M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 842

Title Chintamani Tika

चिंतामणि टीका by जगदीश

	Chintāmani Tīka	Title
	Jagadisha	Author
		Editor
		Year, Vols.
		Publisher
842	Ends abruptly	Remarks

चिं.जा

२

नं प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षानंतरं कत्वस्य व्यभिचारेप्यनुमानानिरूपणात् इत्यामें वंन्येन तत्प्राप्तत्वात् तथाविधसंबंधस्य गर्भस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वप्रापकस्याभावे न्तरानि
रूप्यतायामनयायात् वस्तुतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्रयथेच्छाद्ये प्रत्यक्षोपजीवकत्वमवगम्यमेवाद्येनत प्रत्यक्षोपजीवकत्ताज्ञापकत्वमेतावहेत्वयानुपपत्तिप्रद
र्शितमेवेतिध्येयं। ननु प्रत्यक्षकार्यो किमिति ज्ञाप्यप्रत्यक्षस्यानंतरं नीकत्वमनुमाननिरूपणास्यैवोपमाननिरूपणास्यापि संभवत्तोनुपमानं प्रत्यक्षतः मध्यमेन निरूप्य
तेतस्यापि प्रत्यक्षकार्यत्वादि स्यादिकापामहःवद्वद्वापत्तीति उपमानादुपमाननिरूपणात्तथा चान्यवादिसम्मतत्वेन बलवदनिष्टानुबंधिनिरूपणक
कप्रदर्हि चेदानीमुपमानं न निरूप्यत इत्यभिप्रायः। तत्र निरूप्यत्वेनानुमितिरनुमानमेध्यपदप्यनुमितिनिरिवानुमानापि निरूप्यत्वेन प्रति ज्ञानं तत्र यद्यप्यनुमान
स्यानुमितिलक्षणगर्भेलक्षणकत्वादनुमितिलक्षणमेव प्रथमतः माहव्याप्येत्यादिना व्याप्तिविशिष्टपक्षस्यधर्मतया स्वाधेयत्वसंसर्गेणायज्ञानं
निष्ठ्यपत्वज्जन्यं ज्ञानमनुमितिरिति निष्कर्षः। न च वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इत्याकारकानुभवजनितायास्तादृशस्मृतावतिव्याप्तिरिति वाच्यं वह्नि
व्याप्यादिधर्मिकपक्षवृत्तित्वादिनिष्ठपत्वेन वह्निव्याप्यादिधर्मिकपर्वतादिस्मृतिप्रत्यक्षविषयतानभिप्रायत्वेहेतुतायां मानाभावात् स्मृतिसामा
न्यं मत्येव ज्ञानत्वेनानुभवानामनुगतं हेतुत्वसंभवात् तद्धर्मिकत्वनियतास्मृतिप्रतितद्धर्मिकत्वनियतत्वावेन हेतुत्वे स्मृतिं प्रत्यपि तथैव हेतु
त्वं कल्प्यव्याप्यांशे प्रमेयकरूपेणोपबोधकरणस्यापि हेतुत्वे दिनिवाच्यं तादृशज्ञानियमेप्रमाणाभावात् वा पक्षतयादिकत्वेन तिवाक्षुषादिरूपेणाकारणो
तस्य च स्मृतौ देशस्थापाराभिप्रेतसंयोगादिकं प्रतिद्रव्यत्वादिरूपेणानहेतुतायाः सर्वसिद्धत्वेन स्फुटव्यभिचारः ज्ञावस्तु तावत्स्वभावत्वहत्ति

राम॰ २

व्याप्यधर्मिकपक्ष। यत्त्वनिष्ठपत्वनहेतुत्वान्न च पक्षीयत्वविशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताकबुद्धित्वमेवोभयज्ञानानुगतं व्याप्यधर्मिकपक्षीयत्वनिष्ठपस्य
जन्यतावच्छेदकमत्र सविशेष्यकत्वस्य तज्जन्यतायाम प्रवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यं संसर्गविधया पक्षीयत्वविशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताकबुद्धेर्व्य
भिचारेणात स्य जन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् एवं च व्याप्यधर्मिकपक्षप्रकारकनिष्ठपत्वेन तादृशस्मृतिं प्रति हेतुत्वे युगपत्स्मृतिः न चैवं जन्यतावा
: पक्षविशेष्यकत्वावच्छेदत्वविरहादेकत्रानतिव्याप्त्यसंभवात्तेन चैवं वह्निव्याप्यधर्मिकपर्वतीयत्वनिष्ठयोत्तरबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादृशानि
ष्ठपत्वेन हेतुत्वादनुमितिनिष्ठायां तादृशजन्यतायां पक्षविशेष्यकत्वावच्छेदकत्वासंभवदर्शनेति वाच्यं तदा प्रमाणात्मकस्य वह्निव्याप्यधर्मिकपक्षीयत्व
निष्ठपत्वस्यानंतरं स्वसामग्रीवशेज्ञायमानायां पर्वतेद्रव्यत्वस्य च त्वाद्विवह्नेर्वह्निविशिष्टपर्वतेवा इत्यत्रस्यानुमितौ पर्वतत्वधर्मिकायां वह्नेः साद्
बुद्धावापत्तौ चाप्रमाण्यग्रहनास्कन्दितस्य तादृशानिष्ठपस्य प्रागसत्त्वेन व्यभिचारेभियावन्हिव्याप्यधर्मिकपर्वतीयत्वनिष्ठयोत्तरपर्वतावि
ष्यकवह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव भ्रमत्वग्रहेनास्कन्दिततादृशानिष्ठपत्वेन हेतुत्वस्य वाच्यतया तथाविधजन्यतायाः पक्षविशेष्यक
त्वावच्छेदत्वनियमात् परामर्शोधर्मिकप्रमापज्ञानयतीनामभावस्त्वात् अगत्याप्यमितिहेतुत्वमनेप्यनुमितेः परामर्शजन्यतायां पक्षविशेष्यक
त्वादिनिवेशनस्य वस्त्वे अन्यथापसत्वाद्देवमाधव्याप्यधर्मिकपरामर्शातपक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनतत्समानाधिकरण्येन च हि विध
विषयताशाल्यानुमितिप्रसंगात् तदा पादकस्य तामसिद्धमावादः सत्वात्माध्यव्याप्यपक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदत्वावगाहिपरामर्शास्यैव

३

राम॰ ३

तात्त्वप्रकारेण गुंजाद्यभाववद्वृत्तित्वमवगाहमानादपि वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इत्याकारकपरामर्शात्पर्वतो वह्निमानित्यनुमिनोमीति शोत्पन्नात्तादृशव्याप्तिघ
टकतत्तत्पदार्थाविशिष्टवैशिष्ट्यावच्छिन्नविशिष्ट्यप्रकारकपर्वतनिष्ठयत्वेनैव तादृशनिष्ठपोनरस्य अन्यानुमितित्वप्रतिबन्धकत्वं वा मन्तव्यमन्यथा लक्षणाघटकमपि
दैवेति नस्यतावतित्याप्तिसंकापि वन्ह्याद्यभाववत्त्वेन गुंजात्विभावविषयकानुभवानन्तरं प्यैराव वन्ह्याद्यभावस्य स्मरणे नानुत्पन्नत्वादुपरागात्तद्योगा
चरस्य तिंप्रतिवाद्युपेण तत्र व्यावृत्तिः गोचरनिष्ठपत्वेनैव व्यक्तिविशेषानामांगेवेण विशिष्य हेतुत्वस्योपपन्नत्वादन्यथा स्यात्तत्र गदहेतन्याहितावा
मपसिद्धान्तप्रसंगात्तन्नाधेयत्वसंबन्धेन पर्वतविशिष्टस्य वह्निव्याप्यवैशिष्ट्यबुद्धेस्तथा सति व्याप्तिमात्रदृशाबुद्धेः पर्वते वह्निव्याप्यस्त्येवे
निष्ठयत्वेनैव हेतुत्वादन्यथा वह्निव्याप्यः पर्वतेनैवेति संसर्गयोस्तरप्यपि पर्वतो यावद्वह्निव्याप्यानिस्तोत्याद्युपीप्रसंगादिति वाच्यं पर्वतत्वे
नैकयर्वतस्य विशिष्टबुद्धेर्घ्युत्पन्नतादुपरागपर्वतान्तरस्य वैशिष्ट्यज्ञानानुदयेन तत्रापि तत्र दुर्निर्विवादायामपी वक्ष्यो वजनकत्तयाति
व्याप्तसंभवात साध्यव्याप्यर्मिकपक्षप्रकारक निष्ठयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितायाः पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नजन्यतायाएववा
प्रकृतनिरुक्तिघटकतत्र च सविशेष्यकत्वावच्छिन्नस्यैवजन्यत्वस्याविवक्षया विशिष्टवैशिष्ट्यादिबुद्ध्योरणासंभवात् पक्षविशेष्यकत्वाव
च्छिन्नजन्यत्वपर्यंतानुसरणात्प्यमितिवाच्यं पर्वतो यावद्वह्निव्याप्यः प्रमेयवत्त्वादिधानित्याभिचारकत्वात् वह्निव्याप्यः पर्वतेनैवेतिसं
शयोजनकतादृशबोधानुतपमपर्शोयत्व विशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारिताकत्वेन परामर्शो यत्व विशिष्टव्याप्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नेपिवोधे

साध्यतावच्छेदकत्वाद्यवगाह्यनुमितौ तेन त्वात् यद्यपि पक्षसाध्यहेतुनामनेकविधत्वादेकविधमेतत्सम्यक्निरुक्तकारणोऽन्यविधसाध्यकाद्य
नुमितेर्वाव्याप्तिस्तन्नः पक्षसाध्यहेतुकैरनुमितित्वेन विशिष्यालक्षणत्वोपगमेतु तस्यैव साध्यव्याप्तेर्नानाविधत्वादेकव्याप्युपादानेऽन्यव्याप्तेवगा
हिपरामर्शजन्यायामन्यसाधर्म्यकपरामर्शजन्यायां च तत्साध्यहेतुकाद्यनुमितावव्याप्तिरेव तथापि वन्ह्यभाववत्संयुक्तधर्म्मिकपर्वतनिष्ठय
त्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितायाः पर्वतविशेष्यकत्वावच्छिन्नकार्यतायाः समवायेनानवच्छेदकीभूततद्धर्मवत्त्वं विवक्षितपर्वतत्वावच्छिन्नवि
शेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वेन वन्ह्यादिपरामर्शजन्यतायाः पर्वतत्व समवायेनावच्छेदकत्वेन वाह्नित्वादेः किंच
नुमितित्वजातावेति न वन्ह्यादावति प्रसंगो नवा साध्यान्तरानुमित्यप्रसंगः इदं त्ववधेयं पर्वतधर्म्मिकानुमितिसामान्यं प्रमेयवत्वा वह्निमत्
न्यसंयुक्तधर्म्मिकपर्वतीयत्वनिष्ठयत्वेन हेतुत्वे वन्ह्यभाववत्संयुक्तवान्पर्वतः पर्वतीयं रूपं वन्ह्यभाववत्समवेतमित्यादिपरामर्शेन ज
नितायां तादृशानुमितौ व्यभिचारात् परंतु वन्ह्यभाववत्संयुक्तधर्म्मिकपर्वतीयत्वनिष्ठप्रकारतायाव्यावहितोत्तरताद्दशानुमितित्वावच्छिन्नप्र
त्वेवोक्तरूपेण हेतुत्वं तादृशनिष्ठयावेवाहिते तत्रैव तु स्वप्रवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिनिष्ठेन स्वध्वंसव [illegible] विशेष्यतासमानाधिकरणसंबन्धेन ता
दृशनिष्ठयत्वेन विशिष्टत्वमतः प्रत्येकव्यक्तिविष्यातिकस्य व्यवहितोत्तरत्वस्याननुगतत्वेपि न क्षतिः वस्तुतस्तु निष्ठयाव्यवहितो
त्तरत्वं तादृशनिष्ठयत्वविशिष्टकालिमत्वं तत्र च कालो निष्ठयस्य वैशिष्ट्यस्व वृत्तिप्रागभावप्रतियोगिनिष्ठसमानाधिकरणसंबं

धेनैव व्याप्यत्वं हेतिमत्वन्तु समानाधिकरणपमात्रेणावाच्यमतोऽविनेसद्वस्य यारामर्शी स्फुरो यद्नुमितेनासंग्रहः। यदि च वन्ह्यभाववद्दसंयुक्तत्वादित्य
रामर्शान्यवहितोत्तरस्य ज्ञानमात्रात्यं प्रत्येवत्वाद्वापरामर्शान्यत्वेन हेतुत्वं न तु तज्जन्यतावच्छेदकेनुमितित्वं स्यापि प्रवेशस्ता द्वापरामर्शधर्म्मे
काप्राप्रामाण्यज्ञानभावकृत्स्य स्यात् तत्रैव वन्ह्यनुमिति हेतुत्वाद्सतिबाधकेऽनुमितिमात्रस्यैव पक्षतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वात
त्सामानाधिकरण्याव्यावगाहित्वोपगमेन तदनुरोधात्परामर्शे तज्जन्यतायामनुमितित्वानुरित्यादिकं विभाव्यते तद्धूमकादिविशिष्टसाधनत्वा
वगाहिन्यायपरामर्शेन्याके रुत्तरं क्रमेण। नुमितिः पाकेछाचे ज्ञापतन्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मता ज्ञानपदस्तत्परामर्शव्यक्तिपरत्वेन तद्व्यक्ति
जन्यत्वान्नवति ज्ञानत्वाव्यापकनुत्वप्रसंनिरुक्तेस्तानुपपत्तेमनुभवत्व जाते सत्वेन स्तात्समायप्रसङ्गाद्वावति व्याप्त्यसंभवात्। सत्वेवातत्परा
मर्शव्यक्ति। जन्यज्ञानत्वजातिमत्वाव्यापकः तज्जातिन्दस्यैव वक्तव्यत्वादित्यास्तां विस्तरः। नत्करणमिति निरुक्तव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्म
ताज्ञानजन्यज्ञानकरणमित्यर्थः। ननु परामर्शोपमानलिंगत्वेन वस्तुमात्रस्यैवानुमितिकरणत्वादनुमानेतरप्रसिद्धौ तेऽस्यानुमापकत्वप्रसङ्ग
नुमानत्वहान्त्वमुक्तनिरुक्तेरसंभवोऽस्यत्र स्यात् तेषां जि. अनुमितिकरणचेत्यर्थः। ननुपरामर्शोपमानलिंगत्वेनैवानुमितिहेतुत्वादनुमितेर्व्या
प्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यत्वेन ताद्रूप्यपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वमनुमानस्यासंभवोऽस्तत उक्तेन चेतीसपिचेदं नि. चार्वाकः शंके एम०
ते अयोति अनुमानेव स्वर्गेव्याप्त्यवगाहित्वमारिज्ञाने. नसंवादिनिष्कम्पयस्यकरणमित्यर्थः नचेयरमते विशिष्टधीमात्रस्यजात्याद्य ५

तीकानियमकत्वेन संवादित्वासंभवं नामि द्धसाधनेऽविर्विकल्पकमन्यकविकल्पसमानाकारस्यैव जन्मतेस्संकरपरार्थत्वत्तस्य च पक्षे तोवन्हिमानित्यादिविशिष्टबु
द्धावप्यनुपायात तत्र हन्द्रियवैलादिव्यक्तिमात्रावगाहिनानिर्विकल्पकप्रत्यक्षेणैव तन्मनेतादृशविशिष्टधीसंभवात शशविषाणमित्यादिविशिष्टज्ञानस्यैवप्र
धिकरणप्रकारकत्वेनास्मन्मतत्वा। शशविषाणत्वाद्यसंबधर्म्मप्रकारकत्वाभावनामात्रस्यैव संभवेन संमुखत्वेन जन्मतेविसंवादित्वात्तन्न च संज्ञायाथैकस्यैव व्याप्ति
ज्ञानस्य संवादिनिष्कम्पप्रत्यक्षकरणत्वात् तव्यापि सिद्धसाधने व्याप्तिज्ञानत्वावच्छेदकेनैव निरुक्तसंवादिनिष्कम्पकरणत्वाभावस्य साध्यत्वात् एतेन चार्वा
कानामनुमितेरप्रसिद्ध्या तत्करणत्वेनैव पक्षत्वासंभवः शशविषाणादेरिवासंस्थानुपनीतस्यैवानुमितिकरणस्यतादुपायपक्षत्वे तत्सानिर्विक
ल्पकरणे स्वपायान्तस्य तमन्यपायकरणत्वाप्यताद्रशप्रमाकरणत्वाभावस्य साध्येनेनैयायिकानां सिद्धसाधनमित्यपास्तं। उक्तसाध्ये हेतुमाह व्यभिचारसंशया
दिति धर्म्मपरायत्रिदेशस्तेनव्यभिचारसंशयत्वादित्यर्थः। तादात्म्येन संशयस्यैव वह्नितुत्वं न च व्यभिचारज्ञानत्वादेरेव हेतुत्वसंभवे संशयत्वपर्यन्ता
नुसरणावैयर्थ्यं बौद्धानां व्यभिचारज्ञानत्वस्याप्रसिद्ध्या नित्यत्वमानेवासत्वस्यतात्पर्यं ननुहेतुमतिघटाद्यभावस्यैव साध्यदोहेतुमत्त्रिघाभावप्रति
योगित्वादेर्व्यभिचारसंशयाभावनिष्कम्पस्तादृशव्याप्तिज्ञानेव्यभिचारसंशयत्वाभावात्तस्याव्याप्तिज्ञानत्वावच्छेदेनवृन्त्यादिनिष्कम्प[illegible]करे
त्वाभावसाधकत्वे पक्षतावच्छेदकधर्म्मावच्छेदेन साध्यसिद्धोनरवच्छेदेनैव हेतुमत्त्व निष्कम्पस्य कारणत्वादतो व्याप्तिज्ञानत्वावच्छेदेन व्यभिचार
संशयत्वमुपपादयितुमाह योग्यता दिउपधियंदेधर्म्मपरंतं घाचयोग्यानां घटाघात्मकधर्म्माणां योग्यानुपलब्ध्यादेरनधिकरणतोवभावनिष्क

५

यस्य संबंधे व्यापकस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यान्याभावस्य सोऽवाधेः शंकयास्य वैत्र व्यभिचारसंशयादित्यर्थः। साध्यादिधर्म्मिको हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो
गित्वसामान्याभावादिनिश्चय एव वा संभवी सर्व्वत्र साध्यधर्म्मिकस्य तादृशप्रतियोगित्वतदभावयोः संसर्गस्यैव सामग्र्यो सत्त्वात् न हि घटाद्यभावस्य निश्चयस्या
नरेव प्रकृतेपि योग्यानुपलब्ध्या रूक्षितेन तेनैव संशयपरिभूय निश्चयमुत्पादयेत्तो व्याप्तिज्ञानत्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशयत्वमस्त्वेवेति भावः। ननु मास्तुं
योग्यनुपलब्धो न प्रकृतेपि प्रकृते भूयःसहचारदर्शनमेव व्यभिचारकोटिरूपलब्धिं योग्यं व्याप्तिनिश्चयके भवेदात आह तान्तराणामिति लोहलेख्यं पार्थिव
त्वादिमत्ये हीरके एव व्यभिचारग्रहात् तथा च भूयोदर्शनस्य व्यभिचारधीप्रतिबंधकत्वं घटमिति भावः। ननु व्याप्त्यवगाहि भूयोदर्शनस्य पर्व्वतादि
धर्म्मिकवन्ह्यादिनिश्चयाजनकत्वे तदुत्तरं वन्ह्यादिसत्तया पर्व्वतादौ यद्वन्ह्यादिरूपोऽभ्यवहेतोस्तस्मात् तत्र वन्ह्यादिमत्तया पर्व्वतानिश्चयस्यैव हेतुत्वादित्यत आह
लोकरसि संभवनामाद्यादिरिवस्ताद्युत्कटकोटिकसंशयप्रमाद्यादित्यर्थः। स च संशयः कोटिद्वयोपस्थितिकालीनधर्म्मिज्ञानरूपः ५ पोधिकरणा
वच्छेदेन वन्हिसहचरितधूमादिमत्त्वज्ञानादेरन्वेति भावः। ननु पर्व्वते संशयोपाधिवन्हिमत्त्वेऽपि सर्वे संभावनायाश्च व्यवहारहेतुत्वेन तस्याः संवादिज्ञानत्व
हेतुना संवादिनिश्चयत्वरूपत्वस्य प्रमात्वग्रहो भ्रमः स्यादत आह स्वापि निमाद्दसंवादेति निपसंहरति निष्प्रसङ्गोमितिप्रमा ज्ञाननिर्विकल्पकस्य करणा
तस्यैवेन प्रमाणानां संवादिनिश्चयप्रकरणामित्यर्थः। न च प्रतिज्ञानिगमनयोर्व्वसन्धयोस्य कोपरामर्शो विवेकत्वे नेतायोः समानाकारत्व त॰प॰
स्यकिंचित्तकत्वमिति भावः। अनुपस्थाने नप्तपस्थाप्यात्मानंगानन्तमाने प्रसक्तं तमपि चेत् प्रमाणं न प्रमाणमित्येव प्रतिज्ञार्थस्यापि कचित्तशं ५

कानिरस्यतीति व्यभिचारसंशयत्वरूपाप्रमाणानप्रमाणापि संवत्प्रतिज्ञार्थस्यापि कचित्तशंकानिरस्यतीनेति व्यभिचारसंशयत्वरूपाप्रमाने साध्यर्थ्येण
संवादिनिश्चयाकरणत्वरूपस्याप्रमाणस्य साधनस्यापि नेष्टमनुभवसिद्धं पक्षसाधर्म्ये अप्रशंसे व्याप्यत्वपक्षव्यभिचारसंशयत्वस्य ज्ञानरूपसाध्यधर्म्मेण तस्यैवानुमानत्वा
न संवादिनिश्चयकरणत्वात् तथा च व्याप्त्यवगाहि ज्ञानत्वावच्छेदेन संवादनिश्चयत्वाभावसाधने वाध इति भावः। अप्यानम प्रमाणामिति शंकाने व्याप्तिज्ञानस्यानि
रूक्षप्रमाकरणत्वस्वशाब्दधीविषयबोधयदतो नोक्तदोषवकाशस्तत्र आह एतदिति ससन्दिग्धेति द्वानुमानस्याप्रामाण्ये यः सन्दिग्धोपक्षविपर्य्य
जो निश्चयवानत योरन्यतरप्रसेवानुमानेन प्रमाणमिति वाक्यस्य पर्य्यवसानं अर्थवत्वाद्रिर्यत्नस्यापच परस्यैनुमानधर्म्मिकासामान्यसंशया
दिमिहस्य तं मे वो कवाक्ये चात्वकिन्ने वक्तकेपरस्य संशयविपर्य्यासौ चनत्तस्यां प्रसक्तावितित ज्ञानार्थपदरूप निनानपंगीकते व्याप्त्यहितयोरिसंे
शयविपर्य्ययस्य पोषकमर्थः। अत्रवति शंकेकदेशानुपरिसंशयविपर्ययोस पोषकत्वेन परामर्शो विमत्तेव चिन्त्याहरूपसोपत्रे पित्तमूर्घ्नादीतस्यकेपे
पदोन्वात्प्रयाननदेरिवेस्मवधेयन्त्र प्यानुमानप्रमाणत्वं वेलादिवाक्यं च कुत्रवनेवसाधारणो धर्म्मो नोयप्राप्तोऽनुमानस्याप्रामाण्ये संदिग्धे इत्यादिकमेण
परस्य संशयादिकं संभाव्य तन्निवृत्तयेऽनुमानप्रमाणमिति वाक्यं वृत्त उक्तमत्र अनुमानमिति प्रामाण्याप्रामाण्यवयोरिति उक्तवाक्यस्यप्रमितिकरणत्वे
प्रत्यक्षमित्यत्र प्रमाणमिति स्ववचनस्य व्याघातः प्रत्यक्षमित्य वाक्यस्यैव प्रमाकरणत्वस्वीकारात् प्रमितिमित्यकरणत्वे च तत्प्रयोगस्य व्याघातो
वेयर्थ्ये तु धाराधारा संशयाद्यनिवर्तकत्वादिति भावः। ननु कृवाक्यस्यानिश्चयात्मकप्रमित्यजनकत्वेप्यगृहीतो हीति संसर्गकं प्रसेकपराधेस्याा

५ मज्ञेयित्वेव संशयादिनिवर्त्तकत्वादिसंभवान्नचैवं येमतत्रापिचेति अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्याप्रामाण्ये संवादिप्रवृत्त्याजनकत्वप्रसङ्गान्निर्वि
कल्पस्यापि अप्रमाणत्वापत्तिः संवादिनिष्कंपकत्वात्तस्य प्रामाण्याभावापत्तिः निर्विकल्पकस्य संवादितिष्ठवृजनकतत्त्वाद्यविध्यपितादिसा
घनुमानेनैव निरुक्तप्रामाण्यस्य निष्प्रयत्वात्तस्य स्वतः प्रमाणत्वमेयत्वादिरिति ननु निर्विकल्पकं स्वयमेवेत्स्वभिषयस्वगतं संवादिनिष्क्रियाजनकत्वप्रमा
प्रामाण्यमपि विषयीकर्त्तव्यापतिकिं तत्र हार्थमनुमानेनेत्सतत्राह स्वतर्हेति तत्संज्ञायेति मि निर्विकल्पकोत्तुवस्मोत्त द्वर्मिकं निरुक्तप्रामाण्य
संशयानुपपत्तेरित्यर्थः। तत्पत्ते निर्विकल्पकस्यैव स्वधर्मिकनिरुक्तप्रामाण्यनिष्प्रयत्वेन तद्विनोध्धित्वादिति भावः। ननु तथापि साध्यतावच्छेदकादौ
हेतुमत्रिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेः सर्व्वत्र संशयस्येव सामग्रीसत्त्वाद्व्याप्तिनिश्चयस्यासंभवात्तस्याप्रामाण्यं तु घटयत्तत्राह व्याप्ति
आह यायाव्याप्तिव्याप्तिनिष्कंपोपायप्रत्यर्थः वहृतशतिविपक्षबाधकतर्के नासाध्यतावच्छेदकादौ साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव
दहृत्तिमत्तानिश्चयादिना वा तत्र संशयस्य प्रतिबद्धत्वव्यापकत्वादि निश्चयोऽनुपपत्तिरिति भावः। व्याप्तिविशिष्टे स्यापनुमितिलक्षणस्या
विशेषणीभूतव्याप्तिनिरूपकत्वादिनानुग्रहत्वमिसाशोयेनपद्यतेनन्विति यद्यावच्छिन्नधर्मिकपक्षधर्म्मतानिश्चयत्वेनानुमितिर्हेतुत्वेन एम०
हेतुरूपविकिमिलार्थः। तत्रभयमलीकारशून्यतमाशंक्यनिरस्यतिनतावदिति। अव्यभिचरितत्वं तु मव्यभिचरितत्वपदबोध्यं। साध्याभाववद्वृत्तित्वे ६
नसंबंधेनरूपेणसाध्यतातत्संबंधेन यत्साद्यावच्छिन्नाभावस्तद्वृत्तित्वमर्थः नातः संबंधानेरासाधसामान्यस्यसाध्यतावच्छेदकसं

त्तत्द्वेतः प्रत्येकं संकलस्तविपक्षादितित्वात्व्याप्तिप्रसंगस्तुवेधितिहृदुक्तास्तत्रनाशंकनीयः साध्याभाववन्नोपावनत्तत्प्रसेकनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविवक्ष
येवतद्वारणासंभवात्तन्न चैवमपिद्रव्यंसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सर्व्वत्रैव साध्यपदस्यैव विशिष्टसत्त्वस्य समवायेन सामान्यस्य च संयोगेनाभावसत्त्वादिति
वाच्यं येन संबंधेन यद्धेतुविशिष्टस्य हेतुता तेन संबंधेन तद्धावच्छिन्नस्यैव निरुक्तप्रतियोगित्वस्य लक्षणत्वादिति पद्धा सकलसाध्याभाववत्तिसाध्य
विरोध्यभाववत्तिवर्त्तमानस्य सत्त्वविरोध्यभावस्य प्रतियोगित्वमर्थः साध्यादिविरोधित्वं च साध्यत्वादिघटकसंबंधेन तदधिकरणदैशिकविरो
धितया वृत्तिमत्त्वं तद्धर्मेवाभावपदद्द्योपादानात द्रव्यसंयोगादित्यादौ च गुणादिनिष्ठः संयोगाद्यभावः साधनेविरोध्येवेति नाव्याप्तिः प्रत्याक्ष
यमभावस्य भेदमत एव निरुक्तिकरणात्प्रतियोगिपदस्य संबंधिपरतया यावत्तः साध्यविरोध्यभाववेतस्तन्निष्ठस्य स्वविरोध्यभावस्य संबंधित्व
मात्रंवास्तुधीस्तुच्चा च स्वविरोधिनो द्रव्यादिभेदस्यैव यथाकथंचित्संबंधवत्तुनास्यैव संयोगादेरिति द्रव्यत्वादिसाध्यकतादृशहेतौ नाव्याप्तिः स्व
चाभावमात्रस्यभावभिन्नत्वानंगीकारेपिन क्षतिरिति ध्येयं ननु त्वादव्यत्वे घटत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववृत्तोगगणस्यसाकल्यप्रसिद्धि
:साध्यादिभेदे नव्याप्तेर्विशिनतया येतसाध्यम्भन्यपवृहत्वमप्रसिद्धं तेनतत्साध्यके निरुक्तो साकल्यानुपादेपत्वेयप्रसमव्याप्त्यापधिनीचेत्र
त्वात साधनादित्यादौ वृत्तनियामकस्वामित्वादिसंबंधेन साध्यत्वे अव्याप्तिस्तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेरसाबुद्धिविरोध
विषत्वयप्येषपितस्य साध्याभाववन्निष्ठपावन्त्वस्य सर्व्वत्रदुर्गेयत्वाद्य अतएवभिदुर्नीयः प्रकारापोस्सत आहसाध्यभेदन्वेतिसाध्येवेद

न्यावृत्तित्वाधिकरणतासामान्यकत्वमित्यर्थः तेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिसाध्यकेनाव्याप्तिः पर्वतनिष्ठस्यैव वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य धूमवद्व्यावृत्तित्वादीन
व्याप्तिरतः सामान्यपदं। यत्तु साध्यवदन्यवृत्तित्वाधिकरणतानवच्छेदकीभूतहेतुतावच्छेदकीभूतहेतुतावच्छेदकसंबंधवत्त्वमर्थः। न च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वा
दिसाध्यकव्याप्ति विशिष्टव्याप्तिः साध्यवदन्यवृत्तित्वावच्छिन्ना। धिकरणतानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकसंबंधविशिष्टधर्म्मवत्त्वं ... रूपत्वान्न अ
नतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्योभयसंबंधस्यैव निरूपकतायां तन्त्रत्वे तत्र हेतुत्वात् + तन्नु नायं द्रव्यं घटत्वविशिष्टसत्त्वादिसाध्यके तादृशाधिकरणत्व
प्रसिद्धेरित्यादि केवलान्वयिनीति केवलान्वयिसाध्यके तादृशम्य। तेन वायं घटत्वादिसाध्यदिव्यतिरेकिहेतावप्यव्याप्तिसंभवेत्रप्रसञ्जनं त्वं केत
नाधिकरणेन यत्रतासाध्यासामानाधिकरण्येन साध्यवद्वृत्तित्वानवच्छेदकमित्यादिकं। तादृशानधिकरणं पृथक्तत्वे साध्यवद्वृत्तित्वानवच्छेद
कीभूताधिकरणकान्यत्वं साध्यवद्वृत्तित्वानवच्छेदकीभूतत्वावच्छिन्नाधिकरणकान्यधर्म्मवत्त्वमिति तत्फलितार्थस्तेन द्रव्यं विशिष्ट
सत्त्वादित्यादौ साध्यवद्वृत्तित्वानवच्छेदकस्य गुणादेः सत्त्वाद्यधिकरणत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वविरहान्नाव्याप्तिः साध्य
वत्त्वमिह साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं तेन ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यादौ विषयतासंबंधेन यत्र ज्ञानाधिकरणं तद्वृत्तित्वानवच्छेदकसाध्ये प्रसिद्धावपि
नाव्याप्तिः ज्ञानेन समवायेन वृत्तित्वानवच्छेदकीभूतस्य जात्यादेः सत्त्वात् तेन ननु साध्यवद्वृत्तितामात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्वात्तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या नि राम०
रुक्तलक्षणस्यासंभवो विरहद्रव्यत्वाभावयोरेकत्र सत्त्वात् यन्नवतद्वच्छेदकानुसरणात् तादृशगुणान्तरमादाय साध्यवैयधिकरण्येति साध्यवि ८

णत्वमन्यदधिकरणं यस्य तत्त्वं साध्यानधिकरणाधिकरणत्वमिति यावत् तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्वृत्तित्वनिरूपकाधिकरणावृत्ति
त्वमिति वा यत्तु साध्यासमानेति नञ् आत्मा समस्त साध्यस्य साध्यस्यासमानेन सह साध्यानधिकरणमात्रवृत्तिधर्मवृत्तित्वपर्यवसानात्तादृशमधिकरणं यस्य तत्त्वानधि
करणत्वमित्यर्थः। अन्यथा अनधिकरणवृत्तित्वस्य तादृशधर्म्मवदधिकरणकत्वं ... अत एव मात्रपदे साध्यानधिकरणाधिकरणकान्यस्य साध्यानधिकरणमात्रवृ
त्तिधर्म्मवदधिकरणकत्वमपि ... तदेवं ... साध्यवैयधिकरण्यपदस्य ... ननु उभयनिरुक्ताविव च साध्याधिकरणांशस्या
न्तिप्रयोजनत्वं तत्र केवलान्वयिनि असिद्धिरित्यत आह यः वा ... अनधिकरणस्याप्रसिद्धेरिति भावः। केवलान्वय्यनुमानमनङ्गीकुर्वतां मतेऽपि दोषमाह य
त्किंचिदिति स्वं ... साध्यानधिकरणं समवायादिना तदधिकरणके ... विरहस्येत्यर्थः। ननु साध्यानधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यस्मा
धिकरणं तदन्यत्वं विवक्षितम् अतो न दोषः ... संयोगेन ... व्याप्तेरव्याप्तिः ... सत्त्वानधिकरणं जात्यादिकं संयो
गादिनाप्यधिकरणं तदप्रसिद्धेरिति भावः। ननु यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाः
यावन्तोऽभावाः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकास्तत्त्वमेवाव्यभिचरितत्वं वाच्यं येन संबंधेन हेतुस्तेन वृत्तेरधिकरणे देशिके विशेषणान
न्तथा निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं बोध्यं तेन धूमसम्बन्धः ... कालिकादिसंबंधेन वह्न्यादिसामान्याभावस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः
कपिसंयोगाद्धेः सामान्याभावो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽव्याप्यवृत्तित्वादिघधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिः अभावमात्रस्याव्यभिचारित्वं

८

गुरुधर्म्मेनांप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनयं सम्मेतमतः घटत्वाभाववानप्रमेयघटवाद्व्यत्वादित्यादौनातिप्रसंगः गगंशत्वादिनासाध्यतायामीतिव्याभिचारणायसाध्यता
वच्छेदकमधिकरणतानिरूपकत्वेनविशेषणीयंनचव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिर्घटोदेवसमवायित्वाघटच्छिन्नवान्व्यत्वाघभावाव
वच्छेदकमधिकरणतानिरूपकत्वेनविशेषणीयंनचव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिरिति वाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौ विस्यादियसवन्हिमान्धूमादित्यादेरुपग्रहः किंचित्तु ननुसा
पस्यतादृशाभावस्यैवालभ्यात्वित्याशयेनासौनंदः । तंकतेऽयंदोषिति वाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौ स्वसमानाधिकरणाभावाः साध्यसामानाधिकरण्यापन्नतानवतते
ध्यतावच्छेदकातिरिक्तासमानाधिकरणधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकायाव्यंतः स्वसमानाधिकरणाभावाः साध्यसामानाधिकरण्यापन्नतानवतते ।
कृत्ताधिकरणावृत्तित्वप्रतियोगिकाभाववेत्वतादृशकृत्ताधिकरणावृत्तित्वमात्रंवोपारिभाषिकमव्यभिचरितमतः केवलान्वयिसाध्यकेनाप्यभिः साधना
धिकरणा तत्रघ्रातिवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाः साधनसमानाधिकरणा अपिन्नसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाः साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वेतुनिरुक्तकृत्तागतस्यसाध्यसामान्याभावस्यैवसाध्यसामानाधि
करण्यापन्नत्वविरहान्नातिप्रसंगइत्याशयेनचोक्तं । अथ दृमित्यादि । साहः । समवायित्वेनितेष्वरैच्छायव्येवमितेवाच्यत्वेस्वरूपसंबंधेनसमवायित्वेपुसत्व
करणायायनत्वविरहान्नातिप्रसंगइत्याशयेनचोक्तं । घटस्वेसेव
यिसमवायसंबंधेनासत्तादृशसंबंधेनेवतस्यवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वंबोध्यं समवायिनस्तस्यसमवायिकारणत्वेस्यभेदमप्याहुः । घटस्वेसेव
कालेभिन्नत्रसत्वाचघटसमिधुणवेस्यर्थः । घटसंयनस्वघटेपोस्पर्थरसपिकभ्रिति । ननुवाच्यत्वनिकयंतदभावः प्रतियोगिभाववाधिवोविरोधादतआ
त्वधिकरणातिप्रतियोगिताधिकरणोस्यर्थः । केवलान्वयित्वान्निमिलच्चमुर्त्ति त्वात्तयान्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनेवप्रतियोगिनासममभा

वस्यविरोधादस्तिभावः ननुघटादौसाध्यस्यवाच्यत्वादेरभावसत्वेनतत्रवर्तमानस्यज्ञेयत्वादेर्व्यभिचारित्वेनालक्ष्यत्वात्तदग्रहार्थमुक्तक्रमेणव्याप्तेर्निरुक्तिकरणमनुचि
तमित्याशयेनशंकनचेति ॥ स्वेघटादौवाच्यत्वाघभावसत्वे ॥ शंकांनिरस्यतिसाध्यतावच्छेदकेत्यादिसाध्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावव
हृत्तित्वेहेत्वर्थः । तेनवाच्यत्वत्वादिनाघटादेरभाववत्तिज्ञेयत्वाद्यस्तेनमानत्वापिनव्यभिचारित्वमसंगः नचेतिवदरोयावाच्यत्वाभावः नतादृशः साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकोनत्वर्थः साध्यसामान्याभाववदवृत्तित्वंयदिव्यभिचारस्तदाव्यभिचारस्याभावोऽव्यभिचारस्यरीतियोगाधिष्ठमयंस्या
तादृशवृत्तित्वाभावस्वाव्यभिचारेवाच्यत्वपाचकेवलान्वयित्यप्रसिद्धेरित्याशयेनसौदेउमतंनिरस्यतितत्तदिमितादृशेत्पिसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसा
ध्यनिष्ठप्रतियोगिताकेस्यर्थः व्यमिः १ अभिचारः ननुमंडपादिपरत्वरूपव्यभिचारिपरंप्रागुक्तस्यक्रमाणायाभिधायिकमेववाच्यंनतुयौगिकंतःप्रागुक्तल
क्षणादोषमाहप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टतियोयज्ञापर्त्तसंबंधेनावृत्तितत्रिष्टप्रतियोगितायाः तत्संबंधावच्छेदकत्ववानेस्यर्थेतेनसमवायित्वस्यस्वरूपसंबंधेनवि
त्वेछायपंचसितवाच्यत्वेवर्तमानत्वेपितन्निष्ठप्रतियोगितायाः समवायादिसंबंधेनावच्छेदकत्वाचउदासः योयत्संबंधावच्छिन्नस्यन्निष्ठाभावप्रतियो
गित्वस्याश्रयः सततसंबंधावच्छेदकस्याभिहृत्वोभयभन्नत्तन्निष्ठप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकतादिनिपर्यवसितार्थः तत्रसंयोगादिसंबंधेनवाच्य
त्वविवृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपिवाच्यतादृशसंबंधेनावच्छेदकत्वसमवायित्वादौव्युदासमितिधोयंतेद्विविशिष्टनिपद्धर्मावच्छेदकत्वेनयन्निष्ठप्रतियो
गित्वसंसर्गकाभावबुद्धिः फलंतत्तद्धर्मदेशिष्ट्यावगाहितद्धर्मिकनिश्चयत्वेनहेतुत्वोरत्वर्थः तथाचसमवायिवाच्यत्वंनात्यादौ समवायि

१०

वाच्यत्वेनास्तीत्यादौ समवायित्वावच्छिन्नघटत्वेन वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायाः संसर्गांशे प्रकारतया भाने समवायित्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाच्यत्वधर्मिकनिष्प्रकारकस्य हेतु
तायाः कुमत्वात् समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वेनास्ति घटादिप्रतीतावपि समवायित्वसमवायित्वावच्छिन्नघटवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायाः संसर्गत्वोपगमे तद्धेतुसंसर्ग
मवाच्यत्वमिप्रकारकनिष्प्रकारकः एवंमप्युपेतव्यः संचवाच्यसमवायित्वोपादितहेतोर्धिज्ञानरूपात्मसंभवतीति तज्ज्ञाने समवायित्वेन वाच्यत्वेना
स्तीतिप्रतीतिर्नस्यात् न च तत्रानेनातादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वधर्मिकप्रकारस्य समवायित्वस्याभावो विषयः ननु समवायित्वेन वाच्यत्वस्याभावरूपविवाच्यत्वप्रतीति
वाच्यत्वं समवायीति निष्प्रकारकं ज्ञानं यमानायां समवायित्वमानायाः प्रियावाच्यत्वे नास्तीत्याकारकप्रतीतेः वाच्यत्वधर्मिकसमवायित्वाभावाव
गाहित्वेनैव योग्यतावति तत्केव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रमाभावेरप्यखंडत्वात् नन्वत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नघटत्वात् तत्त्वधर्मिनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गाभावबु
द्धौ न द्रव्यत्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तथा च वाच्यत्वानुगतत्वधर्मविशिष्टस्य वृत्तित्वाद्यदि त्वगदृशि ज्ञानत्वेन गौरवात् तथा च वाच्यत्वेन समवायापीत्यादि वाधदशायामपि वाच्यत्व
स्यधर्मितोज्ञानसत्त्वात् तदानीं समवायित्वावच्छिन्नघटवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गकस्य समवायित्ववाच्यत्वेनास्तीत्याकारकाभावज्ञानस्य
नो बाधकाभावरूपात्मतदन्यथात्वेतदुर्भावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गकाभावबुद्धौ तदुर्मवैशिष्ट्यज्ञानस्यापेक्षणात्तथा घटोनास्तीति घटत्वावच्छिन्न
याघटनिष्ठप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावप्रत्ययापत्तेरित्यर्थः तदानीमपि धर्मिनापेक्षस्य निर्विकल्पकात्मकज्ञानसत्त्वादिति भावः ननु गवि शशशृङ्ग
गं नास्तीति शशविषाणाभावबुद्धेः भ्रमत्वमपि च वाच्यानुरोधाद्दव्यस्य शशीयत्वेन विषाणाभावतद्विषयाध्यवसायरीतितत्रैव प्रतियोगविशिष्टधर्मस्य प्रतियोगितावच्छे प्रा० १०

दकत्वधीसमवायेन गवीतिज्ञाप्रसिद्धेरिति तद्भ्रमापन्नत्वासिद्धेरित्यर्थः असिद्धेरेतत्वाद्व्याघाताच्छशशृङ्गं नास्तीति चेति चोदिते तथा च शशशृङ्गं नास्तीत्यस्य हेत्वर्थोऽ
शशशृङ्गाभाववृत्तित्वावगाहित्वापतनशृङ्गत्वस्याभावो गवीत्यर्थः तथा च शृङ्गस्य शशवृत्तित्वेन तत्र वृत्तित्वावगाहित्वादेवात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वमिति भावः अथ सा
द्विगुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वान् गुणत्वात् गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादिस्थलादिविरहे हेतावतिव्याप्तिवारणाय सम्यन्ते साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रकृतसा
ध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वर्तमानत्वस्य हेतौ निर्माभ्युपगत स्वरूपसंबंधेनाभाववत्त्वे सत्त्वेन तस्य कैन च प्रकृतसाध्याधिकरणे हेतुताव
च्छेदकसंबंधेनावर्तमानत्वस्य स्वरूपसंबंधमात्रेणाभाववत्त्वे सतीत्यव प्रकृतसाध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वर्तमानत्वस्य सत्त्वेनापि
व्याप्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः तावन्मात्रेण गगनादिरूपाद्विसंयोगादितादृशाधिकरणसंबंधेन गगनस्य हेतौ हेतुतायामतिव्याप्तेर्वारणाय प्रकृतसाध्याधिकरण
त्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमत्त्वमिति तदर्थः ननु वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादौ कालिकादिसंबंधेन हेतुनासम्बन्धानि साध्यवतिमहाकालेऽवस्तुमात्रस्यैव
कालिकसंबंधेन वर्तमानत्वादिरूपकसाध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेस्तस्मात् केवलान्वयिनि चेत्तिनिवैवं प्रमेयवाच्यादित्यादौ तादात्म्येन हेतुतायां
केवलान्वयिन्यव्याप्तितादवस्थ्यं प्रमेयत्वव्यतादात्म्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्धत्वादितिवाच्यं हेत्वनिष्पामकसंबंधेन पक्षधर्म
त्वप्रसिद्ध्या तथाविधतादृशान्यादिसंबंधेन व्याप्तेः प्राचीनैरंगीकारादिति भावः उक्तव्याख्यायां द्रव्यमसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरतः साध्यासामानाधि
करण्यपदमन्यथा वितत्केयहृदयति नेति साध्यानधिकरणाधिकरणत्वे साध्यानधिकरणवृत्तित्वाधिकरणतावत्साध्याधिकवारणाय नैधिक

रणत्वमिति साध्याधिकरणवृत्ति स्वाधिकरणताकत्वमित्यर्थः न च द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तिस्वाधिकरणताकत्वं सत्तायां नास्तीति द्रव्यं सत्त्वादित्यत्राव्याप्ति
रिति वाच्यं स्वरूपसंबंधात्मकस्वाधिकरणत्वस्य प्रत्याश्रयं विभिन्नत्वेन गुणानिष्ठाया एव सत्त्वाधिकरणत्वव्यक्तेर्द्रव्यवृत्तित्वेनाव्याप्त्यसंभवात्तन्नैवं
गुणत्वविशिष्टसत्ताधिकरणताव्यक्तेर्द्रव्यावृत्तित्वेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं साधनतावच्छेदकभेदेनापि साधनवृत्तिध
र्मस्तदवच्छेदकत्वमेव स्वाधिकरणत्वस्याभिधेयत्वादिति भावः उभयत्र दूषणमाह केवलान्वयिन्यतिव्याप्तेरित्यर्थः स्वयं प्रथमे साध्यान
धिकरणस्यापेक्षितत्वे च साध्याधिकरणवृत्तिस्वाधिकरणताकत्वस्याप्रसिद्धेरिति भावः द्वितीये दूषणान्तरमाह यत्किंचिदित्ययत्किंचित्
संबंधेन साध्याधिकरणानधिकरणकत्वस्यार्थत्वे लघ्यापत्तेरप्यधिकरणवृत्तिहेतुसमवायावच्छिन्नस्वाधिकरणताकत्वस्यैवापि सत्त्वादिहेतौ सा
न्यमादिसाध्यकाः न च साध्याधिकरणवृत्तिहेतुनाघटकसंबंधावच्छिन्नस्वाधिकरणताकत्वमेव साध्यसामानाधिकरण्यं वाच्यमिति दोषः स
मवायावच्छिन्नाधिकरणव्यक्तौ नोनरवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति भावः नाप्यतिस्वयमनाहेतुः येन संबंधेन साध्यता तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्व
स्य लाभाय स्वमते तथा देवेन साधनत्वनिसाध्यस्य संबंधानेकाभावमादाय नासंभवः अन्यथा प्रतियोगिन्यतेनतावृत्तप्रतियोगितानवच्छेदको व्यो.
भूतसाध्यतावच्छेदकत्वं वाच्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति वृत्तः प्रतियोगितावच्छेदकावाद्रव्यत्वादिमत्त्वादावव्याप्तेरित्यर्थः प्रतियोगिविरोधि ११
त्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वभिन्नत्वं व्याप्यवृत्तित्वं अवच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभावस्य गुणादिनिष्ठस्यापि संयोगघटाभावस्य द्रव्यत्वप्रति

योग्यधिकरणवृत्तित्वाकरावच्छिन्नवृत्तित्वाभावेन तस्य न लक्षणाघटकत्वादिति भावः ननु द्रव्यनिष्ठात्यन्ताभाव गुणादौ संयोगाद्यभावः प्रतियोग्यधिकरणाव
त्तिभिन्नो अस्तीति तमादायैव संयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्निरस्यतामत आह नहीति अपरो द्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावः अधिकरणाभिरकप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य प्रत्या
श्रयं विभिन्नत्वे ऽनुगतप्रतीत्यसिद्ध्यावृत्तिकात्यन्ताभावस्यानभ्युपगमे अदंनतिप्रसक्तेस्तु तदधिकरणवृत्तिधर्मैरेव तत्प्रतीतिसंभवात्तन्न च गुणादौ संयोगाद्यभावः
प्रतियोग्यसमानाधिकरणोऽस्त्वादि प्रतीतौ द्रव्यविशिष्टस्य संयोगाभावस्य विषयतायां तस्यासामान्यापत्तिः संयोगाद्यभावे प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणादि
वृत्तित्वावगाहित्वेनैव तादृशप्रतीतेः प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः नरव्योन्याभावस्य कपि संयोगज्योमावस्यात्र नरश्वेतथान्यचकपि संयोगी तद्वृत्ति
त्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः भेदाभेदाभेदसहितोः भेदः अपसिद्धान्तरिति दोषः अवच्छेदकेति मूलाग्रात्मवच्छेदकभेदेनेत्यर्थः ननु स्वप्र
तियोगिभिन्नोयः साधनवान्तन्निष्ठाराबान्योन्याभावो लक्षणेनिवष्परंतिनोक्तव्याप्तिरत आह साधनवदिति षष्ठ्यर्थ इति यस्य साध्यवान्साधन
निष्ठान्योन्याभावो प्रतियोगी रत्यन्वयेयत्रिष्ठव्याप्यतानिरूपितषष्ठ्यर्थकतायामेव षष्ठ्यर्थस्य पदार्थेयत्वपर्यवसानात्तथाचात्माश्रयरतिभावः न
नुसाध्यस्य यदीयत्वे यत्समानाधिकरणत्वं वस्तुतः साध्यवान्यस्य स्यत्रसाध्यवद्वैयधिकरण्यर्थः साधनस्य संबंधो वक्तव्यः स चाधिकरणत्वमेवेति
नात्माश्रयशंकापोऽस्यत आह साध्यत्वेति साध्यत्वव्याप्तिप्रतियोगित्वं साधनत्वं व्याप्त्याश्रयत्वेनानुपपद्यतेयत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्र
तियोगितस्य तेन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिर्नव्याप्तम् अत आह वह्निमदिति ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगितासामान्ययाहरास्य

१२ विशिष्टत्वात्तदवच्छेद्यं तस्य तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यं न च धूमवति वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य संभवो धूमवान्वह्निमानित्यत्र प्रतीते
रत आह विशेषेति यद्यपि तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदः धूमवद्वृत्तिर्न तेन रावतद्यथोक्तमिति सिताः संयोगेन वह्निमानित्येतन्निष्कृष्टानुयोगी नितरां नियोगित्वमवच्छेदकत्वं वहि
मत्त्वावच्छेद्यविषयत्वाभिमता स्वरूपतो निभास्यमिति भावः साधनेत्यादि साधनसमानाधिकरणाभाववत्तो धर्मो येषां यद्व्यधिकरणमधिकरणावृत्तित्वं तद
मत्त्वावच्छेद्यविषयं व्याप्तिमिता स्वरूपत इति भास्यमिति भावः साधनस्य यद्व्यधिकरणमधिकरणावृत्तित्वं तदनधिकरणासाध्यं तु कोऽधःसवान्वह्नेरित्यादा
नधिकरणीभूतसाध्येन समं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः साधनसामानाधिकरणीभूतवस्त्वाद्यधिकरणावृत्तित्वमतो यावत्सदंतप्याचवह्निसमानाधिकरणीय
वृत्तित्वाभिरतः समानाधिकरणायदेधूमादेरपि साधनसामानाधिकरणीभूतमहानसाद्यवद्धा(?)दीनातिप्रसंगः यद्यपि पर्वतो यादिवह्नित्यक्तोऽनां धूमसमानाधिकरणीभूतमहानसव्य
धिकरणावृत्तित्वस्याधिकरणमेव धूमादिरतः तत्ताध्यवद्धा(?)दीनातिप्रसंगः यद्यपि साधनसमानाधिकरणायावंतो धर्मास्तत्तदेकाधिकरणावृत्तिस्वा
चतरत्वादिधर्माधिकरणावृत्तित्वमेवेतिवह्नि साध्यकधूमादिव्याप्तिस्तथापि साधनसमानाधिकरणायावंतो धर्मास्तत्तदेकाधिकरणावृत्तिस्वा
वच्छिन्नाधिकरणताकमित्र साध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं विवक्षितं वह्निमत्के व्यक्ते नाम रूपसाध्यवन्निष्ठं पि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणता
यामहानसाद्यवृत्तित्वविरहेणाव्याप्त्यसंभवत्वादिति ध्ययमेयत्वादेरितितरधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकेतसस्कुचिरप्यसत्वादिति
भावः न च साधनसमानाधिकरणायत्किंचिद्भूमाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकंसाधनाधिकरणायकिंचत्वर्त्तिस्वावच्छिन्नाधिकरण राम०
ताकत्वं वाच्य तदन्यसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयमतो नोक्तदोषः पटवान्महाकालत्वादिसाध्ये महाकालीयविशेषणतारसंबंधेन सा १२

ध्यतायां स्कंधेनोत्ताक्ष्यास्याप्रसि ध्याव्याप्त्यापत्तेरितिभावः ननु व्यधिकरणातदवे न साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणीभूतोऽभयवृत्तिधर्मवन्निष्ठायां तथा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रकृते साध्यवत्त्वेवा साधनसमानाधिकरणाभावाववृत्तिधर्मवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षणामेव त्वादेवं व्यधिक
रणापमिद्धस्यपिनत्वनिरस्तत्वात्महानसादिवृत्तित्वमवायितया समवायसंबंधेनप्रतियोगित्वादेः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छेदत्वविवक्षयोजोक्तदोषस्तथासति
साधनवन्निष्ठत्वस्यैवात्यंताभावादिविशेषणत्वेसंभवे साधनसमानाधिकरणाभयावृत्तिधर्मवन्निष्ठत्वस्य गुरोस्तद्विशेषणत्वानुसरणं विफल्यापत्तेरिति भावः वाच्यम्
नित्रिविप्रास्तुप्रागुक्तयोरत्यंताभावान्योन्याभावगर्भलक्षणयोः सिंहगुहावलोकन्यायेन दूषणांतरमाह महानसीयवाद्यपि दे नेति प्राहुः आचार्योक्तो व्याप्तिमा
शंकते अव्याप्तिरनौपाधिकः उपाध्यभावविशिष्टः संबंधः साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यरूपस्तन्माहा कालवान्नरशरत्वादाववृत्तिसाध्यकादिहेतो
नातिप्रसंगः उपाधिपदस्य सर्वैकधर्ममात्रवचनत्वे संभवापत्तेराह उपाधिप्रयतिप्यत्र साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्य कस्यचिदेव व्यभि
चारसंबंधेनाभावोऽनौपाधिकत्वमेतत्र वधूमव्यापकस्य व्यावृत्तादेः व्यभिचारसंबंधेनाभावाव स्यादावयो नित्यत्वरूपायसाधनाव्यापकत्वेन साध्याव्यापको
वा उपितः न च साधनाव्यापकत्वापकत्वमात्रस्यैव व्यभिचारसंबंधेनाभावः सम्यक्सर्वत्रैव सवत्त्वेनाव संभवेन निरुक्तोपाधिसामान्याभावस्तु नाम्यः सा
धनाव्यापकत्वात्तवेष्योपेतः व्यभिचारसंबंधेन साध्यव्यापकसामान्याभावस्यैव सम्यक्कादित्रि यस्तु स्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्य
स्वतेनेवं संबंधनाभावोऽनौपाधिकत्वं सर्वत्रैव व्यभिचारस्य लाभत्वमस्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्याप्यस्योपाधितावच्छेदके

कत्तादृशसंबंधेनव्यभिचारित्वेनासत्त्वेनाव्याप्यत्वसंभवात् नच वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ नासत्त्वेन व्यभिचारित्वे नाव्याप्तिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्य ज
लत्वादिभेदस्योपाधिताघटकसंबंधेनाभावस्य सत्त्वादिति तत्पक्षे च तादृशहेतोर्विरहत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यापायके संबंधपदेनैव वारणीयत्वादिति
गुरुभेदपरत्वभिन्नेमयन्त्यादि स्यादव्याप्त्याप्याधेः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकं यन्नेपत्वभेदादिरूपं व्यभिचारव्याप्यत्वं उपाधिताघटकस्वरूपसंबंधे
नैतदभावस्यप्रसक्त्यादित्यतो नासत्त्वादिनेन्न साध्यव्यापकत्वे साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं उपाधिताघटकरूपं परं च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिस्यसाधना
नाधिकरणस्यप्रतियोगितारूपं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमात्रे परं च गुरुरूपमतं व्यापकत्वे इति साध्यव्यापकत्वे चेत्यर्थः रूप्यमुपलक्षणं
साधनाव्यापकत्वमपि साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रे नोक्तं ननु निरुक्तप्रतियोगित्वरूपस्य व्यापकत्वस्याभावरूपमभावद्वयगर्भत्वेन गुरुत्वादिति
ध्येयं नन्वेकसंबंधेन साध्यव्यापकस्यापि संबंधांतरेण तद्विष्ठाभावप्रतियोगित्वादव्याप्तिरवः पक्षे साधनवन्निष्ठाभावस्य पसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
तावच्छेदको यो धर्मः साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायां संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकोऽभिमतः तदुभयवत्त्वमुपाधित्वमिति तत्त्वात् तद्वयाभाव्यं मेवास्मत् परस्मै
पर्यन्तत्वादेतदवधसाधनमतिमतोपयोगानुकान्यत्वादेर्विशेषणीभूतसंबंधस्यपादित्यावच्छिन्नप्रयत्नाभावस्यत्वेपि नतस्य साध्यव्यापकत्वया राम०
कत्वव्याजोनः ननु यो यो धाव पिहितो साध्यव्यापकस्यापा० धर्मविच्छिन्नसंबंधेन तन्मात्रस्य सत्वात् तत्रोपाधिकत्वमतत्त्वात् व्यभिचारेचेति उपाधि १३
व्यभिचारसत्वेऽन्यस्य तयापं नन संबंधेनोपाधिरिति यदैः तथाच साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्य व्यभिचारमेवधनेनैवाभावेऽनोपाधिकत्वम

तानतिप्रसंगस्यावायः ननु साधनाव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगित्वं तत्र यदि तादृशाभावाधिकरणावृत्तित्वनियमस्य स्वरूपं तादृशाभावविरोधित्वं तत्
दा सर्वेषामेव उपाधीनां साधनवन्निष्ठस्यात्यन्ताभावस्याधिकरणावृत्तित्वात् निरुक्तप्रतियोगित्वासंभवः स्यात् तत्राह प्रतियोगित्वमिति अत्र यत्त्वात् मिथो
प्रतियोगित्वात् तथा चात्यन्ताधिकरणावृत्तित्वस्यैव तत्प्रतियोगितात्वे गौरवाच्च तयोरपि मिथः प्रतियोगित्वायत्तिरिति भावः ननु साध्याभावात्मकस्य
स्याधिकरणावृत्तित्वमेव तत्प्रतियोगित्वं वाच्यं तथा च गौरवात्वरूपत्वाद्यभावः ननु तत्र प्रतियोगित्वं नास्वरूपादिरत आह अन्योन्यमिति स्वरूपसंबंधावच्छि
न्नस्याभाववत्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनमानत्वात्तेन संबंधेनाभावस्तद्वृत्तितेनेव संबन्धेनाधारवृत्तित्वं वाच्यं तथा च घटादेस्तादात्म्यसंबंध
वच्छिन्नाभेदवति तत्तत्संबन्धेन वृत्तिमत्त्वात् अभिघातभेदस्य प्रतियोगित्वमुक्तं तत्स्वरूपाद्वृत्तित्वं व्याप्तिरित्यर्थः तथाप्रतियोगित्वमपि तत्स्वरूपविशेषसंबन्धरूप
तुल्यघटेन तथाप्रतियोग्यनुयोगित्वमिति पाठे तथाप्रतियोगितानुयोगित्वमपीत्यर्थः प्रकृतोपाधित्वघटकप्रतियोगित्वं तु स्वरूपत्वेनाभिमत्याह
अभावविरहात्मत्वं वेति तथा च साध्यवन्निष्ठस्यात्यन्ताभावस्य विरहत्वानवच्छेदकोऽभेदो यः साधनधर्मवन्निष्ठात्यन्ताभावस्य विरहत्वावच्छेदकोऽभि
तो धर्मस्तद्वत्त्वं स्वरूपार्थो वो ध्यस्तेन प्रतियोगितायामेस्पत्वसामान्यघटाद्यन्योन्याभावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य वान्योन्या
भावीयवरहात्मकत्वात् तेन तामप्रतिकारादिसमसत्त्वात् तादात्म्यसंबंधेन भेदाविरोधिनः प्रतियोगिन एव भेदविरहात्वोपकरणेन घाभावस्य प्रति
तायामव्याप्तिः तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वेन गगनादेस्तादृग्विरहत्वसामानाधिकरण्यात्मकत्वादित्याहत्वस्यापि तत्त्वोपाधितादि ति

तिप्रसक्तं चकृतनिरुक्तिघटकप्रतियोगित्वस्यैव लक्ष्यस्य तत्त्वेनान्योन्याभावादिति प्रतियोगिताव्याप्यसाधवपिसमभावादिति ध्येयं न च समारोपितति तत्रापि म
हानसीयवन्हि व्यापकस्य चेष्टप्रवेनान्यात्वादेः कोपिचार संबंधेन सत्वात्तथा च वन्हिमान्धूमादित्यादौ स्वनौपाधिकत्वापत्तिरिति भावः अत्र केचित् साध्ये
तिप्रकृतत्वं साध्येनप्युभयजनेनायंतेन द्रव्यं विशिष्टत्वादित्यादौ प्रकृतसाध्यव्यापके भूमस्य परत्वादि साधनव्यापकगुणसत्वात् असिद्धा
वयिनप्रसक्तिः सिद्धस्मिन्हि भूपामितिसद्धु तु स्थले नात्साध्यस्य प्रसिद्धौ व्यभिचार संबंधेन हेतावव्यपं तद्वत्त्वमप्रतिसिद्धौ तदुक्तस्याभावो व्या
प्यः समन्याप्तमवप्रतियोग्यधिकरणाप्यासमभावेनिरूपणादिति भावः उपाधित्वघटके करसावच्छिन्नेऽत्यन्तरस्याभावघटत्वेन वानौपाधिकत्वे
वाच्यमिति यो उपनसं केते यावदिति साधनव्यापकत्वं यावतिसाध्यव्यापकेनिरूपिते तद्वत्स्वभावप्रतियोगित्वेन प्रमानिरुप्यते तथा च साध्य
व्यापकयावत्त्रिष्टः साधनाव्यापकत्वस्याभावेनौपाधिकत्वमिति पर्यवसितार्थः धूमादिव्यापकस्य द्रव्यत्वादेर्वेद्याघव्यापकत्वविरहात्
सोपाधेरव्याप्तिरतो यावत्पदं यावत्साध्यनाव्यापकेवनिसाधनाव्यापकोपाधिन्निष्ठः साध्यव्यापकत्वाभावो स्वनौपाधिकत्वमिति फलितार्थे राम० १४
व्यभिचारात्वादिति यस्य हेतोः पक्षधर्मत्वं गान्वं स्वनतोरहसि त्वादित्यत्र तन्मप्रमेयत्वादावेव पक्षधर्मतान्यानाधिकरणात्वे पिनरुत्त
क्तिः वैयधिकरण्यं निरस्यमानपंकज यावदिति पतत्साध्यव्यापकस्यसर्वं हि साध्य तन्त्रयः यथास्थिततेन साध्यनिष्ठस्यैव धर्मस्य प्रापका
गुरुकहेषतास्वस्यापत्तिरिति ध्येयं तत्रानौपाधिकत्वं तत्वात्वात् उतोच्च तद्व्यत्वात् प्रथमलक्षणमस्मिन्साध्यसाध्यान सोपि प्रत्येकं तत्र हि कि

त्वे न च साधनाव्यापकयावदन्तर्गत तस्यात्स्वापः पिराज्यत्वादेरेव साध्यव्यापकपरिहारात्तिमसंग तस्यापि संयोगादिसंबंधेन साध्यव्यापकत्वादिति भावः अत्र
गान्योन्याभावगर्भस्याकत्वं निवेशयपादत्साधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् प्रकृते तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकता
वच्छेदकं ताद्दृश साधनत्वमनौपाधिकत्वमिति स्वघटकत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विशेषणतावृत्तेर्यावच्छिन्नत्व
स्यवार्यवत्त्वे वातिप्रसंगप्रसंगादि स्याद्धेयं आद्यैधनं देहनादि को प्र आपि प्रायुक्तरित्या साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक
याद्दृश साधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं ताद्दृश साधनत्वमित्यर्थेन कश्चिद्दोष इत्यवधेयो यावद्व्यभिचारीति साध्यवभि
चारित्वस्यैवेति साध्यस्यापि निरूपणीयवन्तर्गतत्वेन नरव्यभिचारित्वमात्रस्यानुमिति जनकतावच्छेदकत्व पिव्याप्तालोलावृतोहेतुका
व्याप्तिमंत्रां कार्यनिरूपणेनापि तिर्कं स्येमाकत्येन तु साधनस्य साध्यस्य संबंधस्य विशेषणादेयं प्रथमे एकव्यक्तिकत्वतिलयाच जातिमानद्रव्यत्वादि
त्यादावव्याप्तिः कृत्स्नसाधनस्यतत्राप्रसिद्धेरिति भावः इदमुपलक्षणं घटत्ववान् घटाधेयधर्मादित्यादावतिव्याप्तिरपि द्रष्टव्या द्वितीयेना
नानाव्यक्तिकयोर्न्न अपि नैकव्यक्तिकस्योपग्रहः स कलधूमसंबन्धस्येतिस्कलौपाधसंबन्धत्वस्य प्रत्येकवन्हौ महानसादिस्थेपेकत्वन्ति
वन्हावभ त्वादित्यर्थः तथा च धूमवान्महानसीयवन्हिमत्वान्न वन्हिमत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः अत एव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्ताववननुमा
व्यक्तिसाध्यकानुमितित्युपपुनौ वो कव्याप्तिवितव्ये त्यन्यार्थविषयमेतिविषयव्याप्तिवन्हिसाध्यकधूमादेतदभावात्कृत्स्नस्वाध्यानार

१५ वन्ह्यभावादित्यर्थः। गुणावत्सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्यद्यप्यात्मत्वेति यावत्तः साधनाश्रयासत्त्वाश्रितस्य साध्यस्य संबंधः सामानाधिकरण्य
मित्यर्थः। वन्ह्याद्याश्रयाश्रितत्वं संधूमादेरपि तितत्साध्यकसत्वादावतिव्याप्तेः बाह्येरण्यपि यावत्त्वपदं। प्रत्येकं वन्हेरितिनच यावं तः साधनाश्रयास्त
यासत्तमस्येकाश्रितत्वे निर्यवत्साध्यतावच्छेदकं तेद्विशिष्टसाध्यस्य संबंधविवक्षणात् नोक्तदोषः रत्निवाच्यं महत्त्वस्य नृत्तिजातिमत्त्वान् हसा
दित्यादौ तथाप्यव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकीभूतायाः पीतत्वलीलत्वादिजातेः साधनाश्रयाणां यावतां प्रत्येकवृत्तिवृत्तित्वाभावान्न च यावंतः सा
धनाश्रयाय धूम्मावच्छिन्नसाध्यसंबंधाश्चः शब्दवान्गगनत्वादित्यादावेकमात्रवृत्तिसाध्ये व्याप्त्यापत्तेरिति भावः नापि तिसाध
नसमानाधिकरणा यावन्तो धर्म्मास्तेषां समानाधिकरण्यं न साध्यं तस्य सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। सकलमहानसमानाधिकरणा यावन्तो धर्म्मा
साधनसमानाधिकरणा यावन्तो धर्म्मास्तत्तमेत्येकसमानाधिकरणात्। तियान साध्यतावच्छेदकं तद्विशिष्ट साध्य सासामानाधिकरण्यविवक्ष
णानोक्तदोषः रूपवत्त्वं न वृत्तिजातित्वेन साध्यतावच्छेदकस्यपि यागुणं रो स्यात्पादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः साधनसामानाधिकरणं यावन्तो धर्म्म
:समानाधिकरणाय धूम्मावच्छिन्नस्य ता[illegible]साध्यसामानाधिकरण्यमित्युक्तं तु न कश्चिद्दोष इति ध्येयं स्वाभाविकत्वमनौपाधिकत्वमेवेदमपि
नत्वात् किं त्वन्यदेवेत्याशयेनाह स्वाभाविकत्वं स्वत्वं इति न त्वाश्रितत्व रसादिनाश्याभावकालीनत्वं घुपग्रहः। अव्याप्तिव्याप्तेरव्याप्तिः इति नानिव्या राम०
प्तेनीतः समाहारद्वंद्व निर्वेद्धुं नेत्र्यौ स्वत्वं स्य अभावजन्यत्वं प्रदिश्यात्मकाभाव जन्यत्वं तद्रादृश्य दृष्टिवीन्यादित्याद्यव्याप्तेः साधननिष्पन्नं १५

व्यन्त्वाधिकरणसमवेतत्वे स्याजन्यत्वादेवंधूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः किंवन्हिनिष्ठस्य धूमाधिकरणसंयोगित्वस्य वन्हिजन्यत्वात्स्वात्म्याभावाश्रितत्वम
पि यदि स्वं द्रुपाभावाश्रितत्वेन गृह्णाति प्रमेयाभावादित्यादावव्याप्तिरिति व्याप्तिस्तु धूमसाध्यकवन्हेरप्रवृत्तिभावः। नापि साध्यैकयोगाभावः साध्या
वत्तावच्छेदेन वर्तमानोऽभाव इति यावत्तस्याभाव इत्यर्थः साध्याभाववत्तावच्छेदेन वर्तमानस्याभावत्वे व्याप्तिरिति फलितार्थः संबन्धमात्रं संबन्धस्ता
स्य स्याभावव्यभिचारित्वो घटादेरपि घटात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपः संबन्धोऽव्याप्तिः स्यादत इष्टापत्तिर्भेदव्यभिचारीति व्यभिचारिनिष्ठसंबंधस्या
योस्यर्थः। केनचिन्महेति अयमभावो घटादि साटेप्रतियोगित्वसंबंधेन हेतुतास्थलस्व साधनव्यापकीभूताभाववन्त्वादिसाध्यसामानाधिकरण्यपर्य्येव
सितस्य प्रतियोगित्वादि संबंधस्य सिद्धांतिभिरपि व्याप्तित्वस्वीकारादित्यर्थः। नन्वेवं धूमादि संबंधवत्त्वस्याविशिष्टत्वात् पर्वतेन त्वादिकमेव धूमादिव्या
प्यं नतु वन्ह्यादीति व्यवहारे किंनियामकम् तत्राह। धूमादेरिति स्वव्यापकधूमादि सामानाधिकरण्यमेव धूमादिव्याप्यता व्यवहारे नियामकं वक्त
व्यमित्यर्थः संबंधमात्रं व्याप्तिरित्यत्र व्याप्तिपदं व्याप्यतरभेदानुमापकपरं अनुमितिहेतुपरामर्शविषयपरंवा व्याप्तिपदरूपकपदं वा मय्येवमनुमि
तिहेतुव्याप्तिज्ञानेका व्याप्तिरित्यपेक्ष्यायी अनुमापकधर्म्मसान्निध्यानमप्याँतरप्रसक्तमित्याह लिंगपरामर्शेति द्वितीयेनेच्चेतितया लिंग
परामर्शविषयः तद्घोषादितितिपर्यंत। संबन्धेयमवान् वन्हिसाहित्य[illegible]यानेरनुमितिमनुमानस्य जनसिद्धत्वादिति भावः। तृतीयेनापीतिं रत्नं
द्रुत्वात्। केचिदिन्मते उपमस्य तिकेवलान्वयिनीति केवलान्वयिसाध्यकेहेताविस्यर्थः। व्यतिरेकिनत्यानिरेकि साध्यकहेतौ व्याप्तिविषयतया ऽनुमिति

नकतावच्छेदकां ननु केवलान्वयिनः साध्यस्य व्यतिरेकित्वग्रहाद्व्यतिरेकिणः केवलान्वयित्वग्रहानुपमानायामनुमितौ व्यभिचारात्कायेपनयोः केवलान्वय्या
दिसाध्यकानुमितिं प्रति विषयविधया प्रयोजकत्वमत आह तत्पोक्षेति अनुमितिविशेषस्य जनकत्वं प्रयोजकत्वं तत्र चकेवलान्वयित्वविशिष्टसा
ध्यसमानाधिकरणो हेतुमता निष्ठप्रयोजनतयानुमितौ केवलान्वयिसाध्यसमानाधिकरणं साध्यवत्त्वमाहेति स्वाधिकरणावृत्तिनिष्ठप्रयोजनतयानुमितौ च
साध्यवत्त्वाद्धेतित्वे विषयतयाजनकतावच्छेदकमतो न व्यभिचार इति भावः । न चैवमनुमितिसामान्यं प्रत्यननुगतप्रयोजककालाभस्तत आहाव्यनु
मितिमात्र इति पक्षधर्म्मतेत्यादि धर्म्मिहेतितासाध्यादिभेदेन पक्षतापा अप्यननुगतत्वात् । अतिप्रसंगः प्रत्यक्षादेर्कतज्ञानमात्रस्यानुमितिप्रसंगः व
शेषेत्यस्य निरुक्तेत्यादिः । तथा च तत्साध्यवत्त्वसकलालावच्छिन्नभेदवत्त्वात् । ननु प्रकृतसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वृत्तित्वरूपं साध्यवद्
वद्व्यावृत्तित्वं धूमादौ केवलत्वमेव वा । न चासंभवः चेति केवलान्वयिसाध्यके व्यतिरेकिसाध्यके च लक्षणगमनस्यार्थः । तेन साधुनववत्विशिष्टात्मेत्याभा
प्रतियोगिसाध्यवत्तकत्वमित्यत्र साध्यत्वसाधनत्वे यावत्स्थितिनिरूप्यत्वस्य प्रागुक्तत्वेपि नासंगतिः । सिद्धिकर्म्मत्वं यत्र किंचिदनुमित्यत्र साध्यत्वसा
धनत्वयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वस्य प्रागुक्तत्वेपि नासंगतिः । सिद्धिकर्म्मत्वं यत्तत्के । नन्वनुमितिविधेयत्वं अनुमितिविषयत्वे सामान्यव्याप्तयान्वेतद्
दृष्टाप्रसिद्धेरत एवाह महानसीयवन्ह्यादिविशिष्टत्वात् सिद्धिकर्म्मत्वाभावात् ननु पक्षलक्षणसाधनत्वमपि न सिद्धिकारणत्वमनोनातादौ लिंगनैरभावा राम०
दित्ययिदृष्टकेयत्नेष्टां व्याप्तिनिरूपयणानुनेतरोपादकापरतिमन्तव्यं । अनुमितिजनकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमिति चेत्तन्नानुमितिहेतुता १६

नेकाव्याप्तिरिति प्रश्नेऽगत्या त्रस्यापनागं केते चेन्निपरत्वप्रश्नेकार्नुदंषशोन अव्याप्त्यादिना असाधकत्वानुमाधिनेन लक्षणं निमनुपयोगितां अव्याप्तत्वा
दिदोषरसाधकत्वादि साध्यकव्याप्तिग्रहं विना तदनुमानासंभवादिति भावः । असाधकत्वादनुमितिजनकतावच्छेदकधर्म्मस्य निष्ठितत्वेपि व्यन्तरनुमिति
जनकतावच्छेदकधर्म्म प्रत्यक्षसंभवात् वक्ष्यते निरुक्तपंचकस्यादि व्याप्तिनिरूपितव्याः न्यूनावन्तादि साधकव्यापकत्वान्तोपि व्याद्यतिवेशापत्तेरिताद्
येन समाधने त्वावलीति स्वकीयशिष्यादेर्व्युत्पादयानुमितप्रयुक्तव्याप्तिस्वरूपस्य निरूपणे विशिष्यादेर्जैकथायां न निवेशप्रसंगादित्यर्थः ।। ।। अथ
भिचरितसामानाधिकरण्यं परस्यां व्याप्तिं व्याचष्टे प्रतियोगित्वसमासाधनंत्र अत्राव्यत इतिवत्न भवतीत्यत्र प्रतपदेप दुर्म्मावच्छिन्नपरं तथाच साध्यतावच्छेदकसंबंधेनय
द्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वं प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य पत्समानाधिकरणात्यंताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाभ्यां धर्म्मसंबंधाभ्यामवच्छिन्नं न भवति तत्र
तद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धेतुकतद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजनकतावच्छेदकोभन्तव्याप्तिरित्यर्थः । तेन वह्निमात्रे सैव चात्तनोन्या
येन धूमवह्निधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभन्ततत्त्वद्वह्नित्वावच्छिन्नत्वापि वह्निमात्रमादाय सादेनाव्याप्तिः । वस्तुतः प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्यय
तसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाभ्यां धर्म्मसंबंधाभ्यामपयच्छिन्नं प्रकारत्वसामान्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशधर्म्मा
च्छिन्नं न भवतीत्येवमेवास्तु यः कर्तव्यस्तनदृष्टिमान् । दंडिसंयोगादिसादेदंडित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वस्य निरुक्तप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतदंडादि
यद्धर्म्मसंयोगसंबंधाभ्यामवच्छिन्नेत्यपि नाव्याप्तिरिति ध्येयं । अत्र चस्तनवाचेनकपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायाः साधनसमानाधिकरणस्यके

८ पिसंयोगसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाभ्यां कपिसंयोगत्वसमवायसंबंधाभ्यामवच्छिन्नत्वात् कपिसंयोगे तद्वत्तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदका
भ्यां कपिसंयोगत्वस्य व्याप्तिः प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य स्वविशेषणं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नस्य पदधि
करणात तद्भिन्नात्मके तेन घटादिनिष्ठस्य समवायावच्छिन्नज्ञानादिसामान्याभावस्यापि विषयत्वादिसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि समवाये
नज्ञानादिः साध्यतायां अव्याप्त्यापातो गुणादिनिष्ठस्य चाविशिष्टसत्ताद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्तास्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि च विशिष्टसत्ता
साकं जातिमत्त्वादौ नातिप्रसंगः ननु संयोगसंबंधेन घटाद्यभावस्यैव घटीयसंयोगादिसंबंधेन प्रमेयत्वादिसामान्याभावत्वात् अभावमात्रस्यैव स्वप्रति
योगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणत्वेन तदन्यत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं हि तु समानाधिकरणस्याभावस्य स्वीकीययादृशप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभिन्नत्वे तादृशप्रतियोगिप्रयोगितायामवच्छेदकीभूतधर्म्मसंबंधाभ्यामवच्छिन्नस्यैव निवेश्य
त्वात् न चैवं संयोगित्वादिस्यां सर्वतिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणानुगतादिनिष्ठस्यापि संयोगादिसामान्याभावस्य द्रव्यादिप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनैतद
न्यावाभावादिति वाच्यं एकव्यक्तिनिष्ठस्याभावस्याप्रसिद्धिरिति एकधर्म्मसमानाधिकरणत्वलक्षणानि बहुधर्म्मिकत्वस्य सम्भवेनाधिकरणाव्यक्तौ नाभेदेना
भावभेदस्मात् तत्त्वेनोक्तविशेषणस्योपात्तत्वात् न चैवमतिरिक्तस्याप्यभावस्य प्रत्यक्षं विभिन्नत्वेः धिकरणवृत्तिधर्म्मणामेव प्रामाणिकेऽभावत्वक राम०
ष्यनाज्ञापनमिति वाच्यं आवश्यकत्वमन्यथा नञर्थे नैयायिकस्याभावस्योपपत्त्यात् तत्र घटघटत्वाद्यभावस्याद्यभावः प्रतिघटं विभिन्न एव ननु १७

घटत्वादिस्वाप्तस्यैकत्वेन समानाधिकरणस्य तत्र घटत्वसमानाधिकरणत्वलक्षणविरहद्धर्म्मिस्ववत्त्वस्य तत्स्याभावभिन्नत्वमस्ति यत्त्वस्य चायो
गेऽतः साधनवन्निष्ठस्य घटत्वाद्यात्मकस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशेषणतासंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणे कालादौ कालिकादिसं
बंधेन वर्त्तमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वासत्त्वासंभवात् घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सर्व्वेषां स्वाभावस्य प्रतियोग्यधिकर
णे यथा कथंचित् संबंधेन वर्त्तमानत्वात् संभवाद्वेत्यादिकमपास्तं समवायेन जातित्वावच्छिन्नप्रकारत्वस्य तेन संबंधावच्छिन्नजातिसामान्याभाव
प्रतियोगितावच्छेदकाभ्यां जातित्वसमवायसंबंधाभ्यामवच्छिन्नत्वात् जातिमान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणपदं येन रूपेण हेतु
तावच्छेदकसंबंधेन तद्यावच्छिन्नाधिकरणतावन्निष्ठत्वं तत्र तद्धेतावच्छेदकोऽन समवायेन सत्त्वादिमति गुणादौ द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य समवायादिसं
बंधेनावृत्तित्वावच्छिन्नवत्तिधर्म्मावाप्यवारो संयोगेनवृत्तितावच्छिन्नाधाराधेयस्य सत्त्वेपि द्रव्यत्वं वा न विशिष्टसत्त्वात्तद्वान् मानेच मो। दित्यादौ नाव्याप्तिः चोदि
तगुणादौ संयोगाद्यभावः संयोगादिसमानाधिकरणो नेति मते गुणाद्यवच्छेदेन संयोगाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य संयोगानधिकरणीभूतगुणा
वृत्तित्वस्य च वा विषयीकरणात् गुणादिनिष्ठस्य संयोगाद्यभावस्य न प्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वमित्यादिकं विभाव्यते तत्र प्रतियोग्यसमाना
धिकरणत्वं प्रतियोग्यनधिकरणाणां वृत्तित्वं न तु यत्समानाधिकरणस्य तत्र यत्समानार्थस्य प्रकृते हेतौ विशेषणं तथा च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकर
णवृत्तित्वविशिष्टस्य यद्रूपावच्छिन्नस्याधिकरणवर्त्तमानाभावप्रतियोगितावच्छेदकाभ्यां धर्म्मसंबंधाभ्यामनवच्छिन्नं साध्यतावच्छे

कसंसर्गकयद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वं तद्धर्मविशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति यथाश्रुतमतेपि लीनघटत्वादेर्व्याप्यावृत्तिरहाततद्गुण
कसंसर्गकयद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वं तद्धर्मविशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति ... तत्संयोगित्वादिप्रकारावच्छिन्नव्याप्तिरेकस्य
गमेपि घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः न च प्रतियोग्यधिकरणान्तरस्येत्युक्तौ ... सत्त्वादिप्रकारावत्तिव्याप्तिस्वरूपस्य
गमेपि घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः न चर्म्मप्रतियोग्यधिकरणान्तरस्य ... इत्याद्यभिप्रायेणाव ... प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यादि
रूपेति च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तथाप्यग्रन्थस्य विरोधः स्यान्नेह तु समानाधिकरणे भावप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगिकाधिक
तिवाच्यं संयोगी संयोगाभाववत्त्वादित्यत्रैव संयोगाभावरूपासहेतुत्वाव्याप्तिमाह यो वा तद्रूपसंयोगमात्रेण चेद्वृत्तिसमवायिनिमित्तजीवतिरेकमादिमतियोगिकाधिक
रणत्वे नैवोपधनावधिकरणतापाधश्च तदवच्छिन्नत्वं किरणानदृष्टव्यतादेर्नाद्देहस्तुतपाने व्याप्तिरितिवाच्यं तत्तत्सम्बन्धितत्त्वादिविशिष्टस्य स्वसत्त्वावच्छि
न्नाधिकरणतायास्वधर्मचावघवच्छिन्नत्वेन तादृशाधिकरणतापादादपि वत्त्वलक्षणस्यापत्त्यातेः तु तावच्छेदकमत्रावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यगो
रवेणानुपादेयत्वादिति ब्रूमः संयोगेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्यापि समवायावच्छिन्नवह्निसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्म्मे
णसंयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नवहेतुं न चावच्छिन्नत्वाद्धनिसाध्यकधूमादावव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकीभूत
योर्हेतुसंबंधयोरुपादानं च धनीद्रव्यत्वादित्यादौ समित्यादित संबंधेन धनादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः हेतुनियमेकसंबन्धेन स्वप्रति राम० १८
तियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरितिवाच्यं तादृशनियमे प्रमाणाभावात् उक्तस्थले नैवान्योन्याभा
वाभावनिरुक्तेर्वस्तुमात्रावातहेतुपदधर्म्मावच्छिन्नप्रकारसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्यप्र

व

तियोगितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वं अमवतिष्ठधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमर्थः तत्त्वा च स्वाभित्वादिसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तत्संबन्धेन प्रतियो
ग्यसमानाधिकरणस्य संबंधोत्तरेणातनद्धूमत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्म्मावच्छेद्यतायाः साध्यतावच्छेदकीभूतधनत्वावच्छिन्नप्रका
रतायाम सत्त्वेनोक्तव्याप्तिरित्यस्यमाधिः प्रकारतामुक्तं तत्र युक्तं घटवान् द्रव्यकालत्वादित्यादौ कालिकसंबन्धेन घटादेः ज्ञानवान् गगनत्वादित्यादौ च
गगनानुयोगिकसमवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामव्याप्त्यापत्तेस्तादृशसंबंधेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्याप्रसिद्धेः न च धू
मवन्निष्ठस्य वह्निद्रव्येत्यभावावच्छिन्नाभावस्याप्रतिसमानाधिकरणस्य हेतुकीभूतपदार्थत्वं तद्वच्छेदघटत्वाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया
म सत्त्वात् व्याप्तिर्वह्निद्रव्येत्यभावत्वानां च यावतामेव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकताहिताभयेनवच्छिन्नप्र
तियोगितायास्तत्त्वस्य गघटकत्वात् अतएव विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितामादायापि नोक्तदोषः स्याव काश्यः अयं प्रमेयधू
मवानधर्मिभिन्नद्रव्यवानवादित्यत्राव्याप्तिवत्त्वस्यापत्तिव्याप्तिः प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यत्वं वह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे
दकीभूतधर्म्मानवच्छेद्यत्वे नतादृशधर्म्मसंबंधाभ्यायानवच्छेद्यत्वस्य तत्र सत्वात् तद्धर्मत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रमेयधूमत्वस्य भिन्नद्रव्यत्वादेः प्रतियोगितानव
च्छेदकत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वात् न त्वाद्रव्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वात् लघु संभवे गुरोरनवच्छेदकत्वमिति मते स्वीयमर्थमात्र
त्वादेर्न्यथालघुसंभवे गुरोर्नावच्छेदकत्वमित्यभिधानात् तथाविधगुरुधर्म्माणां प्रकारत्वाघनवच्छेदकत्वमपि किं तेषां चम्ब्वाधूम्मावच्छिन्नप्र

कारत्वमित्यत्र यद्धर्म्मावच्छिन्नत्वं परिमाजं यद्धर्म्मावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूततत्त्वावच्छिन्नविशिष्टताकधर्म्मावच्छिन्नत्वमेव विशेषणमतो
गुरुधर्म्मावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूततत्त्वावच्छिन्नविशिष्टताकधर्म्मावच्छिन्नत्वमेव विशेषणमतो गुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितानवच्छे
दकत्वेपि नोक्तदोष तादृशास्तां विस्तरः ॥ ननु धूमवन्निष्ठस्य वह्निविशेषाभावस्य तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन स्वव्यापकवह्नित्वावच्छिन्नप्र
मितरात्तस्वच्छेदकीभ्योवह्नित्वस्य योगे संसर्गकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतापाश्रवच्छेदकवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यवन्निष्ठाभावाया
दृशप्रतियोगितायाअवच्छेदकीभूतधर्मकिं चिद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तादृशप्रतियोगितायाः स्वलक्षणघटकत्वादन्यथाप्रतियोगि
तामात्रस्यैव सामान्यविशेषोभयधर्म्मावच्छेद्यत्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्यैवाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरत आह अन्यमिश्रेति वह्नित्वे
नावच्छेद्यत्वादिप्रमाणाभावादिति शेषः । ननु धूमवन्निष्ठो वह्निविशेषस्याभावो वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यत्वेवाधकस्य त्वन्वाहत्या
दनुमानमेव तत्र प्रमाणमत आह धूमवन्निवह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नेत्यादि अतिरिक्तत्वेति सामान्यवन्निष्ठाभावतः । तदेकत
वेत्यर्थः सत्त्वासेव्याधिकरणाभेदेनाभावभेदस्याप्युपगमे विशेषाभावकूटवन्निष्ठस्य विशेषाभावः स्वरनेनस्योपगमेननन्ताप्पत्तिरेकः समुदायेनि
ष्टस्यैव वह्निविशेषाभावस्य पर्य्याप्तिरिति तेन तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे धूमवति वह्नित्वावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्रतीतेर्दुर्वारत्वा राम०
पत्तेरेतेन प्रत्येकाभावस्य वा सामान्यानधिकरणादेः सावच्छेदेनतामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विशेषाभावकूटस्य वा सामान्याभाव १९

र्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंपर्याप्तमितिसूत्तावपिनिस्तारस्तत्रापिधूमवतिवह्निर्नास्तीतिप्रत्ययस्य दुर्व्वारतापत्तेः । अथ मेरुगगनमत्त्वविशिष्टस्याप्रत्यक्षावृत्तित्व
वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यविशेषाभावस्य धूमवद्वृत्तितायाम्प्रमायामप्राप्तेरिति चेतो ये पर्यन्तमहानसत्वोभयप्रत्युक्त वृत्तितावद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वपर्य्याप्त्यधिकरणकूटस्यापिधूमवद्वृत्तितायाः सत्त्वादितिचेद्यि । अथ यानुगतधर्म्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनियमाद्वह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतिस्थ
रिप्सतोऽन्यावह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणवत्त्वारितत्वेनाभावस्य गत्यन्तरेपरं तु वह्निप्रतियोगिकाभावकूटवद्वृत्तित्वसंबंधेनैवव
त्त्वादिमत्त्वमभावस्यागत्वतेपरंतु वह्निप्रतियोगिकाभावकूटवद्वृत्तितासंबंधेननञः स्वार्थधर्म्मिकान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नवत्त्वधीजनकत्व
धीजनकत्वस्यव्युत्पन्नत्वादन्यथाऽनन्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणनञस्तादृशान्वयधीजनकत्वेकंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्या
दिशाब्दबुद्धेरप्रमात्वापत्तेर्घटत्वादेरपागुरुत्वेनकंबुग्रीवादिमत्त्वस्य तत्त्वान्तर्भूतप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तथा चाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वोक्तिसंगतैवेत्यत आह अन्यथेति प्रतियोगितायाः सामान्यधर्म्मानवच्छेद्यत्वे इत्यर्थः असंज्ञाभावस्य सामान्यधर्म्मावच्छेद्यत्वव्यवस्थापयितुमा
त्मकत्वप्रसिद्धेरिति स्यात्सदोषप्रसिद्धं पद्रूपं वायुरूपं शिरिवस्त्वरूपंतत्समस्तकत्वस्यैव अभावे वगततावरत्यर्थः वायौ रूपं न वेति संशयो न स्यादिति परस्पर
त्वयः रूपं वा पुरुत्तिनवेतिसंशयो न स्यादितिच्चतरपः । अन्योन्याभावप्रतियोगिताः सामान्यधर्माः वच्छेद्यत्वं व्यवस्थापयितुमाह अप्रसिद्धत्वस्य वदि ति प्रसिद्ध
त्वं पार्थिवादिरूपानानात्वेकत्वेन्यत्वेवाधिगतेत्यर्थः विशेषाभावकूटस्येति सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यासत्त्वेवा युदृत्तित्वादिरिमा

२८ ॰विशिष्टवुद्धिं प्रतितादृशवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावाभावकूटवत्तानिरूपकस्यैव बाधत्वनिरूपविषयविधयावच्छिन्नतयाप्रकारतासंबन्धेनापि तत्तत्समत्वादिति भा
वः न च वायुवृत्तित्वादिविशिष्टवुद्धिं प्रति तादृशाभावत्वप्रतियोगिकाभावकूटवृत्तित्वसंबन्धेन वायुवृत्तित्वादिमात्रावच्छिन्नप्रकारताकवस्त्वाभा
वस्य निरूपितत्वविरोधित्वं च न प्रकृते रूपं वायुवृत्तित्वाभाववदित्यादिरूपकनिरूपकस्यैव तथात्वाद्युपधीय तत्तवृत्तित्वाभाववदित्यादि निराधिनिरू
पपस्य वायुवृत्तित्वादिविशिष्टेन तत्सामान्यत्वेनावच्छिन्नप्रकारताकतया तथात्वे विरहादिति वाच्यं तादृश्येण बाधबुद्धौ वैरोधित्वकल्पनानागौ
रवाद्य्या तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नवत्त्ववुद्धिमन्यापि तन्तद्व्यक्तिप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकस्यैवाभावनिरू
पस्य विरोधित्वसंभवादिति शेषधर्माणामप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनप्रसङ्गात् … नस्तद्धक्तिनोस्तीतिप्रतीत्यात तद्व्यक्तित्वस्यैव वह्निर्नास्तीत्यादि
प्रतीत्यापि वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनस्य सर्वैरेवानुभवसिद्धत्वादित्तस्यैव वह्निनेति । सोऽत्पादिसत्तो वह्निमानित्याद्यवच्छिन्नया
कानुमितिप्रयुक्तो व्याप्तिमभिधाय प्रयोजकतौल्यापि … निरवच्छिन्नत्वं सत्वादि साध्यकानुमितिप्रयुक्तो व्याप्तिमाहायद्वेतिनन्वेयं तादृशव्याप्तिसाध्यानुमि
तिताराम्यसंबन्धेन आत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्तिसाध्यकेऽनतिवाच्यं तादृशसंबन्धेन च तन्त्वेन व्याप्यव्यापकभावस्य प्राचीनैरस्वीकारात्तत्पर्यादिधानुमितस्तु तप०
स्मानत्वकिमिन्नत्वं तु तरेयं तेन तद्व्यक्तालत्वादिसाध्यकसमवायेन साध्यतायाम सद्धेतौ साधुत्वन्निष्टस्य समवायाव…त्तरस्कृताभावस्यापि कालिकसंबन्धे २०
नयत्प्रतियोग्यधिकरणांतर्वृत्तित्वविनानिव्याप्तिः न चैवं संज्ञा पाणीन त्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्वरूपसंबन्धतारूप्रभेदस्यैवासत्वाय तत्त्व्या आप्य

दभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वाभावादिति वाच्यं एतत्साध्यविशेषणस्याधिकरणाभेदेनाभावभेदप्रसंगोऽतः स्यैवनिवेशितत्वात् साध्यतावच्छेदक
संबन्धेनयत्प्रतियोग्यनधिकरणांतद्भृत्यभावस्यैवासत्ताभावप्रयत्ने न विवक्षणपानुकदोषस्यानुक्तेः संभवाच्च न चैवमपि द्रव्यघटवत्सहाकालत्वा
त्समवेतविषयकत्वादित्याद्यौकालिकेन विषयित्वेन वा संबन्धेन साध्यतायाम् व्याप्तिलक्षणसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणाभेदस्य हेतुमतोऽप्रसिद्धिरि
ति वाच्यं योगेनैवास्य संबन्धविरवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रयुक्तस्यान्योन्याभावगर्भव्यतरस्यात्रैव सामान्यत्वानन्तरसत्वान्न ष्टपथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेः
वोध्यजातमरूपविषयताप्रभेदस्यवात्संशयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदभावप्रतियोगित्वादित्वाद्युक्तव्याप्तेः सद्धेसाध्यकानुमितिप्रयुक्तव्याप्तित्वेन रूपत्वाद्य
छिन्नसाध्यकेनो सत्वेनैवत्वादितत्वविशिष्टसत्ताबानुद्धौरित्यादावतिव्याप्तिरपि प्रसक्ता निरवच्छिन्नसत्तादिसाध्यकव्याप्तेर्जातमाराववियिष्टत्वाद्युक्ति
रूकेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैवविशिष्टसत्ताद्यवच्छिन्नसाध्यकतादृशव्याप्तेरनेनैकात्वेनायादवितुमप्यकत्वात्प्रत्युतवह्निमानतद्व्याप्यादव
…प्युक्तव्याप्तिसत्वात् स्वरूपेत… तादृशप्रकारतानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं ज्ञातस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वसहितस्य तायामिष्टत्वात् अन्यथा प्रणिकृतेवाग्रेव
स्यपतिव्यधिकरणयोर्वह्निधूमयोर्व्याप्तिः किंतु समानाधिकरणयोर्न वह्निधूमयोरेवेति वस्तुतः तादृशानुमितिप्रमिल्ले वैवमर्देतः भावना व्याप्तिज्ञानानुमि
तिकार्यकारणभावकल्पनानिरवच्छिन्नप्रकारताशालीनांमवह्न्याद्युभयतत्त्वादिसाध्यानामुक्तविरुक्तनिवृप्यंपत्वात्तनोक्तदोषःइतियुक्तमुत्पश्यामः नेच
चपदमवच्छिन्नाधिकरणानिरूपितसत्ताविशेषयातास्त्वंधर्मपदभावप्रतियोग्यधिकरणत्वस्यसामान्याभावत्वे हेतुमतलहभावप्र

२१

तियोगित्वस्य न्यूनवृत्तित्वं हेतुधर्म्मेणावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यान्तिरिस्यर्थः करणादेव सर्वत्रावच्छिन्नसाध्यकहेतूनामुपग्रहस्य संभवेन निरवच्छिन्नसाध्यकानु
मितेरसंग्रहः स्युक्त्या विशेष्यपर्य्यन्तमप्युक्तमिति वाच्यं गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानुक्तत्वादित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्याधिकरणे प्रतियोगितावच्छे
न्यूनवृत्तित्वस्य च साध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्ताविशिष्टतदवच्छिन्नसाधनक इत्युक्ताविह तावद्व्याप्तेरुक्तरीत्यापि दुरुद्धरत्वापत्तेरिति दिक् । अवच्छि
साध्यकानुमित्युपयुक्तस्य सगुणकलक्षणस्य स्वाश्रितादिसंबंधेन साधनादेः साध्यतापादकत्वम् । इह तावदपि व्याप्तिः नाहृशीं स्वेष्ठधर्म्मवत्त्वनियामकत्वेन प्रति
योगितानवच्छेदकादिरवच्छिन्नसाध्यकानुपपत्त्याव्याप्त्यंतरमाह यत्समानाधिकरणनियमस्य कृतं तत् परं येन धर्म्मावच्छिन्नवच्छिन्नवदित्यर्थकं तथा च साध्य
तावच्छेदकसंबंधेन यद्धर्म्मावच्छिन्नवानमकृत साधनाधिकरणीभूतं प्रत्येकव्यक्तिनिष्ठान्योन्याभाववान प्रकृतसाधनतद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्य
म प्रकृतहेतुकतद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यकानुमित्युपयुक्तव्याप्तिरित्यर्थः वन्हिमान्धूमान्धूमादित्यादौ च ज्ञानीयाप्येन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि हेतुधि
करणीभूतपर्वतादिप्रत्येकनिष्ठाः न्योन्याभावप्रतियोगित्वाभाववति पर्व्वतादिस्मिन्पर्व्वतो यक्तिरेव साध्यतावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नेवति प्रसि
द्धिर्निति तत्राव्याप्तिः न च यन्नव तत्पर्व्वतव्यक्तिनिष्ठस्य वन्हिमतः भेदस्याप्रसिद्ध्यावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगित्वाभावोन कुत्रापि वन्हिमतो व्याप्तिताह
वस्य प्रकृतसाध्यतेतित्तत्रभयान वच्छिन्नयाय एव प्रतियोगितायाः प्रवेशपत्वानन चान्योन्याभावस्य व्यर्थ्य सर्व्वेषामेव वन्हिमतां भेदस्य सत्त्वात्पर्व्वतव्यक्ति राम ०
निष्ठस्य वन्हिमत्त्वावच्छिन्नां संताभावस्य प्रतियोगितयावन्हिसाध्यकथमारादप्रसिद्धिः कत्वात् अन्योन्याभावस्य प्रकृतसाधनवन्निष्ठत्वं हि माध्य २१

तावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वं तु दुर्निरूपितावच्छेदकसंबंधेन वह्नौ यावत्त्वं तेन वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदस्य कालिकसंबंधेन घटत्वपर्व्वतादिनिष्ठत्वे
पि न क्षतिः अतएव वह्निमत्ताघटत्वेदेनैककपिसंयोगवत्त्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य वृक्षादौ सत्त्वमते कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः वह्निनिष्ठत्व विशेषणानां संसर्गे
णावच्छेदकपिसंयोगाभिन्नत्वप्रकारकनिश्चयस्यतादृशाभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतैककपिसंयोगवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिविषयकत्वात् तादृशविशेषणतासंबंधेन कपिसंयो
गवत्त्वावच्छिन्नभेदस्य साधनवन्निष्ठत्वाभावात् सर्व्वत्रैवान्योन्याभावस्याभिरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेन साधनवन्निष्ठत्वं वक्तव्यमिति तु रहस्यं च: यत्र अन्वा
वच्छिन्नभेदसत्त्वात् साध्यवद्भेदस्य घटत्वपर्व्वसंनत्वेन तत्स्वाविशेषणतासंबंधेन हेतुमन्निष्ठत्वासंभवे वह्निन परदमि त्वादित्यादावतिप्रसंगेनेदं दीयत्वा
पत्तेनित्याह लाघवात् अथैवन्तु कुत्रलक्षणेप्रतियोगितायां प्रतियोगित्वपर्य्यन्तपदं यद्रंत्वावच्छिन्नापेक्षं तथा च प्रकृतसाधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितासामा
न्यं पवि विशिष्टत्वेनावच्छेदकसाधनवच्छेदकसामानाधिकरण्यवृत्तित्वमन्योन्याभावमेस्य प्रतियोगिभिन्नं वा हेतुतो विशेषणं वाच्यमतः कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ
नाव्याप्तिः कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य वृक्षादावेव प्रतियोगितावच्छिन्नभेदस्याप्यप्रसिद्धत्वं न चान्योन्याभावस्याप्यवृत्तित्व
मिति संक्षेपः वस्तुतः परमतिभिन्नतद्विरोधे यो नियमः तच्छेद्यं न तु स्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्युपयुक्तस्य प्राग्युक्तानां सत्ताभावप्रभेदलक्षणस्य दृष्टत्वं महाकाल
त्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन साध्यतायामव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य हेतुमन्मत्वादेतस्मात्तादृशानुमि
त्युपयुक्तमन्योन्याभावगर्भं व्याप्तिमाह स्वसमानेति स्वप्रतियोगित्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यत्नेन पदद्वयं तथा च स्वसमानाधिकरणान्यो

२२ भावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतयद्व्याप्तिमत्ताकत्वं यन्नस्यतदेवच्छिन्नतद्व्याप्तिमत्साध्यकानुमितिउपयुक्तव्याप्यत्वमित्यर्थः तेनद्रव्यत्वादिमन्मात्रस्यैव
चालनिन्यायेनपृथिवीत्वादिमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वेपिद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादौनाव्याप्तिः। स्वस्वरूपधर्मस्यपक्षसंबंधेनाधिकरणतापन्न
घटेनधर्मिभेदव्याप्तिमत्त्वात्तेनचैतद्व्यापिघटान्यत्वादिविशिष्टगगनद्रव्यत्वादिमत्त्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यहेतुमन्निष्ठस्यप्रतियोगितावच्छे
दकमेवस्यात्व्याप्यधिकरणत्वमित्युक्तौ व्याप्तिताद्वस्थ्यमितिवाच्यंप्रकृतस्यावृत्तत्वादितरोभयानवच्छिन्नस्यैवान्योन्याभावप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वस्यनिवेशनात्तत्कालिकसंबंधेनद्रव्यत्वादेःसाध्यतास्थलेचतत्संबंधावच्छिन्नपतद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वेनैवताकविशेषणतावच्छिन्नम
हाकालनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वेनाप्तोतोद्रव्यंमहाकालत्वादित्यादौनैकदाप्ययः अत्यन्ताभावप्रतियोगितागर्भस्यान्योन्या
भावगर्भस्यकृतलक्षणस्यचावच्छिन्नसाध्यकानुमित्युपयोगित्वासंभवेस्वरूपमेवदर्शयति अन्यद्विनिष्ठेत्यादिनानव्याप्तिरिति। निरवच्छिन्ने
साध्यवानुमित्युपयुक्तव्याप्तिरित्यर्थः किंचित्त्वादिकंज्ञातंतरस्यापितद्धटकदृष्टान्तः स्वरूपतःप्रकारतामेवलक्षणाभिहितं। नव्याप्तिविशिष्टवृत्ते
त्यादिः तेनद्रव्यत्वादिमत्त्वमवच्छिन्नाप्रत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनधूममात्रेततत्साधकत्वात्रावसंभवेपिनक्षितिः तथात्वेनस्वस्वव्यापकी
भूतेतनहेतुसमानाधिकरणत्वेनानुपपत्तिप्रतिष्ठास्यतत्ताभावाप्रतियोगित्वेपर्यन्तस्यैवतद्व्याप्यत्वेवह्निपिधूमव्याप्यताव्याप्यत्वादि
विशेष्यतत्त्वात्तत्त्वादाहधूमसंबंधिनेनुव्याधिकरणायाः व्याप्त्यनुपपत्तेर्युगपत्उपपन्नाविनिष्टयाःसंहृत्यधूमपारकतास्यकालिकसंबंध रा० २२

नान्वयेवर्तमानोस्तादृशसंबंधावच्छिन्नात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वमपरस्यासोनितदुभयोर्मिथोव्याप्तिप्रसंगस्ततोत्र्याहयुगपदितिव्याप्तिरेवेतिव्याप्तिरेवेतियन्नसं
बंधेनयत्रैवैयधिकरण्यंतेनैवतत्रोत्पत्तिरेवतात्रिगंधस्यरूपोसमवायेनव्याप्यसत्वेपिकालिकादिसंबंधेनव्याप्तिरित्यनेवत्वंर्थः। ननुप्रतियोग्यसमानाधि
करणत्वंप्रतियोग्यधिकरणात्वंप्रतियोग्यधिकरणाद्भिन्नत्वेतत्प्रयत्निहेतोर्हेतुमन्निष्ठाभावस्यवाविशेषणमुभययापिसंयोगोस्योगरहितत्वादिस्या
दोतत्रभेदस्यप्रमाणस्यातिव्याप्तिःसंयोगादिसामान्याभावस्यप्रतियोग्यधिकरणाभूततद्व्याप्तिवेनतदन्यत्वाभावात्तस्मात्र्याहकर्मणिचेतिप्रतियोग्य
समानाधिकरणत्वेतिपाच्यमत्यापत्त्याममाववस्यविभिन्नत्वेप्रतियोग्यधिकरणाद्भिन्नत्वरूपमेवप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वंहेतुमन्निष्ठाभावस्यवि
शेषणंवाच्यमन्यथातुहेतोरेवप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तितावविशिष्टत्वलक्षणातेदोषपसंयोगाभावस्यतादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टहेत
धिकरणोभूतकर्मवृत्तित्वान्नोक्तातिप्रसंगइतिभावः। ननुप्रत्यापकप्रतियोगिकस्याप्यभावस्यभेदः प्रागुक्तयुक्त्यैवनिरस्तः प्रतियोगितानधिक
रणवृत्तित्वाविशिष्टस्यहेतोर्यदधिकरणंतद्वृत्त्यभावस्यलक्षणघटकत्वेचः कपिसंयोगीतत्वादित्यत्राव्याप्तिः कपिसंयोगाभावतोपिवृ
त्तस्यलक्षणघटकत्वेनतद्विनतयाः कपिसंयोगाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेत्वधिकरणी
भूततद्वृत्तित्वादन्तआहयदितिप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकः प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वाविरूपकः तदवच्छिन्नेतरवच्छेदनहे

२३ त्वधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वानिरूपकहेत्वधिकरणावृत्तित्वमिति तु फलितार्थः यत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रतियोगिसामानाधिक
रणावृत्तित्वानिरूपकहेत्वधिकरणावृत्तित्वमिति तु फलितार्थः यत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं तदवच्छेदकावच्छिन्न
त्वेतदवच्छेदकीभूतहेत्वधिकरणवृत्तित्वं तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकीभूतकर्मादिवृत्तित्वेऽपि नाव्याप्ति
रिति तत्र सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तस्यैव तदभावस्याप्यवच्छेदकाप्रसिद्धेः संयोगाभावः कर्मादौ न संयोगादिसमानाधिकरणस्तादृशत्वयुक्तानां संयो
गाद्यभाववद्धर्मिणि संयोगाद्यधिकरणावृत्तित्वनिरूपककर्मादिवृत्तित्वस्य संयोगाद्यनधिकरणीभूतकर्मादिवृत्तित्वस्य वा एवमप्रयोगोपपत्तेरिति चेद्भिन्नतद्व
त्कालेऽपि संयोगादिमत्त्वावच्छिन्नस्यैव कपिसंयोगादिमद्वृत्तितानिरूपकत्वावच्छिन्नस्याविभेदसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषेव
गोण्यवकपिसंयोगितत्वादित्यादावव्याप्तिरेवमतआह न चेति अन्योन्याभावस्य अन्योन्याभावमात्रस्य। अभेदस्येति संयोगाद्यधिकरणावृत्तितानिरूपकत्वाव
च्छिन्नभेदस्यैव वृक्षादावव्याप्तिमत्त्वमित्यज्ञानादित्यर्थः। पक्षे साधनवच्छिष्टान्योन्याभावगर्भलक्षणस्य कपिसंयोगी तत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगवत्त्वावच्छिन्नभे
दमादायप्रसक्ताव्याप्तिदूषणं न चेत्यादिनेति। ततृच्छिन्नान्यादि चिन्नावच्छेदेन कपिसंयोगवत्त्वावच्छिन्नभेदाभेदयोरेकधर्मिणि सत्त्वसंभवेनाभेदप्रसज्ञा राम०
योऽस्तत्रभेदबाधकत्वासंभवात्प्रस्तुतलक्षणे संयोगवद्वृत्त्यव्याप्यवृत्तितायाः पूर्वमंगीकृतत्वेन तद्गौरवपातात्साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगि २३

तावच्छेदकबुद्धिविरोधितावच्छेदकसंबंधेनैव तन्निरूपितान्योन्याभावस्य साधनवन्निष्ठतया वक्तव्यत्वेन कपिसंयोगितावच्छिन्नभेदस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरेव सत्तारूपता
दृत्तासंबंधेन साधनवन्निष्ठत्वाभावेन तादृशाभेदमादाय कपिसंयोगादिसाध्यकसद्धेतावन्योन्याभावगर्भनिरुक्ताव्याप्तेः शंकितुमप्यशक्यत्वाच्चेति दिक्। ननु स्व
समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगी यद्यन्यत्स्वेति विग्रहे पक्षद्वयार्थयोः साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावरूपविषयपर्यवसानं पूर्वं तस्योपस्थितौ तन्मात्रमेव सम्यगनुप
स्थितौ तु तद्धर्मकतल्लक्षणस्याग्रहणे दोषः स्यात् अत आह व्याप्येति अपि ज्ञायमानसामान्यस्य सत्वेऽन्तरंगोऽन्यः तथा च व्याप्यव्यापकभावात्त्वज्ञाने तथात्वेन तादृक्ये।
ण ज्ञायमानस्यापि वस्तुतो व्याप्यव्यापकभावस्य संबंधत्वेनैव भानसंभवे स्थितस्य विषयपर्यवसानमित्यर्थः। न च विशिष्टधीजनकत्वगर्भस्य संबंधत्वस्यापि जनकतावच्छे
दकदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। प्रकारान्तरेऽपि संबंधत्वस्यापि विशिष्टधीविषयताप्रभेदत्वेन घटितत्वात् वस्तुतो यद्यन्यस्य तत्र साध्यवत्त्वे तु साधनस्य संबंधो व्या
प्तेर्लक्ष्यः स्वसमानाधिकरणत्वमेव वस्तुतो व्याप्यव्यापकभाव इति द्रष्टव्यं। ननु यत्र तद्धर्मव्याप्तीनामननुगतत्वादनुमितिसामान्यं प्रति जनकतया जनकतावच्छेदकत्वासंभवादि
त्याशयेन शंकते न चेति एवं च यत्तदादिगर्भत्वे ननु गमः व्याप्तेर्नानात्वं समाधत्ते कस्येति कुत्रेत्यादि तथा च किं हेतुकं किंसाध्यकानुमितेर्विषयविधया जनकतावच्छेदकः को धर्मभेद
त्याकांक्षायामनुगतस्यैव लक्षणीयत्वादित्यर्थः। अवच्छिन्नसाध्यकानुमित्युपयुक्तपौरस्त्यतान्योन्याभावगर्भलक्षणयोर्वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिमभिप्रेत्य शंकते अ
पेति व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिको व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको प्रतियोगितायाः प्रत्येकपर्याप्तत्वेन व्यासज्यवृत्तित्वायोगात् प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपे

२८ वप्रतियोगित्वमिति मतेन वा तदभिधानं एतेन साध्यतावच्छेदकधर्मगर्भेतन्क थंलक्षणोरत्यन्वयः। अत्यंताभावगर्भस्य वन्हित्वावच्छिन्नप्रकारतायां साधनवन्निष्ठः तादृशोभ
यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वावछिन्नत्वेनान्योन्याभावगर्भस्य चसर्वस्यामेव वन्हिमत्त्हृतो साधनवत्त्वर्तादिप्रसेकवन्हिछता दृशान्योन्याभावप्रतियोगित्वेनदृष
रेवलक्षणयोक्तत्वा आप्रसत्वादितिभावः तादृशेति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्यानभ्युपगमादित्यर्थः पर्वते वन्हिन्हृदेनस्त [redacted] रसादिप्रतीत्या स्वपर्याप्त्यधिकरणवत्व
संबंधेन वन्हिप्रतियोगिकत्वाभावस्य विषयीकरणादिति भावः। नन्वेवं वन्हिहृदोभयं नास्तीत्यस्य वन्हिहृदोभयं नास्तीत्यस्य वन्हिहृदोभयत्वत्वेनास्तित्वस्य चाविशेषप्रसंगस्त
तआह अभ्युपगमेवेति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि[redacted]भावस्येत्यादिः तदुभयं प्रतियोगीतितदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेन नु वन्हित्वमात्रावच्छिन्नं वन्हिमत्वमात्रा
वच्छिन्नं वेत्यर्थः तथाचात्यंताभावप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वेनान्योन्याभावप्रतियोगिताया अप्रमकृत साध्यवत्त्वतदितरोभयानवच्छिन्न
त्वेन विशेषितत्वान्नोक्तलक्षणयोरव्याप्तिरिति भावः। ननु प्रकृतसाध्यव्यापकत्वे सतिप्रकृतसाधनव्यापकस्योपाधेरभाववत्वे यत्र नोपाधिकत्वं तत्रा प्रागुक्तसिद्धसिद्ध्या
घातत्वादस्य पतत आह नन्वेति। अत्रस्वपदं प्रकृतहेतुपरं अवच्छिन्नपदं चस्वरूपार्थकं पदित्यपि यावदन्वयितयावद्यावत्प्रकृतहेतु समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावे
छेदकस्वरूपं तत्प्रत्येकावच्छिन्नात्यंताभावः समानाधिकरणेपदस्य पद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य तद्धर्मावच्छिन्नसाध्येन सह सामानाधिकरणं प्रकृतं तद्धेतोरनौपाधिकत्वमि राम०
त्यर्थः साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् तद्वत्त्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावः समानाधिकरणो भवसेवध्ममत्वावच्छिन्नस्यापीति धर्मवान २७

न्हेरित्यादिस्तोपाधावतिव्याप्तिरतो पधृदिसुक्तं तत् यावत्तादृशावच्छेदकं पराद्रेंधनत्वादिकं तदवच्छिन्नाभावरवु न तत्र धूमत्वावच्छिन्नस्य समानाधिकरणदतिनातिप्रसंगः नच
निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकं यावदिस्यैव सम्यक्त्वे पावदित्युक्तं तत्र परं व्यर्थमिति वाच्यं तादृशयावदवच्छेदकं तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाभावेर्थे तदु
पादानादन्यथा यावद्भिस्तादृशावच्छेदकैरवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्रसिध्यालक्षणस्यासंभवापत्तेः प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विशेषणत्वाविशेषावच्छिन्न
त्वस्य वात्वाभार्थस्तेन तद्वहृदयेनैकसंबंधेन साधनाव्यापकस्योपाधेः संबंधांतरावच्छिन्नाभावस्य साध्यसमानाधिकरणत्वेपि सोपाधौ नातिप्रसंगः यत्तु यावत्स्वंदृति
यात्यंताभावस्य विशेषणं तथा च साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावंतोत्यंताभावाः पद्धर्मावच्छिन्नस्य समानाधिकरणास्त
द्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणपर्थः न च जलं लेहवत्वादित्यादावव्याप्तिः साधनवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं पदद्वय सामान्याभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियो
गितावच्छेदकीभूतंपद्रूपसामान्याभावत्वंतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावद्रूपाणां जलत्वसामानाधिकरणाभावादिति वाच्यं भावभिन्नानामेव वास्तवात्यंताभावानां लक्षणे प्रवे
शपत्वात् अतएव रूपध्वंसत्वं पतादृशावच्छेदकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकानां निखिलरूपध्वंसानां जलत्वसामानाधिकरणविरहेपि नोक्तदोषः ध्वंसानां वास्तवात्यंताभाव
त्वविरहादित्याहुः तन्चिंत्यं साधनवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् जलत्वाभावसत्त्वाभावयोरन्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सत्त्वाभावस्यैव प
दंतर्गतस्य जलत्वसामानाधिकरणविरहादुक्तस्य लक्षणस्याव्याप्तितादवस्थ्यात् न च लक्षणास्य प्रतियोगितयोर्भावनिरूपितविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणान्नोक्त

देवत्तयोस्स्वसंबंधविशेषावच्छिन्नत्वस्यावश्यंवाच्यत्वादितिसंग्रहेतत्पापि समासेकदेशेन द्वितीयासंताभावेन समं प्रथमांतपदवत्तात्पर्यनिराकांक्षतयान्वयतस्याभेदेनान्वयादेयोग
नद्रूषणराजमातंगः पृथ्वीरंघुचकाम्पतीयादिस्थलेराजादेसम्बंधादेरभेदसंबंधेनान्वयापत्तात इति शब्देकदेशार्थत्वापत्ती भेदबोधकत्वस्य पदानामसुलभत्वादिति दिक् आर्द्रेंधनव
त्वादेरिति द्रव्यसदैशिकविशेषणतावच्छिन्नाभावो भवसेव धूमादिसाध्यस्य समानाधिकरणत्वादार्द्रेंधनवत्वानुसरणे। [illegible] कारकमसाविशेष्यत्वाद्युपमहः नतु
उक्तमेवयद्येनोपाधिकत्वं तर्हि यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वमितिमाचीनः प्रकारांतरेण तन्निरुक्तिः कथंकतेस्यत आह रदेमव
चेतिरातत्रासर्थेकमेवचेत्यर्थः आन्वयाय याश्रुतस्यद्रव्यविशिष्टमत्वादिस्याराव व्याप्त्यापत्तेरिति भावः स्वव्यभिचारीतिस्वव्यभिचारित्वे यावते या यावतां व्यभिचारिणः सा
ध्यस्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः केवलान्वय्यनुमानमंगीकुर्वतामाचार्याणां मतेनौपाधिकत्वं निरूच्यतदनंगीकुर्वतां प्राभाकराणां अनौपाधिकत्वं निर्वक्तियदितिपस्तदेम
लेतसाध्यपरं असामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यप्रतियोगिताकाभावपरत्वं साध्याधिकरणायथावदिति सामानाधिकरण्यप्रतियोगिकस्य चरमात्यंताभावस्य विशेषणे
तथाच प्रकृतसाध्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नात्यंताभावसामानाधिकरण्यप्रतियोगिकयावदभाववत्त्वमसतेदेवतादृश
सामानाधिकरण्याभावकूटवत्त्वमेव प्रकृतसाध्यकानौपाधिकत्वमिति फलितोर्थः अत्रापि प्रतियोगितायां दैशिकविशेषणतावच्छिन्नत्वलाभार्थं मेघतापदं ह्यंतेन प्र राम०
तियोगितावच्छेदकयावत्स्वसंबंधांतरावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेपिनासंभवः नचैवंप्रमेयंवाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिस्तत्रेनरुक्त २५

धर्मावच्छिन्नाभावस्यास्तिद्रेरितिवाच्यं गुरूणां केवलान्वयिहेतोरलक्ष्यत्वेन तदव्याप्तेरप्यतेपिक्षतसमावारत एवमणिकृद्वैवाग्रे वक्ष्यति अनौपाधिकत्वं तु लक्ष
णमितितेषां गुरूणां लक्षणं नत्वसार्वकमिति तदर्थः यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकपरस्य प्रतियोगिपदस्यैव विशेषणं यावत्पदं तथाच साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रति
योगितानवच्छेदकाः यावंतोयत्समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकास्तत्त्वमित्यर्थं करणत्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरिति दोषितिवदुक्तं तन्नयुक्तमुद्देश्यत्वाप
तेः कातद्वैनसंबंधोव्याप्तिरितिचकात्स्न्येन साकल्यं किंतु हेतुतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छेदकत्वसंबंधेपि साध्यवत्तावगतिर्क्तवत्साधिकरणतानिरूपकत्वस्याभिप्राये
नतल्लक्षणपरिष्कारौ यद्वेतिपत्तपदं अवच्छेदकान्वयितथा च साध्याधिकरणतानतिरिक्तहेत्वधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकं यद्धूमत्वादिकं तद्वत्त्वमादाय वन्हिमान्धूमा
दित्यादौ लक्षणसमन्वयः सत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य नभस्यत्वाधिकरणतानतिरिक्तहेतिगुणादौ व्यभिचारात् अतोद्रव्यत्वसत्वादित्यादौ नातिप्रसंगः न चैके
वलान्वयिन्यव्याप्तेरनिरसनात् वन्हिसंबंधित्वेन वन्ह्यधिकरणतानतिरिक्तहेत्वधिकरणतानिरूपकत्वेरसार्थः एवमग्रेपि धूमसंबंधित्वेन धूमाधिकरणता
नतिरिक्तहेत्वधिकरणतानिरूपकत्वेधूमसंबंधिनीतिनिरूक्तनिरूपकताप्रत्येप्यवेयोगेत्वकौ। पवुन्हो वर्तमानत्वादित्यर्थः नन्वाधेयपर्यवसन्नेस निरूपकस्य भेदेनैवाधि
करणत्वस्य नानात्वमन्यथा पर्वतेपिपर्वतावृत्तिवन्हेरधिकरणत्वप्रसंगापत्तेः तथाचपर्वतवृत्तितयाविवन्हित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वव्यक्तिः सैवधूमाधिकरणतानतिरिक्त
वृत्तितत्तन्निरूपकतापाः स्वरूपसंबंधात्मकमवच्छेदकत्वं वन्हित्वेपपन्नमेवेत्यत आह हेतीनत्वस्यतिमपक्तपदवच्छेदकं तत्स्वपरकमित्यर्थः तथाच निरू

२५

क्तायाः साध्यसंबंधितयाऽननुगतिप्रसक्तेः पदवच्छेदकं तद्व्यक्तित्वमेव लक्षणं मृतोचातिप्रसंगारतिभावः नन्वेवं तन्निरुक्तायाः साध्यसंबंधितायाअनतिरिक्तवृत्तित्वमात्रमेवेशे
नेवसामंजस्येस्वरूपसंबंधात्मकस्यापि तदवच्छेदकत्वस्य निवेशः किमर्थं मत आह संयोगादिवृत्तिसंयोगसाध्यकसत्त्वादावित्यर्थः तथा त्वादर्शनात्तव्याप्यत्वादर्श
नात्संयोगादौ साध्यसत्त्वादिव्याप्यत्वादर्शनादिति वार्थः तथा च संयोगाधिकरणतानतिरिक्तवृत्तिविशिष्टसत्ताधिकरणताव्यक्तेर्निरूपकतानतिप्रसक्तेः सत्तात्वमपीति
तद्वृत्तिगुणादावसंयोगिसत्त्वाद्वृत्तिव्याप्तिवारणार्थमेव निरूपकसंबंधितायाः स्वरूपसंबंधात्मकमवच्छेदकत्वं निवेशितं विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपक
तायाः सत्तात्वावच्छेदेन गुणादावपि विशिष्टसत्ताधिकरणतापत्तेरिति भावः यद्यपि धूमत्वादिमात्रावच्छेदेनमधिकरणत्वमप्रसिद्धं धूमवान्निखादिमतीते धर्ममति
योगिताकधिकरणतामात्रावगाहित्वेनैवोपपत्तेः विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अनिरूपकतातिरिक्तत्वैनैव धूमत्वादिकमतो वह्निमान्धूमादित्यादौ व्या
प्तिः तथापि प्रकृतसाध्याधिकरणत्वे तन्निरूपकत्वे वा यद्रूपावच्छिन्नत्वं तस्यानुपवेशितादृशपत्ते तात्पर्यं मतो विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताया एव धूमत्वावच्छेदकतामादा
य तत्र लक्षणसंगतिः एतेन वाच्यत्वमेवत्वादिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः साध्याधिकरणतानतिरिक्तवृत्तित्वात्प्रसिद्धेरपि प्रसक्तेन च प्रकृतसाध्याद्यन्यधर्मावच्छिन्नस्यानुपवेशितादृशधर्मेतु
त्वमित्युभयेऽप्यवृत्तेः साध्याधिकरणतादिप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं घटवान्महाकालत्वादित्यादौ कालिकादिसंबंधेन साध्यतायामव्याप्तिवारकत्वात् अन्यथा साध्यतावच्छेद गम०
कसंबंधेनप्रतियोग्यनधिकरणीभूतप्रकृते हेत्वधिकरणं तदप्रसिद्ध्या तन्निष्ठमाधाप्रतियोगित्वादिपर्यवसितस्य कालिकादिसंबंधेन महाकालत्वापूर्वन्नत्वनिवे २६

स्य घटत्वाद्यवच्छेदेनतद्व्याप्तिप्रसंगात् वह्नित्वादिना वह्निताभावे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे धूमादौ स्याद्रिसौ तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितेरुत्पादेरजातित्वा
दिना वह्नित्वादेस्तथात्वग्रहेऽपि वह्निमान्नित्याद्याकारकानुमितापत्तेरिति भावः स्वाभाविकः संबंधो व्याप्तिरित्यत्र साध्यसामानाधिकरण्यरूपस्य संबंधस्य स्वाभा
विकत्वं स्वभावजन्यत्वं तदाश्रितत्वं वा किंतु हेतुतावच्छेदकीभूतयद्रूपात्तद्धर्मावच्छेदत्वमित्याशयेनतत्र पिलक्षणार्थीकरोति यत्वे तिसंयोगादेरित्तद्धिकरण
तादेरव्याप्यवृत्तित्वपक्षे कपिसंयोगितत्त्वादित्यादावुक्तलक्षणस्याव्याप्तेः कात्स्र्न्येन संबंधो व्याप्तिरित्यस्यैव प्रकारांतरेण तात्पर्यवर्णनेन व्याप्य त्यादिनो च्यत
इत्यपि कश्चित्तदपि यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकव्याप्यपदयोर्यथाप्रधानर्निर्देशात् तत्रापि तत्तात्पर्यलाभात् धूमत्वावच्छिन्नाव्याप्तिरित्यत्रैव प्रकृते तत्तद्वच्छिन्नपर
स्य स्वरूपार्थकता संगत्यभावात् अत्र च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं तन्निरूपितस्वरूपसंबंधविशेषः प्रमाणाभावात्तना
पितदन्यत्ववृत्तित्वं वह्न्याद्यात्मसाध्ये धूमत्वादेरसंग्रहापत्तेः प्रमेयत्वादावतिप्रसंगाच्च किंतु तद्ध्वनिविशिष्टवृत्तित्वं तदधिनिरूपकतासंबंधेन सामानाधिकरण्यस्याभावव
तिरत्वावच्छिन्नवृत्तासंबंधेनावर्तमानत्वे तेन च ज्ञात्वस्य गुणसामानाधिकरण्यस्य अन्यगुणत्वावृत्तित्वेऽपि गुणवान्सत्त्वादित्यादौ नातिप्रसंगः वस्तुतस्तु अत्रापि प्रकृते तत्सा
ध्यसामानाधिकरण्यमवच्छेदकत्वेन निरूपकत्वेन वा संबंधेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रसज्यते न हेति तद्रूपवत्त्वमेवार्थस्तेन प्रमेयवाच्यत्वादित्यादौ साध्यसामानाधिकरण्यनिरू
पकस्याप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिरिति ध्येयं वह्निमान् धूमादित्यत्र निरूपणीयत्वसंयोजपतितवह्न्यादिना धूमत्वेनैव समस्तकेवलेनैवतादिः पर्वतत्ववान्धूमादित्यत्रमोप्र

८७ धावति व्याप्तिनिरस्ततिसाध्याधारीत्वेति सोपाधिनासंबंधेन धूमत्वेनावच्छिन्नत इति पर्वतेगात्रेयः यत एव सोपाधेर्नैकैवल्यं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसामानाधिकरण्यस्याव
च्छेदकमत एव साध्यव्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साधनत्वाभिमतेन साध्यसामानाधिकरण्यरूपः साध्यसंबंधोऽवच्छिद्यते स एव च साधनविशेषणमुपाधिरिति
साभाकरा अपि वदंति अन्यथा यस्य सोपाधेः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव हेतुत्वं तत्र सोपाधेरसंभवेन तेषामुक्तिरसंगता स्यादित्याहुः अत एवेति साधनेनेति
साधनत्वं साध्यव्यापकत्वेतरयावच्छेदकभिन्नेत्वनप्रकारेण साधनत्वाभिमते येन साध्यसंबंधोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणीभूत उपाधिरित्यन्वयः अत्र च साध्य
व्यापकतानवच्छेदकीभूतहेतुतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यप्रत्यवच्छेदकत्वं निरूपकत्वं शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ गगनावृत्तिव्याप्तेः गोप्य
नतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्यं कर्मान्यवृत्ति जातिमत्त्वादित्यादौ गुणान्येता च व्याप्तेः किंत्वन्यूनवृत्तित्वं तदपि निरूपकतासंबंधेन यत्साध्यसामानाधिकरण्यस्याधिकरणं तद्वृ
स्योपाधेस्तावद्घटकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वं तेन सत्त्वादौ समवायेन द्रव्ये च संबंधांतरेण द्रव्यत्वादेरभाववत्त्वेपि संयोगे सत्त्वादित्यादौ समवायेन द्रव्यत्वाद्यु
पाधेर्नाव्याप्तिः न च द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ महत्त्वे हेतुनिष्ठं यत्साध्यसामानाधिकरण्यं तन्निरूपकाधिकरणं गगनावृत्तीति तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन स्वरूपत्वाद्यु राम०
पाधावव्याप्तिरिति वाच्यं प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतसाध्यव्यापकतानवच्छेदकीभूतप्रकृतहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिव्यापकीभूताधिकरणतावत्त्वस्य विवक्षि ८७
तत्वात् न च साध्यव्यापकतानवच्छेदकीभूतत्वं हेतुतावच्छेदकधर्मस्य विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं वह्निमान्धूमादित्यादिस्थले तौ साध्यविशिष्टसाधनस्य व्यापके सा

ध्यवत्त्वाद्यवृत्तित्वव्याप्तिवारकत्वात् न च प्रकृतसाध्यविशिष्टनिष्ठनिरुक्तसाधनव्यापकतामात्रं सम्यक् तादृशसाधनव्यापकीभूताधिकरणतावत्त्वमेवेत्तोव्यर्थं इ
ति वाच्यं महाकालोनिरस्तत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन धूमस्यावृत्त्युपाधावव्याप्तिवारकत्वात् अन्यथा तादृशसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणस्य साध्यविशिष्टहेतुमतोऽप्रसिद्धत्वेन
तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य तस्यासाध्यविशिष्टनिरुक्तसाधनव्यापकतात्वस्य धूमाद्युपाधेरसंभवापत्तेः धूमवान्वह्नेरित्यादौ तत्संयोगोत्वकान्यत्वादेर्वारणाय तत्तेत्वादिति
प्रकृतसाधनविशेषप्रतियोगितासंबंधेनान्वयिना साध्याभावव्यापकीभूताभावेन समं तादवच्छेदकत्वसंबंधेनान्वितं स्वविशेष्यान्वयिना पदेनान्वेतितस्मादिविशेषणपद
र्थतात्पर्यविशिष्टप्रकृतसाधनस्याभावः साध्याभावव्यापकः तादृश इति फलितार्थः येनैतत्प्रकृतसाधनेविशेषणं प्रकृतसाध्यस्यन्यूनव्याप्तिनात्वस्य सामानाधिकरण्य
संबंधेनानुमापकं यद्विशिष्टप्रकृतसाधनत्वसामान्यं साध्यस्यन्याप्तीतियावत् तेनसतोपाः द्रव्यत्वमस्त्यव्याप्तेति विरहेपि द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संसंयोगाद्युपाधौ नाव्या
प्तिरित्याहुः अनुमानवान्ध्वस्तारित्यादौ साधनविशिष्टसाध्यसंबंधाप्रसिद्ध्यानवच्छेदकत्वं साध्याभावत्वाद्युपाधावव्याप्तमतो गुरूणामुक्तिरसंगतेत्यत आह अत एवेति
त एव विरुद्धहेतौ साध्याभावादेरनुपाधित्वमत एव तत्र गुरुमतेरदमुपाधेर्लक्षणं स्थिरं न्यूनयागेनैवाव्याप्ताल्पत्वमपि तेषामप्यं दूष्यादिति भावः साधनेत्यादि न्यूनं दोषस
र्वत्वादिलाभे वक्तिव्याप्तिवारणाय संतेसाध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनतावच्छेदेन वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वे सतीत्यर्थकं न च विशिष्टत्वे एषपक्षे संयोगिसत्त्वा
दित्यादेर्द्रव्यत्वादावव्याप्तिवारकत्वात् साध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वं तु नार्थः द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायां जातिमान्येयत्वादित्यादौ चसत्तायामव्याप्तिप्रसं

२८ गगनद्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्तावत्यपि गुणादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्त्वस्य हेतोः जातिमत्त्वप्रमेयत्वसामान्यादौ उपाधित्वापत्तेः समवायसंबंधेन हेतोरप्रसिद्धेः ध्रुवधूमवान्वह्नेर्द्रव्यत्वादि
त्यादौ महानससत्त्वादेर्वारणाय साधनावच्छिन्नेत्यादिति तत्साध्यवच्छिन्नत्वात मिदं द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वाद्युपाधाव व्याप्तिवारणाय प्रकृतसाधनविशिष्टार्थकं न
नु विरुद्धहेतावनुपाधेः यत्फलितं तद्दर्शयन्नव्यानां तु पाधित्वानंगीकारो गुरूणामनुचित इत्यत आह साधने साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोरेकावच्छेदेन विरोधादवच्छेदकीभूयसा
ध्यसामानाधिकरण्यसंपादनेयदुपाधेः फलितं कथं नेत्याशंक्याह व्यभिचरितसाधने तिसपक्षविपक्षवृत्तिसाधनरत्यर्थः एकत्रैव तस्य तदुभयसंबंधाभावादित्यग्रे अन्वयः तदे
वेत्येवकारेणात्तदभिन्नस्य साध्याभावत्त्वादेर्व्युदासः ननु अव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नेयस्तु यादृशः फलितज्ञानकत्वं च विरुद्धस्य तेसाध्याभावत्वादेरप्युक्तमत आह अत एवेति
यत एव व्यभिचारोन्नयने नोपाधेः फलमत एवेत्यर्थः गृहीतव्यभिचारादेवान्वहेतावनुगमकत्वे अनुमित्यनुत्पादकत्वे संभवति नतदनुमानेनोपाध्यनुमानेस्यादिति शेषः
अप्रयोजकत्वादनुपयुक्तत्वादित्यर्थः अस्माकं तु विवस्म मतः सपक्षसत्त्वस्य साध्यव्यभिचाराव्यथानुपपत्त्यैव तदनुमानमिति भावः अत एव सोपाधौ हेतुतावच्छेदकं न
साध्यव्याप्यतावच्छेदकमत एवोपसमीपवर्तिनमादधाति संक्रामयति स्वीयं धर्ममिति व्युत्पत्त्या स्वसमानाधिकरणसाधनधर्मिकस्वनिष्ठव्याप्तिभ्रमजनकत्वप्रकारेणासाध्य गा०
व्याप्य एव योगार्थमर्यादयोपाधिपदप्रतिपादनस्याचार्यैरुच्यते अन्यथा हेतुतावच्छेदकधर्मस्य साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेन साधनस्य साध्यव्याप्यत्वमिति भ्रमयमानात्धर्मिकसा १८
ध्यव्याप्तिभ्रमाजनकत्वमुपाधेर्नस्यादित्यत आह अत एवेति तस्य उपाधेः साधनत्वाभिमतस्य स्वसमानाधिकरणत्वादिः चकास्ति प्रतिबिंबितजवाकुसुमवदिति

यथा स्फटिकस्य मलिकत्वेहि संक्रामकत्वेनैवोपाधिपदस्य प्रयोगादिति भावः अत्रैव समानाधिकरणसाधनधर्मिकस्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकः ननु यदि योगार्थ एव स्यात्तर्हि साध्य
नधर्मिकस्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामक एवोपाधिपदार्थ इत्यत आह कथं तर्हि धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्याधिकदेशाकणावार्द्रेन्धनादौ साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वमात्र
यशाल्महत्तत्वं उपाधिपदशब्दे शार्थस्य अहत्वासत्त्वमित्युपाधिपदशक्यतावच्छेदकस्वरूपं तत्सत्त्वेत्यर्थः तथा च तद्रूपेण ग्रहणानन्तर्यमेव शाक्यताकसामुपाधिव्यवहार इति भावः
साध्ये सादिसाध्यस्य साधनसंबंधेन सिद्ध्यनुगुणसाध्यतावच्छेदकसंबंधांतर्भावेणाव्यापकत्वे सतीत्यर्थः तेन रोगत्ववान् अप्सुत्वादित्यादौ सामानाधिकरण्येन कस्यसा
ध्यसाधनयोः संबंधस्याप्रसिद्धावपि साध्याभाववत्त्वादुपाधौ नाव्याप्तिः न वा साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यवत्तागर्भव्यापकताशालिनोप्युपाधेः संबंधांतरावच्छि
न्नसाध्यवत्तागर्भव्यापकत्वविरहात्संभवः साध्यस्य व्यापकत्वमात्रं संदिग्धहेतुस्थलेपि प्रमेयत्वादौ गतमतः साधनाव्यापकत्वमित्युक्तेन च यदुक्तसाध्यस्य व्यापकत्वं स एवा
मोमित्राततनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादाव्याप्तं किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तु वन्हिमान् धूमादित्यादि संदिग्धहेतुस्थलेपि कस्यचित्त्वातथात्वविति व्याप्तं तत्सापि महानस
त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति वाच्यं यद्धर्मविशिष्टस्य प्रकृतसाध्यस्य व्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टस्य प्रकृतसाधनस्याव्यापकता पर्यन्तं तात्पर्यादिति भावः ननु साध्यव्याप्ये
पि समानाधिकरणसाधनधर्मिकस्वनिष्ठसाध्यव्याप्तिसंक्रामककत्वप्रकारेणोपाधिपदशक्यएवकिं नेत्यत आह विषमव्याप्तस्त्विति साध्याव्यापकत्वे सति
साध्यव्याप्तिस्त्वित्यर्थः प्रत्नीतिहोनार्थमर्यादात्प्राप्यर्थैपदानां शक्यतावच्छेदकविरहादित्यर्थः प्रकारांतरलभ्यस्यैव शक्यत्वादन्यथा पाककर्त्रादावपि पाचकादि

२८

पक्षस्य शक्तिप्रसंगादिति भावः अयानुमानदूषणौपयिकधर्मस्योपाधिपदस्य शक्तिः आत्मकारेरूपेपाउभयोर्वैधर्म्यमात्रस्यैवोपाधिपदवाच्यत्वात्स्यान्वेषणवैयर्थ्यात्
न च निरुक्तसाधनाव्यापकत्वं दूषणौपयिकं हृदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ मतिवृत्तौ व्यापके वन्हिसामान्याद्युपाधावसत्वादतआहदूषकतावेति दूषणौपयिकत्वेचेत्यर्थः तस्य
निरुक्तसाधनाव्यापकत्वस्यव्यभिचारोन्नायकतया व्यभिचारोन्नायकौपयिकत्वेन व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेणानिरुक्तसाधनाव्यापकत्वस्यप्रतिक्षेपः उपाधित्वमुपा
धिपदशक्यतावच्छेदकं अप्रयोजकत्वं व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्करहितत्वं तत्र चूतसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वे अहेतिहेतौ व्यभिचारेणसाध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वा
दत आह साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेति उपाधितापत्तेरुपाधिपदवाच्यतापत्तेः स्वाव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वमभिधायतयोर्वारणेतुल्याद्यवात्स
ध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकएवशक्तिरुच्यितेतिभावः गूढाभिसंधिश्चार्वाकः स्वपक्षस्याविरस्येन गुरुमतेनैवस्वीयसंमतभूयोदर्शनस्यव्याप्तिनिश्चायक
त्वं वेदयति सेयमित्यादिना अत्रपदव्यापकसामानाधिकरण्यमात्रं व्याप्तिपदेनोच्यते तदा तस्यास्सकृद्दर्शनगम्यासेतिगुरूणामभिमोपसंहाविशेषोपदिवानौपाधिक
र्णपमात्रेत्वमाचेत्तथातदातस्यभूयोदर्शनगम्यत्वाभावसाधनेनतार्किकाणांसिद्धसाधनमतःसेयमित्युक्तत्वात्मतद्वयसाधारणप्रकारविधयानुमितिजनकतावच्छेदकोध राम०
र्मः पक्षतत्पाणिविष्टःतभूयोदर्शनगम्येति भूयोदर्शननिविष्टप्रत्येकदर्शनत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकीभूतविषयिताकेत्यर्थः तेनभूयोदर्शन २८
जन्यमहाप्रसिध्यातद्विषयत्वलक्षणस्यभूयोदर्शनगम्यत्वस्याप्रसिद्धिरित्यपास्तं नचभूयोदर्शनत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकीभूतविषयताकत्व

मेवभूयोदर्शनगम्यत्वंसाध्यमस्त्विति वाच्यं भूयोदर्शनत्वावच्छिन्नकारणत्वाप्रसिध्याप्रकृतेसाध्याप्रसिद्धिप्रसंगात् न च भूयोदर्शननिविष्टप्रत्येकदर्शनत्वावच्छिन्नकारणत्वा
प्रसिध्याप्रकृतेपितद्दोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं न्यायमतेसर्वेषामेवदर्शनानां दिनांशप्रत्येकविरोधिगुणविधयाप्रमनुदये च साध्यस्तु तत्स्मृतिव्यक्तिप्रत्येकं प्रत्यबोधकवि वक्ष्या
सहचारणेवातत्रदर्शनव्यक्तितेतेहेतुतयाःसुप्रसिद्धत्वादितिभावः उक्तसाध्येहेतुमाहदर्शनानामितिप्रत्येकंतत्तद्दर्शनव्यक्तित्वेनाहेतुत्वात् व्याप्तिग्रहप्रत्यजनकत्वात्तथा
च प्रकारविधयानुमितिजनकतावच्छेदकोधर्मः भूयःसहचारदर्शननिविष्टप्रत्येकदर्शनत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकीभूतविषयिताकः स्वानुभवजन
कतावच्छेदकीभूतप्रत्येकदर्शनकत्वादितिपर्यवसितःप्रयोगः ननु दर्शनानां प्रत्येकव्याप्तित्वेनव्याप्त्यनुभवंप्रतिजनकतायां बाधकाभावादुक्तानुमानेस्वरूपासिद्धिरत आ
हाम्बितिआम्रवृविनाशित्वः मोस्यन्नवहूपाणामेकक्षणावच्छिन्नेकार्थेन्वितत्वस्यानेकस्याभावनियमादित्यर्थः तथा च दर्शनानां प्रातिस्विकरूपेणहेतुत्वेतत्प्रत्ये
कव्यक्तित्वावच्छिन्नकूटस्यव्याप्त्यनुभवप्राक्क्षणावच्छेदेनएकत्रार्थेऽन्नतित्वविरहात्कदापिव्याप्त्यनुभवोनस्यात्तरस्यैवप्रत्येकदर्शनत्वेनहेतुतायांबाधकमित्याशयः नचोक्त
व्याप्तावाप्युविनाश्यादिपदवैयर्थ्यंक्रमोत्पन्नानांधर्मादिसाधारणानामाशुविनाशिनांचतुर्णांयुगपत्सत्त्वासंभवादिस्वादीनामाशुविनाशिकमिकपदयोर्वहुवचनस्यचोपादानादि
ति अत्रमेलकाभावादित्युपलक्षणंप्रत्येकदर्शनत्वेनव्याप्त्यनुभवहेतुतायांव्यभिचारोपिबाधकोस्तीतिद्रष्टव्यं परंतुव्याप्तिर्न्नभूयोदर्शनगम्येत्यस्यव्याप्तिसग्राहकत्वाभा
वतद्भूयोदर्शनिकेत्यर्थः स्वग्राहकतावच्छेदकरूपवत्त्वप्रत्येकदर्शनकत्वादितिहेतुरुक्तोपि नचस्वरूपासिद्धिः दर्शनानांप्रत्येकव्यक्तित्वेनव्याप्त्यनुभवंप्रतिहेतुत्वेभूय

३० स्वेनवामध्येमेदर्शनानामितिअसेतुत्वात् अनिपतनपर्यवह्नितित्वात् तथावेमत्येकदर्शनत्वेन व्याप्तिग्रहकतावच्छेदं व्याप्तिग्रहनियतपर्यवसितानवच्छेदकत्वादितिन्नयोग: द्वितीये
आश्वितिमेलकमेकसत्तावच्छिन्नैकात्मपर्यवह्नितित्वात् पापतथापियोर्दर्शनत्वेन व्याप्तिग्रहजनकतावच्छेदकं रागकस्तत्त्वादच्छिन्नैकार्थोवहितितानवच्छेदकत्वादितिमयोगरतिव्या
चकः : भूयोदर्शनस्य च दर्शनपदेनभूविषयमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाशंकोतनचेतिनावदितितावेत्तो भूयांस: सहचारज्ञानजन्यसंस्कारा द्विपक्षहेकतास्वंतो
भूयस्त्वचारविषयकत्वमकारेणव्याप्तिहेधीनतवरम्यर्थ: तथा चनिरुक्तभोयोदर्शनस्यनमेलकाप्रसिद्धिरितिभाव: नन्विंद्रियसंसंस्कारसहकारेण ज्ञानजनकत्वेन
हृहसंचारमत आहभूयस्त्वाभिज्ञायां च ततधर्मिकसाध्यसहचारप्रकारकत्वेन संस्कारहेतुत्वेन तथाविधसंस्कारसाधनधर्मिकव्याप्तिप्रकारकमसस्तेत्यवच्छेदकमित्याशेनयोरि
हरतिमानिसादिना अन्यथाएकगोचरसंस्कारस्यान्यगोचरज्ञानजनकत्वे ननु वस्त्वतरस्मरणमन्यपिज्ञाने चातिप्रसंगधियेवसमानारेकान्वेन संस्कारस्य हेतुत्वं साधन
धर्मिकव्याप्तिप्रसक्तिप्रतिनन्नरासाभिन्नविषयकत्वापिसहचारगोचरसंस्कारस्य संबंधभूयोदर्शनत्वेनैव हेतुत्ववाच्यदर्शनादिपदेन सविषयकमात्रस्योपलक्षितत्वादत आ
हकिंचेति संबंधभूयोदर्शनेसंबंधभूयोदर्शनेनैवहेतुत्वाच्यदर्शनादिपदेन सविषयकमात्रस्योपलक्षितत्वादत आहकिंचेति संबंधभूयोदर्शनं संबंधभूयोदर्शनमप्रिया
धेनतयेतिनव्याप्तिग्रहोता दृष्ट्येणकारणामित्यर्थ: प्रत्येकत्वरूपस्यसयोगिन्यर्थ: तथा च तत्तद्व्यक्तिरूपवांस्तदेव्यपरमादितादोषाकवत्वाद्धेतुतरयोरपिकाध्यसाधनयोर्भू राम०
पस्यानामसिध्या व्याप्तिग्रहोनस्यादितिभाव: द्वितीयेदृष्टव्यालघटत्वयोश्चेतितथा चदृष्टयंघटत्वादिस्वत्रसाध्यसाधनयोरेकैकत्वेनाप्रसिद्धभावात व्याप्तिग्रहोनस्यादिति ३०

भाव: तत्रीयेस्त्वादरुकृत्रैवेति अधिकारगतानिशेष: पारम्यादिकेसाध्यसाधनयो: संबंधग्रहेत द्वौप्रसंगात व्याप्तिधीप्रसंगात संबंधगोचरभूय: सहसंस्कारसंबंधेन तथापि संबंध
भूयोदर्शनपदार्थसत्वद्वादितिभाव: ननु भूयोदर्शनसत्वेतत्र व्याप्तिधीरुपेयतरावेतिपरिग्रपातदाप्याहभूयस्त्वस्येतित्रिचतुरादित्वेनत्रिचतुस्त्वादिरूपेणानुगतत्वमेवभूय
स्त्वंनत्वेकेदस्तीकृतोमतेसंख्यानाप्रमन्येषांतुद्वित्वान्यसंख्यावाक्तोनानुगमस्त्वत आहअपिचेति स्वाह्वेषु पार्थिवत्वादितादोभूय: सहचारग्रहेपिहीरकेव्यभिचारज्ञानदृष्टाया व्या
प्त्याग्रहान्तत्थैतिपूर्वेणान्वय: नात: पेचुन्यसंगति: शंकोततर्कसहकृतमितिसहचारदर्शनमिस्वारि: तथाभूयोदर्शनत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वे कोपिव्याप्तिबुद्धे: कारणं तदाभूयोदर्शन
त्वेनाचहेतुत्वंप्रफलविशेषणज्ञानविषयासहचारज्ञानमात्रस्यवत द्वेतुत्वसमवादित्याशयेनपरिहारतितदहेति नचव्यभिचारादर्शनस्यहेतुत्वेपगमेतर्कस्य हेतुतापाताभावइतिवा
च्यंव्यभिचारज्ञानस्य उत्पत्तिदशायां व्याप्तिनिश्चयस्यवारणार्थं तर्कहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथापूर्वंव्यभिचारग्रहसत्वात् तत्त्वेनाप्रमितव्याप्तिनिश्चयस्य दुर्वारत्वापत्ते:
अथवाव्यभिचारोभूयस्त्वेनसक्तेनतयोर्व्याप्तातायापसहचारग्रहतकोटिधर्मिकस्यभसगतत्वेनसहकारस्य पं: सहचारग्रहादे: धमत्वज्ञानानास्केदितस्येवव्याप्तिग्राह
कत्वात्तदाह आधाराधेयकयोर्व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनाभ्यां सहकृतोमिथ्यं: सहकारेण उत्पादितसार्कस्येत्यर्थ: आधाराधेययो: सामानाधिकरण्यमात्रतोव्या
प्तिग्रहस्याहेतुत्वादित्यभिमान: अनुमितावित्यादिव्याप्तिलाघवात व्याप्तिधीरहेतुव्यभिचाराग्रहस्यारोपनचाग्नेतर्कस्यव्याप्तिधीमूलकत्वेनेमादिकमितिध्येयंतत्तो
व्यभिचारादर्शनेतिन व्यस्यासेनाव्यभिचारदर्शनेस्यर्थ: तथा च व्यापकत्वरूपाव्यभिचारसंसहचारस्यचदर्शनसहकारितर्केणव्याप्तिग्राहकोस्तित्येवपरमार्थ: परन्तुव्यभिचा

३१

रदर्शनस्य तर्कव्यापारतयानेनव्यापारिणास्तर्कस्यान्यथासिद्धिरिति तत्तुच्छं सहचारदर्शनस्य व्यभिचारादर्शनस्य च तत्सिद्धत्वस्थले यौगिकस्यैव दैशिकस्यापि तज्जन्यत्वस्यासंभ
वेन तत्र तर्कव्यापारत्वायोगादेनमाद्यौः तेन सामीप्यकाल्यंताभावस्योत्सहेविनाद्योपगमात्तन्मतेनैवास्य व्यापारत्वोक्तिरित्यपि परास्तमिति ध्येयं ननु धूमादौ वह्निव्यभिचा
रिस्याद्वह्निजन्यो नस्यादित्येवं तर्कस्य बाधविषये हेतुभूतो धूमधर्मिकवह्निजन्यत्वस्य साक्षात्कारो यदाधिकरणं वह्निधूमयोरन्वयव्याप्तिग्रहादुत्तरतरं तिव्याप्ति
ग्रहं प्रति तर्कद्वारा भूयोदर्शनस्य प्रयोजकत्वमाचेत्वाच्यमत आह नचेति कुसुमस्येति धूमो वह्निजन्यः रत्यादि संस्काराद्वारा तज्जन्यताकस्येत्यर्थः तत्संभवात् तर्कसंभवा
त् तज्जन्यत्वग्रहे अन्वयव्यतिरेकज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः सहचारग्रहसहकृतस्यैव तर्कस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वप्रयोजकत्वं वच्छिन्नमित्यत्र येन तर्केण तेन चेति नचैवं
भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगिता किं कानाम धर्मिद्वारेति वाच्यं धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तत्तदधिकरणावृत्तिर्वह्निकोनस्यादित्यादितर्कस्य च एवं तत्समूलत्व
बाधधीविघटाया भूयोधिकरणावच्छिन्नसहचारदर्शनतस्य व्याप्तिबुद्धावुपयोगित्वसंभवादिति भावः निरस्यति तर्कस्येति आपूतिमात्रे प्रत्येवायादकधर्मिकापाद्यव्याप्ति
विरुद्धपक्षहेतुत्वादिति भावः शंकते जातमात्रस्येति स्तन्यपानमहति भक्तायाः स्तन्यपानेमतुत्वमिसाध्यमित्यनुमितेजे नवीमतं यत्र कृतिव्यतिव्यतिरेकासत्वादोमत्वं ति राम०
साध्यत्वादेव्याप्तिज्ञानेपक्षाग्निस्तन्यादिनिवृत्तिहेतुभूतापायावलवदनिष्टानुबंधीत्यनुमितेः कारणीभूत अग्निस्पर्शोत्वाद्योबलवदनिष्टानुबंधित्वादेव्याप्तिज्ञानेतदुभय ३१
मपितकाविनेबोस घातरतिमानवस्थेत्यर्थः नचैवमपि धूमादौ वह्न्यादिव्याप्तिग्रहकतर्कस्य मलीभूतं यतो व्याप्तिज्ञानं तत्र तर्कांतरापेक्षयामनवस्था तस्तस्यैवेति वाच्यं आ

तमात्रीयव्याप्तिस्मृतेरिव तथाविधतर्कमूलीभूतव्याप्तिस्मृतेरपि जन्मांतरीयसंस्कारतरेवोत्पत्तिसंभवेन तत्र तर्कोगनरापेक्षणादिति भावः सोपि तर्कोपि नत्वाकोः साक्षा
त्कारं प्रत्येव तर्कत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतो जातमात्रस्य व्याप्तिस्मरणेन तर्कस्य व्यभिचारो तत्सत्तिकरस्वत आह नचेति गुरूणां मते साक्षात्कारत्वेन ज्ञानत्वाद्यापारपैजात्ये ज्ञानत्वस
मनिप्रतत्वात् किंतु ज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतविषयत्वमेव तद्यात्तत्याच्याप्यकत्वगर्भव्यापारतोऽयिप्रत्यय। ज्ञानजन्यतानवच्छेदकीभूतत्वद्विषित्वाम सिध्यातत्त्वच्छि
न्नप्रतितर्कत्वेन हेतुत्वासंभवादिति भावः ननु सामान्यतयायत्वप्रमाणेन धूमत्वादिना सकलधूमस्योपस्थितौ न द्रुमिकोव्याप्तिग्रहोभविता सामान्यलक्षणेतिच निरस्य निरूप्य
ति हेतित्वरूपेण तद्धर्मकोभूतानेकव्यक्तिज्ञानं विना धूमत्वादेरुग्रहमित्यवस्त्रुभूपस्हितत्वादर्शनेव्याप्तिबुद्धावापेक्षितमित्याशंकते सामान्यमत्यासत्तेति सामान्यतयाग्रहत्व
मारणाधूमत्वादिप्रत्यासत्तेरित्यर्थः सामान्यस्य हीति ज्ञानस्येति परेणान्वयः तेन स्वरूपतः सामान्यस्य प्रत्यासत्तितायां अतिप्रसंगो निरस्तः नन्वित्यजातधूमत्वाद्यपेक्षया सामान्यत्वे
न ज्ञानधूमत्वस्य गुरुत्वात्तद्रूपेण धूमत्वाश्रयत्वसंभवस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ न्यायमतेनेदं स्वमतेत्वाह नहीति सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः काकतालीयत्वसा
ध्यानियतत्वेऽपि नासाध्यव्यभिचारित्वमहः अनौपाधिकत्वज्ञाने साध्याधिकरणाभूतदेशकालादिधर्मिकोपाधित्वज्ञानविरहः अत्रावश्यितत्वे साध्यव्याधिकरणाभूतदेश
कालादेरित्यर्थः तच्चमवदादिपदवृत्त अलुक्समासः नचैते साध्याधिकरणोपस्थितवत्तुदिः साध्याव्यापकत्वज्ञानं चेत्यर्थः साध्याधिकरणेकव्यक्तिवृत्तिवृत्तितपागत्युत्र
गातस्य साध्यवद्विघ्नाभावप्रतियोगित्वमतः साध्याधिकरणांतरज्ञानविनानुस्थाभवः सुरुपानिषु साध्यदर्शनस्यापेक्षितत्वादिति भावः अयोग्येति अयोग्योपः साध

३२

नाव्यापकत्वरूपोपाधेर्व्याप्तिकस्तस्येत्यर्थः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वसत्त्वे पञ्चहसंभवेन मतत्वामान्याभावस्य योग्यानुपपत्तेन च निश्चये तु मनःकत्वा
दिति भावः अनुपाधित्वज्ञानमुपाधित्वाभावस्य ज्ञानं तदर्थमिति तेषामनुपाधित्वज्ञानार्थमित्यर्थः भूयोदर्शनस्य साध्यसहचरितधर्मिकसाध्यव्यापकनिश्चयहेतुत्वे नाह क
निश्चयजनकदर्शनत्वेनैव स्यव्याप्तिग्रहे भूयसोपि हेतुत्वं तन्त्र्यमतो भूयस्त्वं तन्त्रिचतुरादित्वमवान्तररूपेण हेतुतायामननुगमरसाह अत एवेत्यादिना सम्मानधर्मिकस्यैव ज्ञान
स्य विशेषितत्वमित्यायेन त्रिकते पदवीति अन्यसंसाध्यव्याप्ताधिकरणदेशकालादेरन्यसाधनस्यान्तरितसाध्यव्यापकत्वादिसंत्रपाहितः तद्विघटनमिति तस्य साध्यव्यापकत्वादिसं
शयस्य विघटनं निरसनमित्यर्थः अयोग्यधर्मिकोप उपाधेरूपाधित्वस्य साध्यव्यापकत्वादिरूपोपाधर्वसंशयस्तदधीनेत्यर्थः अयोग्योपाधिसंशयाधीनो व्यभिचारसंश
यो भूयोभिः सहचारदर्शनैरुच्छिद्यत इत्यत आह तत्राह यद्येति व्यभिचारस्य शयो यद्येके दर्शने दृश्यत इत्यर्थः अन्यभूयोदर्शनादिति आत्मविनाशित्वात् भूयसां दर्शनानां युगपदसत्वात
दिति भावः ननु हेतोर्व्यभिचरितत्वानुमानादेवायोग्योपाधिसंशयाधीनस्य व्यभिचारसंशयस्योच्छेदो भविष्यतीत्यत आह नाप्यनुमानादिति व्यभिचारानुमित्यर्थं व्याप्तिज्ञानान्तरस्या
कारे अनवस्थापातादिति भावः ननु भूयसां सहचारदर्शनानामिति संस्कारद्वारा एकसहकारेण व्यभिचारनिश्चयं जनयत्वयोग्योपाधिसंशयाधीनस्य व्यभिचारसंशयस्योच्छेदक राम०
स्यादत आह अपि चेति भूयोदर्शनाहितेत्यभूयोदर्शनाहितः संस्कारो न व्यभिचारनिश्चयत्वर्थं वह्निरिंद्रियमात्रस्य सहकारित्वर्थः इंद्रियादिरित्यादिना व्याप्तिज्ञानपरत्ना पु ३१
पगहः स्मरणस्यैवेति व्याप्तस्मरणेपि सहचारविषयकस्तत्वेन सहकारितावासहचारगोचरसंस्कारत्वस्य योपि समभवात्तु तावसंततु स्मारकस्य मननः सहकारिताप्युक्त

न्यस्मारकस्य प्रमांशोत्तरतापदेन प्रसंगतमेवेति ध्येयं प्रमाणान्तरतापत्तेरिति मानसान्यप्रमोपधायकत्वापत्तेरित्यर्थः यद्वसाधारणसहकार्योसाधूमनोवह्निगोचरांप्रमांजनयति
तस्यमानसान्यप्रमोपधायकत्वापत्तेरित्यर्थः यद्वसाधारणसहकार्योसाधूमनोवह्निगोचरांप्रमांजनयति तस्यमानसान्यत्वप्रमोपधायकत्वनियमादिति भावः उपसंहरति
तस्मादिति परिशेषात्साध्यसाधनसहचारग्रहकत्वाव्यापकत्वग्राहकताकत्वादित्यर्थः निरुपाधिसाध्यसंबंधरूपाया व्याप्तेः साधनगताहकताव्यापकत्वग्राहकताव्यापकस्य ग
हकताकत्वाभावादसिद्धिः स्यादतः सहचारस्यैतत्तदुरणंसाध्यसाधनग्रहकताव्यापकस्य ग्रहकातिरिक्तावेक्ष्यग्राहकत्वादितितुनार्थः साध्यसाधनसंबंधविशिष्टप्रमेयत्वादौ
घटविशेषेच व्यापिवारोवृत्तेः एतेन परिशेषः साध्यसाधनसंबंधग्रहकसापेक्षग्राहकत्वात्तदग्राह्यग्राहकातिरिक्तसापेक्षग्रहकान्यत्वात्तद्ग्राह्यग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्राहक
सामान्यकत्वादेस्यापि निरस्तः परिशेषात्साध्यसाधनग्रहकाभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वादित्यपि कश्चित्तत्सहकारदर्शनग्राह्येति साध्यसाधनसहचारदर्शनत्वव्यापकत्वविषयि
ताकेत्यर्थः ज्ञानविषयतापास्तादर्शनग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकेति परमार्थः तेन विषयितात्वावच्छिन्नव्यापकत्वमात्रायसिद्धसाधनाविवेकाशः साध्यव्याप्तिप्रकारितासहचारग्रहत्व
व्यापकतावच्छेदके सन्नाताऽत्यर्थमित्यपि कश्चित अभावस्य तत्तत्कालसंबंधस्वरूपत्वप्रकारताकत्वात्ज्ञानरूपत्वेनाप्यप्रत्यक्षविषयतारूपेणैव सहचारदर्शनगम्यत्वं साध्यसा
प्रकारिविषयानुमितिजनकतावच्छेदकरूपव्याप्तिविशेष्यपि वदंति तन्न उपाधिस्मरणाभावकालीनस्य साध्यसाधनयोः सहचारदर्शनस्य निरुपाधित्वविशिष्टसाध्यसंबंधरूपव्या
प्तिविषयित्वाभावादनुपमेनेषाधरस्ततः तेनोक्तमिति तथा हि सादिना उपाध्यभावः साध्यसहचारसहितः केवलेति पञ्चेतिपञ्चाधिकरणेत्ताकिंकोऽपिति किमभावः सिद्धि

वे

३३ यत्तत्तदधिकरणमित्यर्थः नन्वेवं कालान्तरे अभाववतोप्यधिकरणस्य प्रतियोगिमत्त्वदशायां तदभाववत्त्वप्रतीत्यात्तदधिकरणत्वरूपस्यानपायादत आह तत्कालेनेति यत्कालेन किं केवलाधि
करणस्याभावः स्थितिक्रियेतत्कालेन सममेतदधिकरणत्वस्य संबंधघटकस्याभावस्यार्थः यत्तु तादात्म्येनाधाराधेयभावानुपपत्त्या केवलाधिकरणस्याभावत्वसंभवीत्यतः तत्कालेनेत्यादीति
ततु प्रमेये यत्नेप्रमेयत्वघटाभावे घटेनास्तीत्यादिविशिष्टविशिष्टात्तादात्म्यस्यापि प्रतियोगिनियामकत्वसंभवादतोप्यधिकरणवृत्तिधर्माणामेवाभावत्वे संभवे तं परित्यज्य कालसंबंधपर्यन्तानुसर
णस्य संदर्भविरोधापत्तेः नन्वधिकरणे तत्तत्कालस्य संबंधोपयुक्त्यतिरिक्तस्तदा किमायातं अतिरिक्तेनाभावेन यदि च गतत्वहेतुस्वरूपस्तदा पूर्वदोषतादवस्थ्यमत आह घेति तत्तत् ज्ञान
मितिप्रत्यक्षेपत्तता किं केवलभावतयेपनेतत्ततेनेतदधिकरणज्ञानमित्यर्थः साधनधर्मिकसहचारज्ञानेन तत्संबंधस्योपाध्यभावस्य विषयीकरणेप्रकृतः नुमितिबाधादव्यप्य
मतः समकालत्वरूपमिति युक्तं चक्षुरादिना फलपदर्शनेनेत्यर्थः चक्षुरादिजन्येतदुपाध्यस्मरणकालीनदर्शनेरनिततदर्थः अवगतमेव विवक्षितमेव न चेत्सादिमानाभावादिति
शेषः ननु मास्तु समतिरिक्तोऽयावस्तायाप्युपाध्यभावत्वाभिधयसमसत्वस्य समसुपाधिज्ञानत्वेन हेतुत्वादुपाधेरज्ञानदशायामुपाध्यभावस्याप्यसमत्वस्य सर्वस्मिन्नत आह न चेति
अधिकरणाहीनत्वादिनातत्कालसंबंधानुपपत्तेः एवं अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे उपाध्यभावप्रतिबन्धकत्वं सत्यमर्थः तं च किंचिदित्यनाश्रीतं तन्नेवं उपादेयत्तु
पस्थितावपि केवलस्य हेतोर्ज्ञानादयं निरूपाधिरित्यादिव्यवहारस्यात व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वादत आह व्यवहारस्त्विति तद्धीपूर्वं उपाधिधीयंदिर्बले विनयनादिनिमानमात्रेणैव म राम०
नोपस्य वाधिकदिर्घत्व यत्तत्समानादोषमहे तितनोतु मानो धर्दिवेचितिनयनादि वियातमात्रेणैवममापस्योपाधिकदिर्घत्व यत्तत्समानादोषमहे इत्यादिव्यवहारो व्यापनेनो पवधिज्ञानम ३३

यत्सहचारस्यार्थः स्वमते तेनेदं न्यायमतेऽदिधत्व स्यमत्युत्संमतत्वाबाधिज्ञानस्य हेतुत्वादितिधेयं एसयेतिरा सम्भनिशोवह्निसंबंधः तस्यतु त्यत यासोपाधिवह्निसंबंधत्वेन धूमनिष्ठवह्निसंबं
धस्य यत् ज्ञानं तत्तोप्यनुमितिस्यादित्यर्थः उपाधौ सादिवद्युपाधिस्मरणस्याप्युपाधुपलंबक सकलनिविष्टत्वमेवतत्यापितोव शेन्या येनो पुलं वपुकपदस्योपाधिस्मरणातिरिक्तोपलं
भकपत्लानतस्यैवव्य ध्यमितिमयं च त्रोपाधि त्वमसत्त्वं प्रमत्युपाधिज्ञानस्य गुरुत्वाम हेतुत्वादुपाधिस्मरणस्य एव वहन्त्वं न्यासस्तत्र स्मरणत्वम विवक्षितमिति तु परमार्थः नच
साधनधर्मिकोपाधि अनुपलंभमात्रमहितस्यैवाधिकरणज्ञानस्य हेतुतयोक्तातिप्रसंगवारणसंभवाद्भूपाधितद्व्याप्यत्वादिसत्त्वतवैयर्थ्यं साधनधर्मिकस्योपाध्यभावत्वका
रकेनिश्चयस्य सपानिविरहदशायामपिसाध्यसहचरितहेतुमत्ताज्ञानपमाना देगानुमितेर्वारणायतस्यावस्योपादेयत्वात् नचैवमतीन्द्रियायादिहेतुकानुमितिर्नस्यात्तत्रोपा
ध्येनिरूपयोग्यानुपलंभसध्यासंभवादिति वाच्यं साधनधर्मिकनिरुपाधिनिश्चयस्यामाग्नोत्तेनेव निरुक्तयोग्यानुपलब्ध्येरनुमितिहेतुतयातीन्द्रियादेर्हेतुत्वस्थलेपंवतः शाब्द
दिह पक्षेवनादर्शानिश्चयस्य साधनीसंभवादे तावान विशेषापत्रावैयर्थ्यं ससन्नमजेदे तु धर्मिको निरुपाधित्वस्य निश्चयत्वस्य युक्तिकल्पात अन्तस्तत्त्वेनापनिमाहतत्रव्यवहारेणितिव्याप्तिस्य
स्य धर्ममधर्मिकेस्यादिः रागभारिसंशयवदितिरामप्रादिधर्मिकव्याप्तिसंशायवन्नधर्मादिधर्मिको व्याप्तिसंशयोनस्यादिसत्कोर्थः व्यतिरेकेनापंहकणं नः किं तत्पाध्यभावत्वयित्व
रूपव्याप्तिमकारेणसंशये स्यादितिकिं वावस्तुगत्यापदुपाध्यभावः वेत्तत्रोधिकरणादिरूपतस्य स्वरूपतोधर्मादिप्रकारेणसंशयोनस्यादितितन्नाघरस्याह किं विद्यमानच
रवेत्यादिनाकुचिद्वर्तमानस्योपाधेः एवं प्रपापाधित्वेननवन्नोगरतिशांकवाशकास्तामनस्मीमत्तपाः अपमतः स्वरूपतोमहीतव्याप्तावपुमाध्यमावत्वप्रकारेणसंशयस्यार्थः न

३८

प्याचप्रमानप्रकारकत्वेनविशिष्टपक्षविरोधित्वादुपाध्यभावप्रकारेणपक्षतोव्याप्यनिश्चयान्नादृशेणासंज्ञपोमितेनबाधकमितिभावः साधनस्योपाधित्वे संनिवेशत्वेनप
मतः सोपाधित्वस्यैवनिश्चयसंभवः निरुपाधित्वेन संज्ञपोर्दुर्घटत्वात् किंविद्यमानरस्तुज्ञेननुसमानविषयप्रमाणेनैवनिश्चयपक्षविरोधित्वामाहत्वनिरुपाधित्वसंज्ञाप एव कु
तः तत्रनायत्नप्रतिरत्वात् तदानीनिरुपाधित्वसंज्ञापेनैपापिकानामपि अनुभाविकरत्वाह अतरति उपाधिविरामहागतिउपाधिसंज्ञापनिराससहारेत्यर्थः अपनियतरत्वस्यैवेष्या
रकैरितिशेषः द्वितीयत्वाहः यद्येतिप्रथमोसत्वेउपाधिसंशयनिरासहारेत्यर्थः उपनिष्पतत्वस्यनेष्यारकैरितिशेषः द्वितीयत्वाहः पद्येतिमप्यमात्सेउपाध्यभावस्वरूपस्य
धूमत्वादिप्रकारकज्ञानेप्रामाणपसंशयानाद्येणव्याप्तिसंज्ञापरत्वर्थः ननुतासंज्ञापानुरोधात्प्रपमदर्शनेनव्याप्तिस्वरूपानिश्चिपतत्सेवकिंनोचतत्स्तातआरपपादितिघट
मज्ञानेनिश्चयेतत्संज्ञायोघटसंज्ञायोघटमेवापनिश्चितत्वादित्स्यस्वरूपआरस्पादि ननुउपाध्यभावस्वरूपस्यप्रसत्सेप्रतिउपाधिस्फुरते कारणत्वात्प्रथमदर्शनेतन्नि
श्चयेनुपपन्नरत्वेआह व्याप्तिग्राहकेमिति व्याप्तिस्वरूपस्यग्रहाकांतराभावादित्यर्थः प्रतियोगिव्यभिचारेणाधिकरणादिबुद्धिप्रसहेतुत्वादितिभावः ग्राहकत्वात्व्याप्तिस्वरू
यावगाहित्वात्तन्निर्णेयव्याप्तिस्वरूपस्यनिश्चयेतत्ज्ञानेरितिपाठे अयमेवार्थः स्वरूपस्यसंज्ञापः एवमुपाध्यभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेतज्ज्ञानमपेनेवंधूमविद्वासमोर्वह्निव्याप्यत्व
यवहारः कथंस्यादत आह क्वचिदितिनन्वेवंधूमादावपिदोषप्रयुक्तोव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहात्वस्तुव्याप्यत्वव्यवहारस्य हेतुर्नतु पतद्भिकव्याप्तिनिश्चयप्रामाणिकत्वेनधूमस्यानुम रा०
नधआदिरत आह नचेति अत्रापिधूमादावपिनदोषप्रयुक्तोव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहः आरोपस्याहि आरोपे विद्यमानस्यासंसर्गग्रहे सतितन्निमित्तस्यादोषस्यानुसरणंकस्यु ३८

नेनपुनरसंसर्गाग्रहस्यपत्किंचिन्निमित्तमस्तीतिहेतुरारोपोविद्यमानस्यासंसर्गस्याग्रहः कल्प्यतेतथासतिप्रमामात्रस्योच्छेदापत्तेरितिभावः व्याप्यमतस्सिद्धायाअपिव्याप्तेः
सहदर्शनेगम्यत्वादनुमानेसिद्धसाधनंकेचिदाहुस्तन्मतेनिरस्तिनुपपन्नस्यमिकेचिदितिसाधनवन्निष्ठेतिसाधिकरणानिष्ठत्वर्थः संचानुगतंतत्तदूमादिकमेवानत्व
मतोनमहानसरसाधुत्तरंगंधविरोधः प्रतियोग्यनधिकरणत्वेनप्रतियोगिभिन्नत्वेनचनिरुक्तिद्येस्वाधिकरणविशेषणोप्यमतोनद्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमा
सयासंभवेरितिध्येयंप्रसक्षेरणसन्निप्रत्यक्षपरस्येंद्रियपरत्वेजन्यत्वेसासाक्षात्कारपरत्वेवाहासंभूतत्तिपार्थः सामानाधिकरण्यंपदार्थस्यसकहेतुर्गानुगम्यतापाः सर्वसमत
त्वात्व्यापकतोद्यामात्रमतपात्तव्यसादपतिमहानसरणिस्वपरार्थितदूमवतीप्यादि अव्यातरस्यसमुच्चयरत्यर्थः निषेद्धव्याधिगमिरत्वादावुपिष्ठवेसेवुमत
तेष्ववेपरेस्वगमेज्ञानदाचित्कानियमात्वेनज्ञानगर्भस्यव्यापकत्वसपर्वमनुपक्तातत्वेपिनासंसंगतिः ननुएवंवह्निमानत्तद्रासभादित्वादित्यभिचारितहेतावपिसाध्या
नधिकरणामृतदेशत्वधिकरणस्यसतिकर्पदस्थायांप्रत्यक्षमेणव्याप्त्यनुभवस्यादतआहरासभादाविविणासभरितिपाठेप्ययमेवार्थः अनैकांतिकत्वादेतद्रासभादधिकरणांन
रेनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतियोगित्वप्रसस्तानरमित्यर्थः सव्यापक्षनमोवाध्यतेवाधित्विषयकत्वेनकल्प्यतेएवंसाध्यहेत्वोस्तत्तवृत्तव्यक्तित्वेनव्याप्तिघटकत्वेनदितिशि
ष्यव्याप्यत्वेमनुमानेसत्वधूमत्वावच्छिन्नहेतुकेस्यादिः ननुधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितसुक्रवृत्तितादेधूमत्वावच्छिन्नवह्निछाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भमेव
व्याप्यत्वग्रहमदर्शनेनगत्यंतरमत आहवह्नित्वमित्यादिनप्रतियोगितावच्छेदकमितिधूमत्वावच्छिन्नवह्निष्ठाताराभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः

३५

रासभत्वादीनामिव वह्नित्वादीनामपि तादृशत्वापत्तेः योगेन तावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि भावदेशाविषयकत्वादिव ज्ञानस्य हसंभवेन योग्यानुपलब्धेर्विरहादिति भावः साध्याकारमतेन न्यायस्
तं निरस्यतः परंपामरं प्रमाकरस्यापि मतं निरस्यति मेवमिति साधनेऽस्य प्रकान्ते सादिः व्यापकतासिद्धमुपाधिविरहव्युगुरुमतमविदित्वतमाह साधनत्वाभिमतेति व्याख्यातार्थमेतत् किंचि
त्सादिसंबन्धेऽभिचारिपदोर्ते यथा यवनो व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ननु कुत्र यत्नान्वयानुमानमनेनोक्तं गुरुणां मते साधुनिरहः साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छि
न्नव्यभिचारित्वाभावरवानैयाभिकत्वेन हेतुसाधनत्वरूपत्वं प्रमाणमीदृशं तु व्यक्तमेवेत्यत आह किंचेति नचेतुरितिवन्त्यादि सहचरितत्व प्रमाणज्ञानमात्रादपि वृत्त्या यत्नुमिन्यापत्तेरिति भावः
किं सुव्याप्तित्वेनेति साधनधर्मिकव्याप्तित्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयसामग्रीत्वेन हेतुत्वं तन्मते स्वतः तादृशानिश्चयत्वेन हेतुतापत्त्या भावत्वस्य प्रत्यक्षमसंभवो न्याहेन चेतिभावत्वेत
या च प्रकारतया नुमितिजनकतावच्छेदकधर्मस्य निरूपकदर्शनगम्यत्व साधने बाधइति भावः। विशेषणज्ञानेनेति विशेषणस्य ज्ञानेन च तदति व्याप्तसत्ता विशेषणज्ञानसा
मग्री साध्यत्वादित्यर्थः तेन गुरुमते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि नक्षतिः साध्यव्यापक। व्यभिचारित्वानुपाधेः पस्थितावपि प्रथमेन तद्भावत्वस्य प्रत्यक्षसमसं
भवीत्वा– स्वनेवेति न वेत्यर्थः निपुमतारतित्वा व्यापकत्वमिच्छनिपेमत विशिष्टत्यर्थः योग्यानुपलब्धो ह्यसि नियतादि प्रतियोगिधी र भावं स्य प्रत्यसे हेतुः प्रकृते च साधनसत्ता
ध्यव्यापकव्यभिचारित्वानुपाधेः सत्त्वेऽप्यहं संपत्त्यातदुपस्थितिर्न योग्यानुपलब्धिनिपतेति तत्सत्त्वेऽपि तादृशोपाधेः सामान्याभावोन लौकिकप्रत्यक्षगम्य इति भावः सोपाधित्व राम०
ज्ञानाभावसहितं केवलाधिकरणज्ञानमेवानुमितिनिरूप्याधित्वव्यवहारे चेहेतुर्यथव हारेतु प्रतियोगि ज्ञानस्याधिकस्यापेक्षेति प्राभाकरैकदेशिमतं निरस्यति पञ्चसंवादितात ३५

दभावज्ञप्यभावः साध्यवहारोत्साध्यवहारो माध्यवसेयत्वं नचैवमिति वन्हिमहावृत्तिधमहत्ताज्ञानमात्रात्सु मितिसुसतेऽनुभवबाधित्वादितिभावः ननुमानत्वा साधनधर्मिको निरुपाधित्व
स्यलौकिको निश्चयः तथा च लौकिकत्वापमनुमितेः कारणमविव्याप्ति प्रस्य मिज्ञानसेवपयार्थेपदीनमानांतरस्यापि प्रभाकरैरुपगमास्तकदर्शनगम्यत्वे पुनरुपाध्याभावभिन्न
स्ये वानुमिति जनकतावच्छेदकधर्मस्यांते: साधनेऽप्यमतो न बाधप्रसंग इत्यतः कुत्राप्युपाध्याभावत्वप्रकारको निश्चय एव संभवतिकस्यानुमितिहेतुत्ववाच्यमित्याहवस्तुतस्त्विति व्यभि
चारीति हतो साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारसंशयाद्भावत्वेन तु संज्ञापरिस्र्तपः प्रथमदर्शनेरसन्नमाध्य माभविवक्षितेन व्याप्तिनिश्चयइति न साध्यव्यापकताव
च्छेदकतयावच्छिन्नाभाववत्वृत्तित्वरूपस्योपाधिकत्वस्य नान्वयत्वमेतत्यः संज्ञायाऽनिश्चय इस भिलापस्य निश्चयं प्रतिसंशयसमप्रतिबंधकत्वेनासंवेभवात तादृशोपस्थितौ च व्यति
व्यभिचारीति साध्यव्यापकस्याभिन्नप्रवेशकाशपञ्जिरस्यतिनत्वमोव्यभिचारसंशयः प्रतिबंधकेरतीति संशयसामग्रीतरविकोटिदृष्यविशिष्टधीसामग्रीत्त्वरत्सर्थः निश्चयत्वेन
जन्यतामप्युपेक्षन्तस्य संशयस्यापि विरोधित्वे व्यवस्थापयतिकिंचेति प्रद्वेतिपुद्गलज्ञानसामग्रीत्व प्रथमतिबंधकत्वमित्यर्थः तेनानुमितिसामग्री प्रतिवध्यप्रसरतादेवानुमि
त्यप्रतिवध्यत्वेऽपि न व्यभिचारः ननु साध्यव्यापकेन समं हेतोः सहचारदर्शनेनावदेतो साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यभिचारसंशयं विकं स्यात्अत आह साधुव्यभि
तिनन्तु हेतुर्यदि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारीस्यति साध्यव्यभिचारी स्यादि सादितर्क एव हेतोः साध्यव्यापकाभाव सामानाधिकरण्यसंदेहहसप्रतिबंधक
ताराः आहतर्केस्तितिकर्यव्याप्तिग्रहे निश्चयः तथा च व्याप्तिनिश्चयात्तत्कस्यानुमितिप्राभाकराणामिति चोर्वीकनिगर्वः गुरुमतं निरस्य न्यायमते बाधकान्तरमाहवस्तुत

३५ स्थितीत्यादिनेतिगुरुतामतमपि काः व्यभिचारि निश्चयाभावसहकृते सपक्षे तेन हेतुः साध्यव्यभिचारिवेतिसंदेहदर्शनापांशद्वेन लिंगेन तत्र व्याप्यत्वस्य निश्चयो स्यादेपि न क्षतिः नचैवं व्यभि
चारसंदेहदर्शनापांशद्वेन लिंगेन तत्र व्याप्यत्वस्य निश्चयो स्यादेपि न क्षतिः नचैवं व्यभिचारस्य संदेहसत्वेपि प्रत्यक्षेण व्याप्तिनिश्चयः स्यात् । इति वाच्यं व्यभिचारयोरुभयकोटौ
रेवमन्यस्य सामग्रीसत्वेन व्यभिचारप्रकारकत्वस्य पर्यवसितस्य व्याप्तिनिश्चयस्य तदानीमापत्त्यसंभवादिति भावः सहचारदर्शनं प्रतिसंपन्नादिति यत्सहचारदर्शनं
सहचारप्रत्यक्षसामग्री तेन हेतुनिष्ठं स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमिति वेद्यासिद्धधर्मिकप्रत्यक्षस्य साध्यसाधनयोः सहचारज्ञानजन्यत्वेपि न क्षतिः नन्वसहचारस्य प्रत्यक्ष
सामग्री विनापि शब्दानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहात्तत्कव्याख्यानमपि असंगतमिति वाच्यं व्याप्तिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षसहचारप्रत्यक्षसामग्र्याः कारणत्वादतएवानुमितिकादेव वस्तुतस्तु
व्याप्तिप्रत्यक्षे हेतुरितिपक्षः सहचारितज्ञाने संचतोति व्युत्पत्त्या सहचारो व्याप्तिनिरूपकपदार्थस्तो यत्तत्सहचारदर्शनं ज्ञानमेव सहचारदर्शनमतएव व्यापकत्वादिज्ञानस्यापि लाभात्
मनन्यन्यूनता न च व्यभिचारस्य वत्तव्याप्यवत्तस्यापि निश्चयो व्याप्तिधीविरोधीति तदभावस्यानुक्त्या हेतोरप्यमनन्यन्यूनतेति वाच्यं यत्रोपहतत्वाभासत्तत्र व्याप्यत्वम
पि बाधप्रतिबन्धो विहाय सत्त्वेति नियमात् व्यभिचारव्याप्यत्वस्यापि व्यभिचारपदेनैव आसत्वादिति वस्तुतो व्यभिचारो व्याप्यत्वासिद्धिः तत्र व्याप्तिधियं कोकपूर्वदर्शिपरपक्षयोः
वृत्वमित्यपि माहुः ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य निश्चयो यदि साध्याभाववत्वांशेपि निश्चयाकारणं व्याप्तिविरोधि तदा वा परुरुपकानस्य [illegible] रूपवृत्ति त राम०
द्रूप्यैवाबाधो स्यशंका संकेन मेण व्यभिचारस्य निश्चयदर्शनाभवव्याप्तिग्रहस्यात्त आह ज्ञानेनिश्चयः शंकावेति साध्याभाववत्वांशेपि निश्चयात्मकं संशयात्मकं च व्यभिचार ३६

स्य ज्ञानमिहग्राह्यमित्यर्थः नचैवं पक्षे साध्यवत्त्वसंशयदशायां हेतौ सत्त्वनिश्चये व्याप्तिनिश्चयेपक्षे विरह्यनुमितिर्न स्यादुक्तरीत्या व्यभिचारनिश्चयेन व्याप्तिधीप्रतिबन्धादिति वाच्यं अनुमि
त्यर्थाभावदशायामिष्टत्वात्तत्र क्वचारेतुतत्पत्तौ तज्जनकत्वस्वीकारादितिभावः यत्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य ज्ञानत्वं संशयनिश्चयसाधारणं ज्ञानं व्याप्तिधी
विरोधीति मतं तन्न यस्मात् ज्ञानं ग्रहंतं तदुच्छेदे तौ साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य संशयदशायामपि वह्न्यादिना संशयात्मकस्य शब्दानुमानाभ्यां च निश्चयात्मकस्य व्याप्तिग्रहस्योत्प
दिनविरुद्धसंशयस्यापि व्याप्तिबुद्धिअविरोधित्वात् स्वधास्यत्वात् तेपिग्राह्यसंशयस्य विशिष्टधीविरोधित्वाय तेपि तिरिकानव अव्यभिचारवत्वीमूलतवत्वलामुपास्याभिधाने
पादव्यभिचारशंकायाः कारणांतरमित्यसेण व्यभिचारनिश्चयः क्वापि न स्यात्तत्र शंकासामग्रिसत्वादतआह च्चेति साध्यवतिरत्यन्ताभाववतोहेतोः शेषं व्यभिचारशंकेत्यर्थः
उपाधिसंदेहादितिसाध्यव्यापकवतितत्पृच्छेनावर्तितेहेतुमिंवमितंशयादित्यर्थः व्यापकसंशयस्य व्यापकसंशयं प्रति स्वातंत्र्येण हेतुत्वमते नेदं साध्यव्यापको या धिव्यभिचारस्य सा
ध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादितिभावः यद्वा उपाधिसंदेहात्प्रमात्वस्योपाधिसंदेहात्तत्राव्यावत्तं संदेहे प्रति सामान्यसंदेहस्य हेतुत्वादिति भावः साधारणात् उपलक्षणं चित्साधा
रणधर्मदर्शनात् स्यादितियेनैवं उपाधिसंशयादेः सत्वेक्वचिदपि व्यभिचारशंकायां उच्छेदो न स्यादत आह तद्विरहश्चेति विपक्षबाधकविपक्षहतितधिविरो
धियत्नर्कः तस्यादिरित्यर्थः क्वचित्तनिरुक्तशेषतत्कास्यसत्वात् सिद्धः तर्कतरस्य व्यभिचारधीविरोधिनः सद्भावप्रयुक्तः शंकेति तर्कस्ये तितिव्यभिचारशंकानिवर्तकं
या आपत्तेरित्यर्थः व्याप्तिमूलकत्वेन व्याप्यादिनिश्चययुक्तकत्वेनतेन साधनस्यापुनरनुअनन्यवित्तव्यभिचारस्य बाधादेवशंकानिवर्तकत्वर्थं सर्वत्र तर्केणकार्यः । तरस्य अपेक्षणीयता

३८ त्तरितिभावः यत्र तर्के प्रतिकूलशंकाया विरोधोऽन्तरस्तु तत्रानिवृत्तिस्तत्र तर्कान्तरानपेक्षणान्नानवस्थेत्याह यावदित्यं शंकमिति विरोधोन्नत्यसत्तर्कस्यादिः अतएव आत्मपक्षे वेतिय
न्न तर्कव्याघाते न तर्केतरशंकाविरोधिसंदर्भवेन० शंकेवेति एवकारो व्याघातेतरसंतर्कयोजकः व्याप्तिग्रहो व्याप्त्यादिग्रहः धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निसमवहितजन्यो न स्या
दित्याकारस्य वह्निव्याप्तिग्राहकतर्कस्य विरोधिन्या बाधशंकाया अयमाशयः यत्र तर्कान्तरं विनैव प्रतिकूलशंकाव्याघातः तत्र तर्कमाहत्य यादृशीत्यादिना अत्र वह्निसमवहितहेतुकोऽग्नि
मत्त्वाभावपर्यवसितत्वेन वह्निसमवहिताजन्यत्वमात्रं आपादकं तत्सपादकाधूमेरेवतत्सेकाविरोधित्वाद्वैयर्थ्यापत्तिविशिष्टापादककापि विशिष्टशंकानिवर्तकत्वानुपपत्तेश्च घटादे
रन्नैश्चित्यवारणाय सत्यन्तं तथा आपाद्यस्यापि प्रत्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे विशेषणं बोध्यं। न च वह्निसमवहितमजन्यत्वस्याभावगर्भावयवतनात्मत्वमेवं शंक्यं धूमेऽप्यनिवाच्यं।
अजन्यत्वगगनादौ मूलशैथिल्यापत्तेः एवं च धूमो यदि वह्निसमवहिताजन्यः स्यात् नतु स्वसमवहिताजन्यत्वविशिष्टं सिमात्रस्यादितिपर्यवसितार्थः अत्र तर्के इति शंकास्यादि
त्यन्वयः अत्र साशंका द्वयीति रुक्तापत्तिमूलमनस्य धर्मवन्नस्य समवहिताजन्यत्वविशिष्टमतिमानिखेवं बाधनिश्चयस्य विरोधिनीचेति यानुवह्निसमवहितानहेतुकोऽस्तिमत्त्वा
भावादिरूपस्य वह्निसमवहिताजन्यत्वे व्यभिचारिसंशयरूपकाबोध्या। अवच्छेदकत्वेति न विश्वते वह्निरूपत्वात्तस्माद्वह्निसमवहितादिति यावता सर्वत्र शंकायां स्वविषयेति पक्षध्यानयनक्रियापा
शंकाप्रतिबन्धकत्वेन मामाण्यवत्प्राप्तिस्यात्क्रियापातरनित्यमसाध्यधर्मिकवह्निसमवहिताभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वधीरेवाच स्वक्रियातत्त्वाव्याघातः प्रतिबन्धकत्वस्य
र्थः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकेन धूमस्य समवहिताजन्यत्वस्य गृहीतत्वात्तदादावपरिहारोऽतिनच निरुक्तप्रतियोगत्वावच्छेदकेन वह्निसमवहितजन्येत्या धूमत्वात्तनहेतु सेवव राम: ३८
न्हिसमवहितजन्यत्वशंकायाम् अपि विरोधित्वसम्भवादुक्तात तर्कवैयर्थ्यमिति वाच्यं निरुक्तप्रतियोगित्वावच्छेदेन वह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्य कारणतात तर्कस्य सार्थक्यादि
तिध्येयं एवं च वह्निसमवहिततदि... स्य उपादानमिसं गेन्धपः तत्संभवात्तत्र न्यत्र संभवात्तदुपादानमिति अत्राबितप्रसंगे वह्निसमवहितादेरूपादानेनेति गीत्सुसलानुपा
दानयंस्वह्निसमवहिताभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वधीयरं तेन कृतिरूपस्योपादानस्य शंकांप्रसविरोधित्वेपि नक्षतिः निरुक्तोपादानस्य च वह्निसमवहितेति विनैव अविशेष्यतोऽत्रादि शंका
विरोधित्वे अन्यपक्ष्यतिरेकौ प्रमाणं युक्तिशंकायामित्यादिना निरुक्तोपादानस्य शंकाविरोधितापामाचार्यसंवादमप्याह तदित्युक्तमिति वन्त्या स्वेकं वह्निसमवहितादिकं स्वक्रिया
व्याघातो ज्ञायमानः शंकाविरोधीति वक्ष्यमाणस्य दूषणस्य तानिरस्य निराते नेति तत्रापीसस्पष्टमाणारितिशा घः स्वक्रियापादरनित्याघाता यं व्याघातो यदीसादिशंकाया
परिव्याघातो विरहस्तदा शंकास्ते वा सन्तो अभावानुपगमात् अन्यथा न्याय विषाणादेरपि अभावप्रसंगात्तत्र चेदितिनचेत् शंकाव्याघातः तत स्याऐतनः सुवर्णशंकासी प्रतुपन्न
तेतस्य व्याघातावधिर्व्याघातकाल इति शंकातर्कः शंकावधिः शंकाव्याघातकरतियदा वार्थः शंका वेदनुमास्येवनचेत् शंकाततः मरीव्याघावधिरा शंकातर्कः शंकाव
धिः कुतःस्वेनेनोक्तेतत्त्वात्तात्पर्यः शंकाश्रितः शंकाकालाश्रितः स्वाभावकालास्ततोपि कस्य चिस्तेनैवाभावप्रतियोगित्वोपगमादिति भावः शंकाव्याघातस्य शंकाश्रितत्वे बाधक
माहसैतिक्व विनष्टविरुपिरोवं व्याघातस्य प्रतियोगिकालसत्त्वनियमे मावां भयोर्दर्शनस्य व्याप्ति महोपयोगितामुपपादपितुमाहन चैतारभेति भयोर्दर्शनस्य जन्यसंस्कारद्वारा त
र्कविषयीभवद्व्यापनाय कत्वादितिभावः स्वतः साक्षात्प्रयोजकः तर्कस्येत्यादिः आशुविनाशित्वनैमित्तिकाभावादितिभावः अत एव भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तर्कं प्रसवे

३८ मुक्तावेवेत्यर्थः तेन बाधभ्रमजन्यसंस्कारस्य भ्रमात्वेपि नस्तिः तर्कस्य व्याप्तिग्रहे विशेषजन्यसंस्कारद्वारा सामानाधिकरण्योपनायकत्वेऽपि दर्शनस्यानुद्बुद्धत्वेऽमिलनाभावेनाहत्त्वेतितत्त्वभेदे
र्शनेत्सजन्यसंस्कारद्वारा व्याप्तिग्रहस्यैवहेतुः भयोजक भनस्सामान्याम्नवहितं मेवषंसहकारिणां आसावृमनसः भ्रमाजनकत्वं नस्यैवमानस्यभ्रमाजनकत्वपर्यंतस्य भ्रमाणास्येपवा
दितिभावः व्याप्तेः भ्रमस्य पंगासरणात्वफलमानतरमावेद्यो निश्चस्कारद्वारा भपादर्शनस्यामत्वेपीत्यर्थः अधिकमपिहितं भा कान्वमिचारज्ञानविरहः तदनुकूलतर्कस्य सद्बुद्ध्यंज्ञानमेव व्याप्तिग्रा
हकमिति भ्रांतः शंकते नन्विति वेभिचारदर्शनं अव्यभिचारस्य दर्शनंतत्पावसहचारज्ञानाव्यभिचारज्ञाचमित्यर्थः १ शंकते विभ्रस्य स्पृपुत्वसकं व्यभिचारसाधारणा व्यभिचारितया व्य
माणांसाधारणमित्यर्थः तपोव्यभिचारशंकाविरहतर्कयोर्व्याप्तिग्राहकत्वान्तव्याप्तिग्रहोपयोगित्वात्तननु व्याप्तिधीसामान्यहेतोः सहचारज्ञानस्यैवपदिग्मालावच्छिन्नेभ्रमसहचारभ्रमा
तादिनाहेतुत्वंतत्राव्यत्वादावपिवंव्याद्रियाते भ्रमास्याननुभ्रमः कारणावाधादत आह सतर्कादिति धर्मिणोत्तानो व्याप्यत्वस्यतर्कोतभ्रमित्येसंज्ञानात्व्यापे मे [redacted]
स्याननुभ्रमः कारणाबाधादत आह सतर्कादिति धर्मिणो मानो व्याप्यत्वस्यतर्कात्मव्याप्तेः भ्रमस्यभ्रमस्यर्थः तदाभासादितितस्यव्याप्तिस्याभासात्अस्तोभानात्तदभ्रमात्तस्यव्याप्यत्व
स्यभ्रमस्यार्थः भ्रमात्भ्रमसामान्यं भ्रसेवविशेष्यसेवव्याप्तेंवंधविशेषणाज्ञानस्यहेतुत्वादभ्रमभुक्तितदंशतमाह विशेषदर्शनस्यतिविशेषेविशेषणांतज्ञानस्य सत्वेसत्वात्म्यांध
भिसंबंधासंबंधावगाहित्वात्भ्यांपुरुषत्वप्रकारकं ज्ञानं न पाद्यमप्रमा अप्रमाप्रचेत्यर्थः व्याप्तिमस्य समंसेवतर्कंत्वेन हेतुत्वमतस्तर्कमूलीभूतव्याप्तिज्ञानस्य सर्वत्र प्रसक्तानिप्रमान्तानवस्थे तम०
त्येकदेशिनोमतमुत्थापयतिअपरेत्विति व्याप्तस्यभवोव्याप्तिमस्संख्याते स्मरणं स्मरणादिकं तदानीजननरत्याप्तानवन्वेवंवन्हिधूमयोव्याप्तिग्राहकस्ततर्कोव्याप्तिस्मरणादि ३८

वधविनापर्वतो ननुभत्वेन वन्हिव्यभिचारित्वात्वन्हिजन्यत्वाभावादेः व्याप्तिस्मरणाभावादिति तदंशंव्याप्तिसम्पप्रंपणमाहापानवस्थातदवस्थेवेति अत आह तत्रानुलेति ज्ञातमात्रस्य
व्याप्तिस्मरणाभ्रत्वभतापेः तुभवतत्वलिंकावाग्भेवन्हिधूमादिनां व्याप्तिग्राहकतर्कमूलभूतव्याप्तिस्मरणपूर्वंनास्त्यर्थः फलवलेनपूर्वजन्मोसत्त्वस्यज्ञातमात्रस्य स्मरणोपयुक्तानुभव
स्यत्वाद्यव्याप्तिविषयकहस्तिकालादिति भावः तर्कस्यहेतुत्वेमस्येवद्भ्रमप्रमाणान्तेवृत्त्यार्थातंदवतना स्तिप्रमाणाभावदित्यस्वरसः परेतुक्तत्वात्तस्विपधर्मोपदिवन्हिव्याभिचारोस्याद्रुकादि
सिद्धवन्हिजन्यत्वावानवस्यातअनादिसिद्धनिवेन्हित्वविरोधितावान्नस्यात्स्येवंक्रमेणसर्वत्रानादिसिद्धधूमस्येतत्तर्कस्यव्याप्तिग्राहकत्वपुरीकुर्वतां दूषयमनुमन्यस्यदूषयतियत्विति
केचितव्याप्तिग्राहकाः तत्रधूमादेरनादिसिद्धवन्हिजन्यत्वादौ प्रमाणानुयोगः प्रमाणाचिंता अनुमानमेवेतिवन्हिजन्यत्वस्यभव सत्तोनहेपितदंशप्रमाणसिद्धत्वरूपसानादिसिद्ध
त्वस्यप्रसेणहितुमनपकत्वात्तत्पाचानादिसिद्धत्वानुमितेरनवतारदशायांधमावन्वादेर्व्याप्तिनिलोस्यादितिभावः ननुधूमस्यानादिसिद्धवन्हिजन्यत्वेविवादेव्याप्ति
नस्तिविशेष्यत्वमनुपपत्तिमित्यपीयसैघतर्कानुकूलमनादिसिद्धवन्हिजन्यत्वस्यशानंभविष्यतीतिअहतर्कस्येतिवस्यर्थोः नुकूलत्वंतत्रज्ञानमपि वाग्सवेन्हिजन्यत्वहेतु
अनुमानत्वदितियतिरेकानुमानसादित्यर्थः तथाचतत्रापिअनादिसिद्धत्वानुमितेरनवतारदशायांधमादौवन्वादिव्याप्तिनिलेनस्यादित्यवसेयमिति भावः विपक्षे भावकेति विप
क्षः साध्याभाववानतत्रभाधकतत्वंतितलंकानिवर्तकः अप्रमाणात्वादिति अनौपाधिकत्वस्यप्रमाप्यानहेतुत्वादित्यर्थः ननुसाध्यव्यापकत्वेविद्यमाणत्वापारकत्वस्तर्कः तदन्यत्य
भिचारित्वाभावरूपस्यानौपाधिकत्वस्यप्रमाकोभविष्यतीत्याशापेनशंकते व्यभिचारस्यतित्याघेसाधिप्रस्यस्यादिति अनौपाधिकत्वनारकप्रमेसत्त्वादिप्रमाणोत्पत्सुर्थः सतर्कः शंका

३८ विरहात्साध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य शंकाविरहः व्याप्तीति अनौपाधिकत्वरूपाया व्याप्तेर्ग्रहस्तथा च अनौपाधिकत्वेन साध्यव्यापकाव्यभिचारित्वं केवलान्वयिन्यसंभवात् किंतु साध्यव्या
पकानां व्यभिचारसंबंधेन भावकूटवत्त्वं के तन्न तर्केणाप्यमिप्रकारेणैतद्ग्रहणासंभवेन व्याप्तिग्रहात् कथं भवितेत्याशंक्य अशंकते यद्यपीति उपाधीनां साध्यव्यापकानां अभावग्रहस्य स
व्यभिचारसंबंधेन हेतौ ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यादिः धूमे व्यभिचारसंबंधेन वन्ह्यव्यापकद्रव्यत्वं नास्तीति ग्रहस्तु सर्वोपाध्यनुपलब्ध्यासंभवादिति भावः साध्यव्यापकत्वे सति साहचर्येण गगन तत्तथा च
अयोग्यानां साध्यव्यापकत्ववत्साधनव्यापकत्वसाधनात् अभावग्रहः धूमस्य साध्यव्यापकस्यापि तथा चाप्यतादृशे व्यभिचारसंबंधेनाभावग्रहो न सर्वव्यापकविशेषाभावत्वादिरूपेणादिस
नुमानेऽसौ कार्य इति भावः तत्साधने अयोग्योपाधेरभावसाधनेऽसर्थः अनवस्थानादिति तत्तदनुमानेऽप्यनौपाधिकत्वज्ञानार्थं अनुमानांतरस्यावश्यकत्वादिति भावः व्यभिचारस्य ज्ञाने निश्च
यादव्यापकत्वबुद्धिर्विरोधिनि नानुत्वे नाशोपीति तत्त्विशेषार्थं तर्कांतरानुसरणं अफलमित्यत आह मते निरस्तितुमाह यस्त्विति अन्ये हेतौ अनुकूलस्तर्कः व्यभिचारशंकानिवर्तकः सहचा
रादेरादिनाव्याप्त्यंतरग्रहस्य कवस्तुतन्तरस्यापरिग्रहः तेषामिति साध्यस्य पक्षेतरत्वाभाववत्त्वं इतिन्वयेतित्वसंदेहदशायां इति शेषः उक्तिपक्षेति पक्षेतरस्यैव साध्यव्यापकतानिश्चयेन उ
पाधित्वसंभवादिति भावः शंकतेऽनुमानेति बाधिते साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकः तथापि साधनान्यत्वरूपस्य पक्षेतरत्वांतरस्य उपाधित्वसंभवादिति भावः उपाधित्वेन सा
ध्यव्यभिचारोन्नायकत्वेन तस्य पक्षेतरत्वादेः किंचित्सादिसाध्यव्यापकताविशिष्टस्य तस्य व्यतिरेकनिश्चयात् पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताबुद्धिविरोधीनेत्यर्थः तस्माद्वे सत्त्वसावे सते राम०
रसानुवृत्ते व्यापकव्यतिरेको निश्चयान्तरनिरोधः व्याप्यव्यतिरेकस्येति व्याप्यविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्येत्यर्थः तदभाववत्त्वं तद्वतिरूपव्यभिचारस्फूर्तिलक्षणे साध्यव्यापकत्वधीर्वि ३८

रोधिनीति अवस्थापत्तदव्याख्यात्वं शंसंशयपक्षत्वाव्यवस्थापत्तिः अपि चेति व्याप्तस्य भ्रमस्य धर्मस्य ममतेऽपि निश्चयरूपः इति शेषः साध्याभाववत्तापाधि सिद्धेः समर्थनेपि हेतोरन्वितत्वं निश्चयेन
विषयत्वमिति शेषः संगृह्यादिति भावः किंमप्रयोजकत्वमिति नवप्रसक्तावप्रसिद्धानात् दुःसाध्यस्य व्याप्यत्वासिद्धिर्निर्बंधनमेव तन्नामप्रयोजकत्वमिति तदव्यचंद्रयोगेनाप्रतिवक्त्रिक्रारेणा
नन्यत एवास्याप्रयोजकत्वापिधानात् तद्व्याप्ततेव शान्तिनि केसस्यस्तापृपकूसंभवात् स्वमते तु वायुरूपेवान्यत्रौर्वत्वादेस्त्वप्रयोजकत्वबोध्यं शक्तिः सामर्थ्यका
रणत्वमिति पावतत्तदाति हेतोपनेति व्याप्तसाध्यदच्छेदकीभूतो यो तो द्विविधर्मतत्त्वमवायित्वं साध्यमित्यपि वरूपविपक्षे बाधक इति विपक्षे अव्यभिचारसंशयनिवर्तकं तर्की
भावादेवेत्यर्थः ननु उक्तानां नानाविधव्याप्तीनां प्रत्येकप्रकारकपरामर्शस्यानुमितिसामानाधिकरण्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनाहृत्य परामर्शो विशिष्टानुमितौ वा नियमवि
रहणेक्यं अनुमितिमात्रे तु तत्तद्विषयतत्प्रवृत्तिविशेषस्य वत्सर्वे तत्र परामर्शात् अहं उक्तव्याप्तिप्रकारेष्विति उक्तव्याप्तीनां प्रत्येकं प्रकारकपरामर्शत्वेत्यर्थः अन्योन्या
भावगर्भे रमेदगर्भेरव्याप्तिनियतपक्षवृत्तितानुमितिहेतुतानिर्देशः प्रमाणविमर्शानन्त्यात् यावत्त्वहेतिभेदप्रतिपादित्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन व्यापकसामानाधिकरण्य द्वि
त्येकप्रकारकपरामर्शे विशिष्टानुमितिप्रतिनिपातपक्षेवमतेव व्यासाद्यसमस्तैकप्रकारकपरामर्शस्यानुमितिहेतुतेति फलितार्थः ननु साध्यवद्भिन्नानात्वसंबंधेन व्यापकसामानाधिक
रण्यादिप्रत्येकव्याप्तिप्रकारकपरामर्शविशिष्टानुमितिप्रत्येकमादशप्रत्येकव्याप्तिप्रकारकपरामर्शत्वेन हेतुतात्कर्यं न्याय्यानंतरस्तदाह त्वादृशादिति साध्यवद्दितोर नात्वा पत्ता
हेतिभेदप्रतियोगितावच्छेदकदिरूपावादि सर्वं अनुमितिपरिदेयाधिकरणपाक्षमेवे नसाधुवासाधनवन्निष्ठान्योन्याभावत्वादिरूपेवान्योन्याभावत्वादिरूपेवान्योन्याभावत्वादिरूपेस्यानाम्नायगर्भे

४०

षव्याप्तिरनुमितिप्रयोजिकेत्यर्थमाहुः तन्मते स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावेत्यादिनानुपदमेवोक्तेत्याभावगर्भोपाधिव्याप्तिर्निष्कृतैवानुमितिप्रयोजकस्य स्वसमानानन्तरानुगतस्य(सा)

ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यरूपस्योपाधिकत्वस्यैकत्वान्नुपपन्नमसिध्यात्वादेशाव्याप्तिप्रकारकत्वनिरूपकस्यैवधेनत्वविशिष्टानुमितिं प्रतिहेतुत्वमसं

भवीसततआहनैतोपाधिकंत्विवितित्यर्थः नत्वसत्त्वामिति निरुक्तानोपाधिकंत्विसांकेवलान्वय्यनुमानमंगीकुर्वतां पूर्वपक्षे व्याप्तिलक्षणामित्यर्थः परैः केवलान्वय्यनुमानांगीका

रादितिभावः एवमनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वाभावेऽपि ध्रुवजीव्यत्वोनेतिव्याप्तिज्ञानरूपासिद्धिसंपादकत्वेनेत्यर्थः असिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिः उपाधिसादितिवानुवृत्ते

तत्ज्ञानमिसादिउपाधित्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानस्योपजीव्यं संपादकमपि सत्ता दूषकं न स्यात् व्याप्तिग्रहमतिबंधकं प्रत्याहतत्वान्तिअन्यस्योपाधिरन्यस्य हेतोरिति भेदेन

दितिभिन्नधर्मिकज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि विधुसबाधज्ञानादिविविरोधितायाता दितिभावः तथाचानुमितेः तद्धेतुपरामर्शस्य वायद्वाचरज्ञानस्य साधितेऽपि तत्ज्ञानस्यैवे

भासत्वात्नोपाधिस्तथैतिभावः नचैवं व्यभिचारज्ञानस्य तत्कथसेत्वाभासत्वमत आहव्यभिचारज्ञानस्येतिसमानधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात् व्यभिचारधीःसा

क्षात्व्याप्तिग्रहप्रतिबंधिकेत्यर्थः नुतपापिंरतुधर्मिकोपाधिकत्वज्ञानस्यतद्विर्धिक व्याप्तिग्रहप्रतिबंधादिरोधितात्तस्योपाधित्वस्य हेत्वाभासत्वदुर्वारमत आह नचेति अनौ रा०

पाधिकत्वज्ञाने उपाधिकत्वज्ञाने उपसंहरतितापावेतिसउपाधित्वविरोधहेवकोव्याप्तिज्ञानसंपादकः सिद्धसाधनवदितिसाध्यनिश्चयवदित्यर्थः तस्य साध्यसंशयरूपा ४०

पःसिषाधयिषारूपापावापसत्ता याविघटकत्वेनैवमावाँतरनुमितिविरोधित्वस्वीकारादित्यर्थः नव्यकृतहेत्वाभासांतरं असिद्धिरेवस्मात्व्याप्यत्वासिद्धिरेवसाक्षात्ते

साधुहेत्वाभासानां पंचविधत्वव्याकोपइतिभावः साध्यवदितिसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमित्यर्थः सामानाधिकरण्यसमानाधिकरणादिकं येन स्वसमानाधिकरणान्योन्याभाव

ः प्रतियोगितासाध्यवत्वविज्ञातित्वादरूपिव्याप्यत्वासंगतिः अनयोः निरुक्तसामानाधिकरण्यायमिचारद्वयोरित्यर्थः इतिसमाप्तः ॥ श्रीशिवः ॥ अथानुव्यभिचारागतहसहकृतसंस्कार

वारदर्शनेव्याप्तिग्राहकेत व्याप्तिसफत्वधमधर्मिकमन्यसेतत्व्याप्तिग्रहोदुर्घटस्तथुसनिकर्षयामत्वादतअहव्याप्तिग्रहत्वेतिसामान्यलक्षणात्वतरूपयस्मादिति व्युत्पत्त्या सामान्या

त्मककासेत्यर्थः तथाचधूमत्वादिप्रकारकचाक्षुषप्रतीतिधूमत्वप्रकारीभवदूमत्वादिकंतेनुस्वत्वविकार्यस्मात्तोकिंकंमुख्यविशेष्यत्वंकारणस्यतुयत्संबंधावच्छिन्नप्रकारकत्वंकार्यता

वच्छेदकंतत्संबंधेनाश्रयत्वमतःसंबंधधर्मदापत्तदोषःमाथमिकंधमत्वेनधर्मस्यचाक्षुषंनात्नोकिकंवाव्यादेश्चधमत्वेपीनताचाक्षुषंनतनुस्वविशेष्यकमतोनतोपाव्यभिचा

रःचक्षुरालोकादिसंयोगनाशदेशोसत्त्वाच्चधमत्वप्रकारकयावताद्रूप्येण धमस्यचाक्षुषंचाक्षुषसामान्यस्यसामग्रीविरहात्तनचैसोरप्रत्वादिप्रकारकचाक्षुषातादृशेणच

क्षुरयोग्यस्याविषौरप्रादिमुख्यविशेष्यकतालकचाक्षुषप्रसंगःचक्षुराद्येवोग्यसौरभत्वादिसामान्यांतर्भावेणचाक्षुषादिकं प्रतिप्रत्वासकल्पनास्वैतदायत्वप्रवाना

दिचानिव्यस्मानतवृत्त्यत्वादेरेवसत्वदर्शायांतादृप्येणतदाश्रयाणामत्स्यंसंनस्यातत्वास्तुषादिप्रकारतायत्रस्यनतापिसत्वादितितिविभाव्येनेनससामान्यलक्षणानिरूप

कंयस्मादितिव्युत्पत्त्या सामान्यप्रकारकज्ञानमेवप्रत्यासत्तिः ॥ इदंतुबोध्यमनाधिकल्पेधमत्वप्रकारकचाक्षुषादिकंप्रतितत्प्रकारकचाक्षुषत्वादिनाहेतुतायांकार्यस्याःलौकि

कंमुख्यविषयत्वमेवसंबंधःकारणस्यतुस्वप्रकारअयत्वं तथाकिंतु स्वप्रकारान्वयनिष्टविषयत्वमेवअनियंततत्वदेरसत्वदशायामनुतत्त्वंपतत्प्रकारकचाक्षुषसंततेप्र

स्वज्ञानीयोनैव स्वप्रकाशिमतत्तद्व्यक्त्याश्रयनिरूपितविषयतासंबंधेन तत्तद्व्यक्त्याश्रयप्रकारपान्नो व्यक्तीतितद्व्यक्त्यातदाश्रयप्रकारतानांनचाक्षुषानुपपत्तिरेवं स्यात्तेनत्वावंतंभावेनतत्कारि
त्वासामान्यज्ञानस्य हेतुत्वमुपगंतव्यं वस्तुतो धूमत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येव धूमत्वादिज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्वावृत्तानंतव्यक्तिकारणस्य स्वविषयप्रिभत धूमत्वावच्छिन्नविषयत्व
मेव प्रत्यासत्तिकार्यमस्तु धूमत्वाद्युपनिष्ठं विशेषणतामात्रेण पुनरत्नोकि कमुख्यविशेषत्वं धूमत्वादिनाव्याद्देर्मुख्यविशेषितानुमानमेव प्रभिचारापत्तेः धूमत्वादिविशिष्टकुत्वेन
रं तद्विशिष्टप्रत्यक्षस्य च निर्विकल्पधूमविशेष्यकत्वेन क्षितिकरं मा चैवं विषयताविरहेण तादृशप्रत्यक्षस्य क्वचित्कारणत्वं चैव मकसंबंधेन वा वपि सामान्यात् संबंधांतरेणात
दाश्रयस्यप्रत्यक्षस्यापत्तिः तत्संबंधावच्छिन्नधूमत्वादिप्रकारताकप्रत्यक्षं प्रतितत्तद्वितीर संबंधावच्छिन्नधूमत्वादिविषयताकज्ञानत्वेनैव कारणत्वादेतुत्वस्य वक्तव्यत्वात्तेना
श्मत्वादिज्ञानाद्युत्पन्ने च सुरभिचंदनमित्यादौ चाक्षुषेनानुपस्थितसौरभादिविशेष्यकं मुख्यविशेष्यतासंबंधेन सौरभत्वादिप्रकारकचाक्षुषसामान्यं प्रसज्यतादात्म्येनां
धूत्वादिनाप्रतिबंधकत्वात् मुख्यविशेष्यतासंबंधेन सौरभत्वादिप्रकारकं चाक्षुषं चेदतादृशसौरभत्वादेश्च पूरूपमेव तुल्येऽप्रमित्यालोको विस्तरः। ननु व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमावि
षयकत्वेऽपि तस्य भावात्तदर्थं सामान्यलक्षणादेरनौचित्यात्तत आह कथमन्यथेति व्याप्यमतद्वतीति यद्यपि च विषमवृत्तित्वेन वतद्वृत्ती पनीतभानाभ्युपगमेन पर्वते सहीतेऽपि
धूमेव्यासे रुपनीतभानापोगादितिभावः तस्मात्। तन्निष्क्रमणाननुज्ञानेसामान्यसामान्यज्ञानं नृभवतु सामान्यलक्षणात् स्मात्मसामतिले संनिकर्षस्याव्यवहितधूमत्वव्यापारात्रे गम०
त्यत आह सामान्यलक्षणाचेत्यर्थः। तथा च विशेषणताप्रत्यासत्तेर्विविधत्वेनतदंतर्गतत्वे प्रमत्तेनविभागस्य व्याघातरितिभावः। तदंतर्गतत्वेऽपि न क्षतिः यदि पुविभा ४१

गस्यतो रिकसंनिकर्षमात्रविषयत्वादित्याशयेन स्वातिरिक्ते वेति संयोगादिघटितविधुरत्वमत्विति रिक्ते वत्यर्थः ननु विनैव संनिकर्षं संनिकर्षातो व्याप्तिमत्त्व सकलध
माधासतामलं सामान्यलक्षणयेत्यत आह तादृशेति हेतुत्वेचेति हेतुताविषमेनेत्यर्थः तेन निर्विकल्पकसाधारणाद्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव चक्षुःसंयोगत्वादिनाननुगत
रूपेणकारणकारणत्वात् तद्विशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशेंद्रियसंनिकर्षत्वेन हेतुताया असत्वेपि न क्षतिः आवागतादाविसादिना अतीतस्य संयोगादेरित्यादिना
चसंयुक्तसमवायादेरूपनतेः तत्सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे अपरे मीमांसकाः धूमत्वावच्छिन्नेति धूमव्यापको भूतत्वेऽत्वादि समानाधिकरणवृत्तिधूमत्वरूपेणत्यर्थः ध
मनिष्ठातादृशवह्नित्वादिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वे धूमांतरनिष्ठस्यैव पूर्वानुभूततादृशव्याप्यत्वस्य स्मरणेन तथा। सीयधूमेतदुपनीतभानेच परामर्शस्य प्रमत्वापत्ते
रितिभावः सन्निकर्षेति धूमत्वप्रकारेणासंनिकृष्टधूमात्मकविशेष्य वस्तुतादिना ज्ञापतरसेत्यर्थः सा निरुक्तव्याप्तिः पक्षनिष्ठेति पक्षधर्मिकतद्वत्तोपनीतभानं मतिस्तद्
र्मिकतद्वत्ताज्ञानजन्यतदुपनयनेन धर्मिभेदादनंतहेतुतामपेक्ष्य लाघवेन तद्वत्तोपनीतभानसामान्यमसेवतज्ञानत्वेन हेतुतापात्ता किंतु रूपेत्यादि तिभावः व्यानुमित्यनुमिति हेतुं
संपाद्यत्वमत सिद्धांतमुपपादयति तदनभ्युपगमेपीति तत्तीव्याप्तिलिंगपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानुपगमेपीत्यर्थः संनिकृष्टधूमात्मकविशेष्ये धूमत्वेन धूमत्वावच्छेदेनवह्निव्या
प्यत्वसाकारकोऽनुभवस्सर्पः तथैव धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वे वृद्धस्य नपस्मितस्य कारकंयुतव्याप्तिस्मृतिमकारीभूतधूमत्वप्रकारेणाप्तत्वतिधूमस्य ज्ञानतत्त्वादित्यर्थः
ननु पद्रूपेणापरन्यवहित धर्मिकव्याप्तिनिष्टपस्तत्रपेणानत्य च केवलधर्मतानिष्टपसंबंधपरामर्शानुमितिहेतुत्वात्पक्षधर्मधर्मत्वेके : व्याप्यत्वान्वहेततः कथमनुमितिरित्यत आह व्या

४२

स्वनुभवे इति साध्यप्रकारेणोल्लिखितपाठः समानेति पदं धर्मावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयः तद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्यैव हेतुत्वमन्यथा विभिन्नरूपाभ्यां पक्षे व्याप्तिपक्षधर्मतयो
र्नहेतुमितिसाधकतेतिभावः ननु पक्षत्वप्रकारकान्वयबोधं प्रति गवादिपदस्य ज्ञानत्वेन स्वसमानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात्कथं गोरस्तीत्यादिवाक्यात्पदोपस्थितगोव्यक्तेरनुभवात्त
द्धर्मवत्त्वं पदेतद्भिन्नकः शक्यत्वग्रहाभावात् स च सामान्यलक्षणां विनानुपपन्नेऽत अहगवादीति शक्यप्रकारकत्वेनेति गोपदे गोत्वशक्तिमत्त्वाकारमेवान्तरनुभवः स्मारणं च गोत्वप्रका
रकान्वयबोधे हेतुस्तत्तयज्ञात्वादिधर्मप्रकारकत्वेन अन्यतरवत्त्वेन तद्धर्मप्रकारकत्वेनैव शक्तग्रहमत्वादेहेतुत्वमित्यर्थः पत्तु गोपदशक्यत्वेन कि ज्ञानस्यैव गोत्वप्रकारकत्वाद्बु
द्धिमतिगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतामादाय समानप्रकारकत्वेन तथात्वं वर्णयन्ति तन्तुच्छं गुरुत्वात्प्रकारशक्यत्वेन तद्धर्मिकशक्तिज्ञानस्योपगमे तेषामन्यथाख्यात्यापत्तेः अपवै
अपवृत्ताद्वेन नवृत्तकत्वेन गृहीताप अपि व्यक्तेरन्वयबुद्ध्यनुभवे शक्ताध्याहृते भेवतादृशोरपि शाब्दत्वे गोत्वप्रकारेणाकारेणाकाङ्क्षायोगारस्तीत्यादिवाक्यात स्मादन्तो वह्नित्वेना
द्न्तरनुमितौ वह्नित्वनगाद्न्देर्व्यासिज्ञानवद्धोत्वेन तत्त्वावान्वयबोधेता द्रूप्येण तन्गोत्वत्वधीरवसंकारणं सा च न गोत्वसामान्यलक्षणां विनेत्यत अत आहतत्र चेतिवाक्यानुरोधे चेस पं:
योगाद्वित्वादिपदेनपर्याप्तं तास्वप्येतस्यापि शिनहिः तेनशाक्यपदार्थं वनुरूपापायोग्यताया: भाविमतवस्तुना मन्वयवुद्देः स्यागसत्वेपिनत्वाः अपर्वृव्यक्ते त्वां भो अवगाहते पक्षधर्मते
ति दृतितरं बाधकत्वाद्दित्यर्थः ननु व्याप्तिमत्यसत्त्वानि खिलधर्मविशेष्यकत्वमनुभवसिद्धमतस्तस्थितादर्थमेव धर्मत्वसामान्यलक्षणावाच्येत्यत आह धर्म इत्यादि धर्मोवह्निर्व्या गद०
प्यस्साकारत्वानुभवः तासोन्कारोनतुसर्वोधर्मोवह्निर्व्याप्यस्साकारस्सप्थः येनेत्यादि कं सोपहासवचनं सर्वसर्वधर्मस्याकारकस्य धर्मसामान्यलक्षणाप्रसंभवातसामान्य ४२

स्यत्वप्रकारकमतस्संमत्युत्सं मत्से सामर्थ्यादितिध्येयं संकोतवह्निमानितिवर्वत्तरस्यादिः विशेषणाज्ञानाजन्येति पर्वतत्वविशिष्टे विशेषणीभूतस्य ज्ञानजन्ये सर्थः तेन पर्वततत्व
द्देशोन नत्पता मात्रपतापयोगरं विशिष्टबुद्धित्वात्विलक्षणाबुद्धित्वात्पर्वततत्वविशिष्टविशेष्यकानुमितित्वात्रिति यावत्तेनवलोद्भूयमिसाचनुमितौ पर्वतत्वविशिष्टवि
शेष्यकेरप्यकेरम्यज्ञानेवानव्यभिचारः पर्वतोद्व्यमिसाचनुमितिस्यापनुमिति अन्न मसिद्धमूलोहप्तः अपास्तानुक्तानुमानवस्वोतवह्नित्वसामान्यं मत्वासतिसाव
तापिनिखिलधर्मभानार्थं धर्मत्वसतत्यात्वेनागतमेवस्ततजाहाधमेपितपेतिधर्मो यिधपत्वस्यमसासन्नित्वकत्वनमित्यस्यर्थः क्वचित्कस्योचिदनुमितौ धूमस्यापि व्या
पकत्वात्सा ध्यत्वादित्यर्थः तथा चपर्वतो धमवान्नस्त्यनुमितेउक्तरीत्याविशेषत्वाज्ञानेजन्यत्वानुमानादेव धूमत्वसामान्यलक्षणा अवश्यकीति भावः उक्तहेतोऽप्रयो
जकत्वमभिमेसदृशायतिविशिष्टेतिवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यवबुधीवह्नित्वादिप्रकारकस्यापि ज्ञानत्वस्यावच्छेदहेतुत्वादित्यर्थः हन्तमेवेमिवह्नित्वेनवह्नित्वासत्ता
नसत्वादितिभावः ननु वह्नित्वेन पर्वतीयवह्निविशिष्टबुधीताद्रूप्येन तद्वह्नेरवगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वाद्वह्नित्वं पदउवपास्थितस्यर्थं वह्नित्वं सामान्यलक्षणामत्वासतितरुपेपा अतआ
हनन्वितिगोस्वादितितत्तद्दिशेषणांतर्भावेनहेतुतापामनेतहेतुतापतिमारचादित्यर्थः ननु मकारतासम्भोगेनचैत्रियज्ञानेसामान्यमसेवविषयतासेवं धनगरीपज्ञानत्वमवच्छे
देतुत्वं अपयोगरवमत्वस्यादिनिखिलविशिष्टमाधारापत्तं यावचपर्वतोपवान्दूपस्थितिं विनाकुपपन्नादेः तत्यकारिकानुमितिहक्तदेतावत्त्वादेतत आहगोरचमि।
तिविशिष्टज्ञानेमाधमिकेसन्निकर्षः कारणमितिताचत्तेनैवव्यभिचारानोक्तक्रमेणाकांक्षारणाभावः ननुतत्वायिगोत्वादिनिर्विकल्पकावच्छेदसत्वानेव्यभिचार

अत्र अरुन्नतु निर्विकल्पकमिति कारणमिति पर्यवसानं अन्यथा चाभावादित्यस्यानेत्यादिः शंकते विशिष्टज्ञानत्वमेवेति जन्यविशिष्टबुद्धित्वमेवेत्यर्थः यावत्प्रकारकजन्यबुद्धि
त्वादि स्वविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्येतिव्याप्त्या गोत्वप्रकारकत्वविशिष्टतस्य संयोगोत्वप्रकारत्वस्य संयोगत्वप्रकारकजन्यबुद्धित्वेन गोत्वज्ञानजन्यत्वानुमितौ गोत्वविशिष्टनिर्विकल्पकजन्यतायामेव पर्य
वसानादिति भावः ननु व्यतिरेके नगगनादिरेव मूलमोहस्थानतः इत्यत आह इदंगीति अनभ्युपगमादिति तथा च तस्यामेव तादृशप्रकारकबुद्धौ तादृशविषयकज्ञानाजन्यत्वादि ति
व्याप्तौ व्यभिचारव्याप्यत्वासिद्धिरेवेति भावः नन्वेवमुक्तबुद्धेरिदंत्वप्रकारकत्वं निर्वाहः कथं स्यादत आह विशिष्टेति इदंत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वादेः एवं तत्र इदंत्वप्रकारकत्व
मित्यर्थः सामान्याप्रसाधकाभावमुक्तबाधकमप्याह अपि चेति स्वोपस्थितिकालीनमन्यस्य सामान्येनावगतौ तन्मेयत्वादिसामान्ये हेतुत्वे पक्षमात्रव्यभिचारात् तन्मेयत्वादिका
र्यत्वसामान्याश्रयणिदं विषयत्वे कारणस्य वाच्यत्वं संबंधः तदा मेयत्वस्य ज्ञानोत्तरं संबंधस्य त्वमेयत्वस्य निर्विकल्पकोत्पत्तौ सत्तानुत्तरकालं पुनश्च यदस्तितचात्र विशेष
निष्पत्तौ नस्यात् एषः सर्वज्ञः स्यादित्यर्थः नच सर्वज्ञपि तथा मेयत्वाद्यंतरर्भावेन सामान्यप्रत्यासत्तेः न हेतुत्वं तथा सति प्रमेयत्वप्रकारेणैकत्वाच्यत्वादिव्याप्तिग्रहोत्त
रं तद्रूपेण अपरस्य प्रसाधर्मनिष्पत्त्या तन्मते अनुमितिस्वापत्तेरतरार्दतु सार्वज्ञहेतुगर्भविशेषणं उक्तप्रमेयत्वेन व्याप्तिं पश्चिच्छिन्नोति अयथान्तु पक्षः सार्वज्ञतत्तः किमिताह त रा०
था वेतिवक्त्वं नेवेत्यस्य लघुत्वेन वत्त्वस्य संशयतात्पर्यं तथा सर्वज्ञवाप्तिप्रसक्तिहानं उपसंगतिरिति धियं प्रमेयत्वेन प्रमेयत्वप्रसक्तसामयोजितत्वमेवेति भावः एवं अनेपितद ४३
न्यतरेति पूरुषस्तवत्पादाः न्यतरस्य निष्पत्त्यादित्यर्थः शंकते नेमेमपत्वेनेति तत्पदं ज्ञानत्वमस्य कत्वेनेति सकलपदमाचष्टेति धर्मेस्तेत्यर्थः व्यक्तिव्यज्ञातेरपि प्रसक्तिसिद्धत्वेन अ

त्विकल्पेणादितिभावः अवक्तव्यत्वेति अनकुलतर्कादिकं विना पक्षधर्मधरौ व्यभिचारसंशयात्सत्वस्यादित्यर्थः वह्निसंबंधस्येति वह्निनियतसंबंधस्य व्याप्यत्वस्यावगमानिष्पत्ते
यादित्यर्थः अज्ञानादितितथा च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वादेशांतरे यत्र धूमस्य ज्ञानेन तत्र धर्मिकोऽव्यभिचारस्तत्संशयो न स्यादिति भावः नच धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वेम
नाभावात्तदेवमपुक्तं तावतापि संशयपरावृत्ताद्दशधर्मस्य भानार्थं सामान्यप्रसाभवेतेराज्यसकृत्वात्संनिकर्षं विनाप्रसक्त्यापोनादिति भावः न च प्रसिद्धधर्मेपदिधूमे [illegible]
देनव्याप्यत्वप्रदिधूमत्वावच्छेदे तत्त्वावगाहिनिष्पत्तौ उपपातः स्वदाताद्रूपेण धूमान्तरेऽपि व्यभिचारसंशयोऽहृदयेः तदवच्छेदेन बाधनिष्पत्त्यस्य तत्त विशिष्टधर्मिकज्ञानपा
त्वे प्रसक्ते च विरोधित्वात पदिचेद्धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणात्तत्र वह्नेर्व्यभिचारसंशये बाधकाभावो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाधनिष्पत्तस्य तत्सामा
नाधिकरण्येन विशिष्टबुद्धिं प्रसाविरोधित्वादिति वाच्यं धर्मितावच्छेदकापन्नं तदभावेनत्वावच्छेदेन समानविषयप्रसासत्वेन बाधबुद्धेर्विशिष्टधीविरोधित्वमिति मतेन
स्याभिधानात्तनेवं वंधमेव निव्याप्यरसेवं धूमधर्मिकनिष्पत्त्योत्तरं धूमाभावप्रतियोगिवह्निव्याप्यो न वेत्यादिसंशयः न धर्मिको नस्यात्तदितिवाच्यं तत्र धूमाभावप्रतियोगि
त्वादिनाधर्मांतरस्यैवक्यान्वहित्वादिसंशयात्तद्धर्मिकोनस्यात्तरतिवाच्यं तत्र चेच्छे स्विकारादिति संप्रदायविदः नव्यास्तु संशयो नस्यादितिमत्वसभावाविधूमत्वावच्छिन्नधर्मिकवेदे
शांतरवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नधर्मिकोवाव्यभिचारसंशयो नस्यादित्यर्थः ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिष्पत्त्यवरत्राप्यानभवत्वेवतादृशनामेदेहृदसताररप्रसिद्धेतिप्रसिद्धधूमस्या

२५ वच्छेदेनुपपत्तिनिश्चयप्रत्वादित्यर्थः मोक्षसंशयस्यानुमितौ हेतुमाह कालांतरेपि कालांतरीयधर्मत्वादिविशिष्टस्य प्रमापकाभावेनाज्ञानादित्यर्थः मोक्षसंशयस्यानुमितौ हेतुमा
ह कालांतरेपि कालांतरीयधर्मत्वादिविशिष्टस्य प्रमापकाभावेनाज्ञानादित्यर्थः तथा च धर्मितावच्छेदकविशिष्टस्य धर्मिणो ज्ञानासंभवान्नाद्दशसंदेहस्यादिति भावः
न चात्र प्रसिद्धधर्मस्यैव कालांतरीयत्वादिप्रकारेणाप्यनेधर्मिणि चेतनाद्द्वासंशयस्य प्रमत्वापत्तेः नापि कालांतरीयत्वादेः प्रसिद्धधर्मस्यैकसंसर्गिन्तरत्वाभ्यवसायमिश्राचरोधेनपथा
र्थोपनिनयसस्यपरेरपि अंगीकृततत्वेन धर्मधर्मिणोः कालांतरीयत्वादेः विशिष्टमत्वे तत्र बाधकाभावात् ननु धर्मत्वसामान्यलक्षणाया दृक्पंउक्तसंदेहस्यनिर्णीतत्वे स्यातादृशा
मान्यनन्विविनिधर्मांतरेभावी धर्मत्वावच्छिन्नविशेषादर्शनेनतथासिनिर्णयनसंशयोनुपपन्नेते उपस्थिते भाविनिभावित्वावेरूपनितप्रमायां बाधकाभावादिति भावः लिया
वसुक्तं निश्चितपन्न्यस्तियन्वितियद्यपिप्रकृसुखादाविछन्नस्यादिसेयवहुसुचिंतनयापि उपायपरज्ञाया चिकिर्षीत्वेनेष्टवादिनागुरूणांमतमनुसंधायावकाशे चिकिर्षा
नुसरणांसुखादाविसादिनादुःखध्वंसस्योपायत्वं इत्येवं पर्वतेन्नेच्छाविरहादितिउदेतारच्चविषयत्वसंबंधेनतत्वावेच्छासामान्यं प्रसेवृत्तकालपर्वतवर्तितांतादन्यने
विशेषत्वादिच्छायामविमात्रविषयकनियमान चाज्ञातकांतांमरणसम्यक्सातत्वकांताव सो क नेच्छायां व्यभिचारः तत्रत्त्वतत्कालवृत्तीकतत्वेनभावविनिधर्मेतरणावच्या रम०
दोषसतिस्विकारविशिष्टभावः अप्रसिद्धस्याविनअज्ञानादितिततनव्यक्तिगोचरेच्छामहितात्तगोचरज्ञानेहेतुत्वादितिभावः सुखत्वत्वादिनासामान्येनसिद्धिसुखत्वे ४४

अप्रसिद्धेः प्रवृत्तिनिरस्थितिरिच्छामयत्वोमाविषियपत्वत्वाभावादेसर्थः महत्सुपात्तेनेहहंताप्येरच्छापामहतिरूसति: सात्त्वामात्यादितिवार्थः तथोपायादिविकीर्षा सुखादेरिच्छा
पाः न चेति सिद्धसुखादिधर्मिकाद्देरेकरूपेणज्ञानादन्यरूपेणेच्छासत्तिप्रसंगइत्यर्थः अन्ये क रूपेणासिद्धगोचरज्ञानादन्यरूपेणेच्छासंवादिन्यायातेविसंवादिनी वा प्रथमेस
मानप्रकारकत्वेनेति तथा च संवादीच्छास्थलेसुखधर्मिकसुखत्वादीच्छासामान्यंप्रति सुखधर्मिकसुखत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैवहेतुत्वमतोगुणत्वादिरूपेणसुखस्य
ज्ञानात्सुखत्वादिनासुखादेरुपस्थितिर्थेच्छास्याद्यतथापादितिनतुसामान्यप्रकारकत्वेमतिगणव्यक्तिविशेष्यकत्वेनापीत्यर्थः तथा सति सुखत्वादिप्रकारेण तत्तत्सुखव्यक्तिगोचरेच्छाप्रति
तात्पर्यणततत्सुखव्यक्तिगोचरज्ञानत्वेनहेतुतायांमहागौरवापत्तेस्तेरेवाहक्वचिदप्यकृत्यनादितिअनुगतैककार्यकारणभावस्यासंभवोविशेषतः तत्रामत्वस्यकुत्राप्यकुस
त्वादित्यर्थः तत्तोप्येत्वाहस्यानव्यक्तिविशेष्यकत्वेन हेतुताप्युत्वेपीत्यर्थः रच्छाकसोरभावादितितथाचविसंवादिस्थलेपितत्तत्सुखत्वादिव्यक्तिधर्मिकरजतत्वादिप्र
कारकेच्छायां तत्तन्न्ययुक्तयादिधर्मिकरजतत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैवहेतुत्वंवाच्यमतोरूपांतरेणमुक्तयादेर्ज्ञानाद्रजतत्वादिप्रकारेण न दृष्टकविसंवादीच्छोमतिरि
तिभावः ननु संवादिस्थलवद्विसंवादिस्थलेपि सामान्यव्यक्तिविशेष्यकत्वेगौरवात्कृतो न स ज्ञानेतत्वापि रजतमुक्तिधर्मिकेच्छासामान्यं प्रत्येव रजतादूप्येण मुक्तिधर्मिकज्ञानत्वेनानुग
हेतुत्वस्यसुवचत्वादत आह तत्रापि तत्सामान्यव्यक्तिविशेष्यकत्वस्यावश्यकत्वे गौरवस्वीकारात्वेत्यर्थः रजतत्वेनाकमुक्तिज्ञाने जाताद्रूप्येणापि दसकलमुक्तिधर्मिके
च्छानुसारेततत्तन्मुक्त्यादिधर्मिकरजतत्वादिप्रकारकेच्छायामेव तत्तन्मुक्त्याज्ञानत्वेन व्यक्तिधर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छामात्रव्यक्तिविशेष्यकत्वमंतर्भाव्यहेतुत्वस्या

४५ वत्संबन्धत्वेन गौरवं तत्तु प्रामाणिकमतएव गुरूणामपि विषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविषयविशेषव्याप्यविशेषवत्तायोगरसंसर्गो न हस्तहेतुत्वपर्याप्तमिति भावः। परसिद्धान्तादिति मिश्राः॥
दिमीमांसकस्य सिद्धान्तादित्यर्थः। अन्यथा व्याप्तिवादिनो र्भेदमिश्रयोरुक्तक्रमेण विषयतासंबन्धावच्छिन्नायां ज्ञानस्य हेतुत्वेन साध्यकाभावादिति भावः। घटत्वादिप्रकारकं सत्त्वाकारकं दिघटत्व
प्रकारकज्ञानं सत्त्वेनैव तेन संशयस्य विरोधितत्त्वं च तत्तद्धेतौ। ननु निरवच्छिन्नप्रवृत्तिविषयताकज्ञानस्यासत्त्वादित्यर्थः। प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणोपात्तधर्मप्रकारत्वादेः प्रत्य
क्षजनकत्वायां प्रमेयत्वादिविशेषणाविषयतासंबन्धनियमात्तद्विशिष्टबुद्धौ विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वान्न्याय्येन स्वप्रकारकप्रत्यक्षंप्रत्येव सामान्यप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वाच्चेति।
भावः॥ सामान्यलक्षणाप्रकरणविवृतिः समाप्ता॥ श्री ॐ नमो गणेशाय नमः॥ व्याप्यत्वेनाभिमते हेतौ व्याप्यत्वसंभवपरिकल्पितहेतोः सोपाधिकत्वस्यापि ज्ञापने वाविनिगमनासंभवात् उपलक्षणं सर्वोक्त।
कार्यकारित्वसंगत्या व्याप्तिज्ञानविरोधिज्ञानाजनकत्वरूपप्रसंगसंगत्या वा व्याप्त्यनन्तरमुपाधिं निरूपयितुमाह व्याप्तिज्ञानादिति साध्यत्वमनुमितिविरोधित्वात् तदवच्छिन्नस्य व्यापक
तानकस्याप्युपाधेरतआह साध्यत्वाभिमतेति पदद्वयेन साध्यतानवच्छिन्नपरं सद्धेतुस्थले साध्याव्यापकस्यापि दूषकत्वादेः साधनतावच्छिन्नस्य व्यापकत्वादिति व्यासिरतः सा
धनत्वाभिमतेति पदद्वयेन साधनतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकं तथा च यो यद्धर्मावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नाव्यापकः स तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतादृशहेतावुपाधिरित्यर्थः
न चैवं कांचनमयत्वाद्यवच्छिन्नकांचनमयत्वं नेति धर्मिकधूमव्यभिचारो व्यापकोऽयं धूमवत्त्वादिरूपाधिर्न स्यात्तत्र विशिष्टसाध्याद्यप्रसिद्ध्या तद्व्यापकतारूपत्व राम०
चत्वात् इति वाच्यं भाविवचनाप्युपधि अनुमानमात्रे व्याप्यतापादनस्य साधर्म्यावच्छिन्नावगाहितानिरूपकत्वलिंगविरुद्धमावच्छिन्नस्याव्यापकः सतादृशा ४५

र्मावच्छिन्नसाध्यहेतुकानुमितिमात्रे उपाधिरतो नोक्ताव्याप्तिः कांचनमयत्वावच्छिन्नावगाहितानिरूपकं यद्धर्मवत्त्वं तदवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वेन कांचनत्वावगाहितानिरूपकवह्नि
त्वावच्छिन्नं प्रत्यव्यापकत्वेन चार्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधित्वसंभवादिति तत्तु च्छं द्रव्यं विह्नित्वसत्त्वादिसाध्यो द्रव्यत्वावगाहितानिरूपकवह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्यव्यापकतया उपाधित्व
स्य दुर्वारतापत्तेरिति ध्येयं ननूपाधेः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं साध्यनिष्ठाभावीयप्रतियोगित्वसमानाधिकरणत्वरूपं वा। साध्यनिष्ठव्याप्तेर्ग्रहीतुमेव वा
त्वसाध्यधर्मिकतादृशव्याप्तिग्रहध्यानद्धर्मिकाऽस्तोपाधिव्यापकत्वाद्यव्यापकत्वलक्षणानेक तत्त्वापि साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वलक्षणस्य
स्य साध्यव्यापकत्वस्य आहानौपाधिकत्वेनेति टीकाधृतिकृतः पक्षे तु ननूपाधेः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं स्वनिष्ठव्या
प्तिप्रयुक्तसाध्यव्यापकीभूतस्वसामानाधिकरण्यरूपेण व्यापकत्वं ज्ञानं हेत्वाभिगृह्य परस्पराश्रयोऽन्योन्याश्रयोऽतएव अनौपाधिकत्वज्ञानं वेतिव्याप्तिज्ञानं च सत्यर्थः साध्य
समानाधिकरणाभावप्रतियोगिस्वसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वं स्वव्याप्तिनिरूपकत्वपदार्थत्वादिति भावः साध्यवृत्तिभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरू
पकत्वस्यैव व्याप्तिनिरूपकत्वपदार्थत्वादिति भावः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वलक्षणस्य साध्यव्यापकत्वस्य वेदशौ गौरवादाह पदेति व्यापक
त्वं तद्व्यापकत्वं ननु तद्व्यापकत्वं तद्वन्निरूढाप्रतियोगित्वरूपस्य तद्व्यापकत्वस्याभावत्वं तत्स्वभावदुष्प्रवेशेन गौरवमत आहप्रतियोगित्वे चेति तद्वन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वे
त्यर्थः अव्यापकत्वं तदव्यापकत्वं न तु गुणवान् सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वस्योपाधावव्याप्तिः तस्य साध्यवन्निष्ठाद्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वादत आह प्रतियोगित्वे चेति तद्वन्नि

५८ ष्याभावप्रतियोगित्वं चेत्यर्थः तदधिकरणेतितत्साध्याद्यधिकरणानधिकरणपक्षत्वं स्वानधिकरणसाध्याधिकरणकत्वमिति पावततु यावन्तः ते साध्यवत्प्रतियोगि
वृत्तितयोगित्वं द्रव्यत्वादौ नास्तीति न तत्राव्याप्तिः न चैवमुक्तस्थले एवं संयोगवत्त्वविशिष्टसत्तत्वेनोपाधिस्तत्त्वान्निर्णीतोपायेन संयोगमात्रस्य स्वानधिकरणसाध्याधिकर
णत्वेन साध्यव्यापकत्वाद्विशिष्टसत्तायाश्च स्वानधिकरणसाधनाधिकरणकत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वविरहादिति वाच्यं स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्याधि
करणकान्योपः स्वावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणकोर्थः तद् समनियतभिन्नत्वादिति भावः पक्षधर्मीतिवृत्तेर्गुरुत्वं धि स्पत्वादिसाध्यस्य सर्वत्र लिहत्वावच्छिन्नसा
ध्याव्यापके पृथिवीत्वादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापके च जलत्वादावव्याप्तिः स्वानधिकरणसाध्याधिकरणकत्वे तयोः शुद्धसाध्याव्यापकत्वादित्यर्थः उदस्युपन्नसणेर
सः अत्रत्यः प्रमेयत्वादिसाध्ये साधनपक्षधर्माव्याप्यमन्येनापि वह्न्यादिदृष्टत्वादिनावच्छिन्नसाध्यस्याव्यापके मन्वस्त्र हेतौ तु पाधाववाप्तिरुद्दश्यातयोगितिसाधनपक्षधर्मावच्छि
न्नसाध्यव्यापकयोरित्यर्थः द्रव्यत्वेनित्यत्वसाध्यव्यापकस्यैवतयोरपि पिसंयोगव्यभिचारेणासाधनेसाध्यव्यभिचारोऽपनसमर्थत्वात् इति भावः ननु व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्या
पि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वे गत्यन्तरकोटेसत्यान्नेनात्मीकारात अन्यथोपाधिव्यभिचारस्यापि तथात्वेनोपाधित्वे किमिति गौरवेदिति तन्न आह किमि
तिप्रयोजकत्वेन साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन व्यभिचारोन्नयनप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ननु तयोः संग्रहणार्थं किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव राम०
निरुक्तौ निवेश्यमत आह एवमेतेनेतिपक्षेतराद्वयस्यार्थः तेनोपस्थितेन स्वानवतिष्ठयापकार्थसंगः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ यत् तत्तत्त्वादिरपि महानसत्वावच्छिन्न ५६

५.

वच्छेदेनवात्तत्तत्साध्यव्यतिरेकाभाववत्त्वेनवृत्तिवर्तमानत्वेपि व्यतिरेकि साध्यकसद्धेतावव्याप्तिः साध्याभाववत्त्वे चेह निरुक्तसंबंधावच्छिन्नसाध्यवत्ता
दि०२ प्रतियोगिताविच्छेदकसंबंधेनैव ग्राह्यं न तु दैशिकविशेषणतया घटभिन्नपटत्वादिसाध्यकमाया प्रापनेस्तत्र घटत्वादिस्वरूपस्य साध्यतद्भावस्या
दैशिकविशेषणतया ऽधिकरणत्वाप्रसिद्धेः अत एवाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः कपिसंयोगादिमत्त्वबुद्धिप्रतिनिरवच्छिन्नविशेष
णतासंबंधेनैवतदभावनिरूपणस्याविरोधितया तद्व्याप्तेः साध्यसंबंधेन कपिसंयोगाद्यभाववत्त्वविरहादिति यथाव्यवच्छेदस्वभाववत्त्वावय
वेष्वसमवायेनवर्तमानत्वात् व्याप्तिः । साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यावत्स्तदभावस्यानौचित्यात् वा न द्रव्यत्वादि
त्यावौ तथा सत्त्वाद्यभाववति सामान्यादौ हेतुत्वावच्छेदकसमवायादिसंबंधेन हेत्वप्रसिद्धेः न चेहतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिमत्तानिरू
पितविशेषणतया साध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यस्यैवाभावो विवक्षित इतरथा दोषस्तिवाच्यं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तेः संयोगेन
रूपस्य गगनादेर्वा हेतुतायामपि व्याप्त्यवच्छेदकसत्त्वात् तथापि प्रकृतसाध्यवन्नेह नित्यत्वनिरूपितविशेषणतासंबंधेनैव साध्याभावव
द्वृत्तित्वसामान्यस्याभावो वक्तव्यः स्यात् तथा गगनादेः अधिकरणसंबंधेन रूपादेरन्यत्वं तु साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतावच्छेदकत्व
स्य हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदकान्योन्यस्वरूपसंबंधेनाभाववान् यो हेतुतावच्छेदको धर्मस्तद्वत्त्वं वाच्यं । ननु पद्मप्रा
मार्ग्य स्यैवाव्याप्यवृत्तित्वस्यापि धियानात्मकान्तेनोदैशिकविशेषणतामात्रेणैव कपिसंयोगाद्यभावस्य निरूपः केचित्संयोगादिमत्त्व

८ बुद्ध्योर्विरोधीनत्वाकपिसंयोगीतत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादेरधिकपिसंयोगवान्तावुद्धिविरोधितावच्छेदकेवदैशिकविशेषणतासंबंधेनतदभाव
वत्त्वादतोलक्षणान्तरमाहसाध्यवदितिनत्तुसाध्यवन्निष्ठत्वेनहेतुत्वमित्यस्यैवसम्यक्त्वेसाध्याभाववदवृत्तिपदद्वैवर्थ्यंसाध्यवन्निष्ठपदस्यप्रति
योगिमदन्यार्थकतयातस्यैवधर्मोमुपेयत्वात्अन्यथामतियोगिसामान्यवदन्यत्वस्याप्रसिद्धाघटादावभावप्रतियोगितयोगिमदन्यद्वृत्तित्वस्य
वधर्मादौसंभवेनुमात्रएवासंभवापत्तेरितिध्येयं। अत्रप्रतियोगिमदन्यत्वस्यप्रवेशायेक्षयाल्लघुलक्षणमाहसाध्यवत्प्रतियोगिकेतिसा
ध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावः समानाधिकरणोयस्यतत्त्वंस्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावकत्वमितिया
वत्त्वविशिष्टत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्यधर्मसाधिकरणावृत्तित्वादव्याप्तिरतोऽन्योन्याभावानुसरणं। ननुजातिमद्भिन्नेद्रव्यत्वादित्यादावुक्तलक्षणाति
व्याप्तिस्तत्रगुणत्वादिस्वरूपस्यसाध्यवद्भेदस्यद्रव्यत्वाधिकरणावृत्तित्वादतआहसकलेतिवन्ह्यादेरपिधर्मादावभाववत्त्वात्वादितिसाध्याभावप्रति
योगित्वादतिव्याप्तिरतः सकलेतिसाध्याभाववतोविशेषणं। अत्रापियेनसंबंधेनयेनरूपेणचसाध्यतातत्संबंधेनतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक
एवसाध्याभावोग्राह्यः तेनसमवायादिनावन्ह्याद्यभाववतिसंयोगसंबंधावच्छिन्नधूमसामान्याभावस्यासत्त्वेपिनक्षतिः साध्याभाववत्त्वेनहेतुत्वं
चनिरवच्छिन्नदैशिकविशेषणतयाबोध्यमतः कपिसंयोगीतत्वादित्यादावेतद्वृक्षत्ववानकपिसंयोगादित्यादौचनाव्याप्तिरितिव्याप्यवोत्रभावमात्र गम०
स्यभाववृत्तिनत्वमतेचलक्षणाकरणात्विर्द्धर्मोनिर्वन्हित्वादित्यादौधूमवन्ह्यादेर्दैशिकविशेषणतयावृत्तिविरहेपिनाव्याप्तिः। हेतुमत्त्ववस्य ८

साध्यव्यापकत्वादितिव्याप्तिरितिरपर्यः व्यतिरेकेसाक्षपक्षभेदेनसाध्यध्यस्यव्यतिरेकानुमानेव्यर्थविशेषणत्वादितितथाचपरंपरेतत्वव्यर्थविशेषणतयानसाध्याभावव्यापकंत्व
त्वेनापिसाध्यव्यापकोविशेषणेऽपेक्ष्याः। नन्वास्तुसाध्यव्यापकत्वंविहायसाध्याभावव्याप्यस्याभावकत्वंविशेषणंदेयमेतेनपक्षेतरेतिव्याप्तिःनत्रपक्षेतरत्वाभावे पर्यतिता
भावस्यव्यर्थविशेषणत्वेनसाध्याभावव्यापसाध्याभावव्याप्यत्वादिस्याशयेनशंकतेनन्वव्यतिरेकस्यादिपिमाहः बाधेतिबाधः साध्याभावः। उक्तेतिनिष्कृतोपन्यस्तहेतोः
पक्षः तदितरत्वस्यापीत्यर्थः। अन्यथाहितिशब्दोपात्तशब्दस्यपर्यनिपातःवंन्हिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादावप्युष्णत्वेनानुष्णत्वव्यतिरेकसाधनेवन्हिपक्षस्यापिपि
माचवारकत्वनव्यर्थविशेषणत्वादितिभावः। व्यर्थत्वेनव्यभिचारावारकविशेषणत्वंकिंतुव्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वंतच्चपक्षेतरत्वस्यातास्येवव्याघातपक्षहपक्षेतरान्यत्वस्याविवि
शेषणत्वपक्षात्मकेव्याप्यगृहेतिसाध्याभावव्याप्यस्यादिः तस्यपक्षात्मकविशेषणस्यानुपक्षेतरत्वमुपाधिर्यदवाव्यभवमेवपरंतुवाधोन्नापकतारूपदूषकत्वविरहात
कथंचमोपन्यस्यतस्याशयेनशंकतेवस्तुगत्येतिउपाधिरेवनतदपरंसिसवकारणैः अस्तुतथापिउपाधिपदवाच्यदूषकत्वेबाधोन्नापकत्वनतत्वेनितिपक्षेतिरिक्तसाध्य
व्यापकतानहणेचसर्पः कृक्षांतिरितिप्रयोजनमाहसाधनेति अनुपाधित्वेउपाध्येसाध्यव्यापकत्वाविप्रपेउपाधिमात्रमपिष्टं दृष्टेनवाधोन्नापकेत्वस्यनसाध्यव्या
पकाभावव्याप्येत्तदभावस्यसाध्याभावोव्यापकत्वानपर्यतिमावः। नंकानेविपक्षेतिपक्षमावच्छिन्नसमानाधिकरणंविपक्षवर्तिस्याद्यावर्तकतदन्यधर्मव्यापकत्वमिस
र्थः विपक्षव्यावर्तकधर्मत्वात्कोसाध्यववादिवत्वादिवन्नविशिष्टपक्षेतरत्वेअतिव्याप्तिरिविधावद्धर्मासमोववेः विपक्षत्वादित्यपक्षेतरत्वानधिकरणत्वाच्चेस्यपिशेषः

४७ ननु पर्वतेतरत्वादेरिति तत्र विपक्षस्य रुदर्दिबह्निमावच्छिन्नाधिकरणत्वं पर्वतेतरत्वादेस्सादृश्यत्वे च विपक्षव्यावर्तकविशेषणत्वादिति भावः अत्र विपक्षव्यावर्तकधर्म
सामान्यघटितत्वे विशेषणानां स्वघटकोपाधेरपसाध्याव्यापकत्वं कथं संस्तात्वघटितत्वात्प्रथमे न हेतोरित्यादिरित्याशयेनाह सिद्धिरिति उपाधौ स्वघटकविपक्षव्यावर्तकधर्मसामि
ह्यो चनतद्भूयन्नसंस्संभवरत्यर्थः ननु बाधोन्नायकत्वेनोपाधेर्न दूषकत्वं बाधोन्नीतपक्षेतरस्य सद्धेतुव्यतापत्तेः पक्षे तत्त्वमिति व्यभिचारोन्नायकतया तत्स्थाने पानुपपादनं ज्ञापकतावि रहादेवप
क्षेतरः कथमुपाधिर्नोद्भाव्यतां इत्यत आह साध्यव्यापकत्वेनेति उपाधेर्व्यापकत्वेन दूषकत्वेऽपि चेत्यर्थः तत्र पक्षेतरत्वस्य पक्षे साध्यवत्त्वे अवश्यमुपाधिरूद्भावनीयः इति शेषः ननु विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसा
ध्यकव्यावृत्तेः साधनवति साध्यव्यावर्तकत्वात् पक्षेतरत्वस्याहेतुत्वात्तयान्यत्र हेतूपकरणस्य आह भावमात्रस्यैवेति साध्यव्यावर्तकत्वमिति मात्रस्यैवेति साध्यव्यवर्तकव्य
द्धतिमात्रस्यैवेत्यर्थः दूषकत्वात् साधनवति साध्यव्याप्त्यव्यापकत्वात् विशेषणांविपक्षविनिगमनारूपं ज्ञानित्वात् ज्ञानस्य तर्कतात् उपाधिरूपस्य स्वरूपतः इति शेषः प्रकारान्तरेण
धानुन्नीतपक्षेतरत्वान्यत्वादि विशेषणानां नव्यभिचारानुन्नायकतयानोपाधित्वं दूषकत्वं किंतु स्वघटितपक्षेतरत्वेतरादिरूपसाध्यस्येतरः केषांचिन्नोद्भाव्यते इत्याशयेनाशङ्कते अतएव
तिसत्यतिव्याप्त्यं साध्याभावेनुमितिरसत्प्रतिपक्षितेति अन्यथा साधारणत्वात् पक्षमात्रवृत्तित्वात् साध्यव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेति साध्यव्यापकतया निश्चितोपाधिव्यभिचारि
तं पक्षे तं पक्षः साध्याव्यापकत्वं साध्यव्यभिचारित्वं साध्यतः इति शेषः स्तोकाप्याशेन वा तत्राप्यनुमतमस्येत्यर्थः साध्यव्यापकत्वेनेति साध्यव्याप्यतया निश्चितस्य हेतोरव्यापकोऽस्त्यर्थः राम०
न साध्यव्यापकत्वं साध्याव्यापकत्वं क्वचित् ततश्चापाद्यः सिध्यादित्ति तथा च पक्षोपाध्योरेवा० सत्त्वेन साध्यव्यापकतानिश्चयेन मतितत्र धान्यसाध्याव्यापकतावसिद्धिरूपादेहेतु ४७

रपि मा गउत्तञ्चेत्साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन मतिं तथा च साध्यव्यभिचारित्वसिद्धिरतो व्यभिचारोन्नायकत्वमुपाधेर्दूषकत्वमिति भावः ननु पक्षे मुपाधौ रेव साध्यव्यापकत्वं विनिश्चितं तनतु हे
तो साध्यव्याप्यस्य मतस्य धर्मिकसाध्यव्यभिचारो न पक्षेन बाधकाभाव हेत्वाभास इति गमकस्येति व्यापकतामाहकस्येत्यर्थः तौल्यदिति उपाधौ साध्यव्यापकताया अपिग्राहकस्य
सत्त्वादेरपवैषम्यविस्त्वादित्यर्थः रामैकिति पर्वतं मुपाध्यै: मतिपक्षे साध्यस्य पक्षेतरादूषकत्वेत्यर्थः नस्यादिति स्यापनाकृशामशीस्थैव स्थापनादूषकत्वं सम्भवेन तत्त्वेन दूषणेनात्रा
कौ साधिरहादितिभावः ननु व्यभिचारोन्नायकतावारितं बाधमवाभमव्यभिचारिद्व्याहीत्या विप्रसत्त्वमिति पक्षे स्थापकताया दिनामपि प्रतिपक्षस्यत्वेनो द्राग्यत्नं पक्षे साध्य
रताहा किंचैवमिति यवृत्तिरकाया हामात्रहतित्वे सा साधारणः तस्मानुपाधित्वेन रत्त्यर्थः बोधे ज्ञीतबाधावलात्त्युपाधित्वेन स्वीकृते: बाधो नीरमति पोगिकरतित्यर्थः सोपाधि
स्यात्तेनेयं पक्षो व्यापक स्यात् ननु उन्नीयते नवा धुनैवानुमितिमतिवधसंभवान तत्रपक्षेतरस्वत्वमेति पक्षो उ थंतपोपाधित्वमिति तत्प्रेपनाशंकते तच्चितिन्तु भाधस्यानुमा
नदूषकत्व नियमवलात्स उपाधित्वे स्यात् तस्याशंकते बाधे इत्ति तोपाधित्वनियमानपक्षेतरोपाधित्वनियमः तेन हरो बह्निमान धूमादित्यादिबाधरूपपक्षे बह्निसामग्र्यादेः
प्रतिपक्षस्य व्यापकतायोपाधित्वपि न प्रतिरतरायोतत्स्यत्वप्रसस्यहेतुत्वविरहाद्व्यभिचार इति भावः उक्तनियमस्याप्रयोजकत्वमभिप्रेत्य समाधत्ते मत्सत्त्वेन रात्वेति अ
तेजस्त्वादीतित पाचाव स्यानुपाधित्वेपि नियमानत्वाव स्यपक्षेतरत्वमुपाधित्वेपि नियम इति भावः पक्षेतर इति कृतकत्वेनानुरूत्वसाधनरस्यनुपजाते अनतेजस्त्वेनोजस्त्व
विरोधितेत्वनान्यस्य मुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेराभावादित्यर्थः तेनमुद्धसाध्यव्यापकस्य भावस्त्वरूपन्यत्वादेः पक्षधर्मत्वस्य वाचकस्थितसाध्यव्यापकस्य पगुरुत्वा

देशेनजन्यत्वान्नोपाधेः सत्वेपि न क्षतिरेवं चेत्तथैव व्यतिरेके असाधारणस्य भावस्वरूपस्यान्यत्वादेरुपाधित्वं न स्यात्तत्र विसंवादः व्यतिरेके असाधारणान्यपक्षेतरत्वस्याव्यतिप्रस
४८ सक्तेरिति तद्वारितस्य तत्पात्वेदृशीमित्याह किंचेति स्वरूपसंबंधेनाव्यवच्छेदकत्वेनोपाधित्वादित्यनुमानस्य मभिमतत्वं वेत्येतेन पर्वतत्वेन सत्त्ववचत्वेन्यत्वमित्यर्थः पृथक्पर्वतो वह्निमान
धूमादित्यत्र चैवं पर्वततावत्पक्षेतरान्यत्वमुपाधिः स्यादुद्भूतत्वादिति अनुमानमादेः तन्मते तत्र उद्भूतरूपेणोपाधेरुद्भूतवत्तानुमितापत्तेर्यद्रूपेणापेक्षत्वेनान्यत्ववच्छिन्नप्रत्यक्षकपक
संमहत्त्वानुरोधेनोपाधितापत्तेनुद्भाव्यत्वादव्याप्यस्य मतिपो विकमेदमात्रस्य चेत्पात्वेवंविधरनेकतत्वादित्यादेराशुक्तस्यात्तेजस्त्वोपाधेरप्यनुद्भाव्यतापत्तेरितिध्येयं पर्वतो व
ह्निमानित्यत्रापि पर्वततरेतिपर्वतसंयोगान्यत्वं पृथिवीत्वादित्यनुमानमभिप्रेत्याह इत्यपवेतेति तत्त्वेसतियत्तत्संयोगानाधारत्वमित्यर्थः पर्वतेतरद्रव्यं पृथिवीत्वादिकमभि
प्रेत्याह। द्रव्येति द्रव्यत्वेसति पर्वतान्यत्वोपाधिकमित्यर्थः असाधारणाभावादिति पर्वतान्यत्वादि विनिर्ह्रस्य व्यवहारसन्नत्वादेः व्यतिरेकवत्तायाः पर्वतानवच्छिन्नत्वेन पक्षमात्र
हत्त्विवाभावादितिभावः नेमतः पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्य पक्षमात्रवृत्तितया अन्वयसहचाराग्रहे सभवेन तत्र साध्याभावस्यान्वयव्याप्तेरनुपपत्तेरपि न क्षतिः साध्यव्यापकतया
गृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेककत्तायां पक्षनिश्चये व्यापकाभावमुद्भाव्येव तस्य साभावेन सत्प्रतिपक्षो व्याप्यत्वेन दूषकत्वमित्यात्वव्यतिरेकितातिनुपक्षेतरत्वे साध्यस्यैव राम०
साध्याभावस्यापि सहचाराद्यसाम्यादयं व्यापकत्वे निश्चयपक्षः साध्यवत्तापक्षवृत्तिस्यावृत्तायामपि तस्यासाधारणावेव दूषकत्वं स्यात्तत्साध्यवत्तामात्र दोषकत्वेना ४८
साधारणयमतः तन्मोपाधितमात्रवृत्त्वसाधारणमितिस्याद्यतिसाध्याभावस्यापीत्यर्थः दूषकत्वादितिपक्षेतरस्यासादिनुमागउपत्र व्याप्तिनिश्चयेन

मतिपंधातव्यभिचारोव्यापकत्वस्यमतिपक्षत्वेअनुद्भाव्यतापत्ता च सप्रतिपक्षोन्नापकत्वस्य दूषकतायामवीजत्वेकस्यचित्अपि उपाधिनेदूषणांस्यादिति विरहा
दत अहतस्मादितिउभयोरिति उपाधौसाध्येचसपक्षया अपसाध्याहेत्वोर्व्यापकतार्थिहवासाम्यमित्यर्थः विरोधात्तसंज्ञापसामग्र्या निश्चयजनकत्वविरोधात्तउपाधेरेवस
वकारव्यवस्थेनोपाधितोव्यभिचारशंकैवेत्यर्थः ननुपदेविशिष्टसाध्यस्यव्यापकत्वंतद्विशिष्टसाध्यतस्याव्यापकत्वमुपाधित्वंवानातु किंचिदत्र वृच्छिन्नसाध्यव्यापकोहे
स्तिसाधनाव्यापकत्वंतथास्यानुमानमात्रेप्रवृत्तोदत्रापक्षेतरत्वोपाधिमत्तानिरूपव्याप्तित्वंप्रमापत्तेरत आहधर्मवत्वेतिल्वस्याद्दूषणमेकरूपमतिव्यापकमेवतित्पा
दोपाध्यंतस्यपक्षेतरत्वपिव्यभिचारसंशयोव्यापकत्वेनदेवेतस्यापिसंदिग्धोपाधित्वेननव्याप्यानुद्भाव्यतायत्तिरितिभावः पक्षेतरत्वव्यावर्त्य एकमात्रावृत्तिव्यवच्छेदात्
निरसितुमुपन्यस्तिनापीतिअत्रसामान्यतिपक्षोव्यापकत्वसत्वसंशयप्रयोजकत्वेसाध्यतेअसिद्धिनिवृत्त्युसयासाधनेयत्तस्यास्याव्यापकत्वेवतास्मात्पृथक्वाध्येतेनदू
दोवन्हिमानधूमादित्यत्रसत्प्रतिपक्षोव्यापकस्यवन्हिवन्हिसाम्यमादि: साधनव्यापकत्वेपिनक्षतिरितिध्येयंदूषकतावीजस्यदूषणस्यव्यभिचारोन्नयनेतसादिदूषमुपाधेः
तकेणासाध्यव्यापकत्वनिश्चयदशायामुपाधिकृत्योक्रमव्यवहारेनेसाध्यव्यभिचारसंशयस्यैवदृष्टव्यविषमव्यापकस्यादिधूमादेः तथावत्तेनैवाव्याप्तिरितिभावः गुरुव्य
भिचारोनायकतान्त्रेणायाधित्वेसाध्यव्यापकव्यभिचारादेरप्युपाधितापमित्यर्थः तथाचव्यापकव्यभिचारादेरुक्तकेमणादूषकत्वविरहादेवनातस्योपाधित्वमि
तिभावःसाध्यस्यप्रयोजकत्वंपक्षतुकूरंवत्तत्वनिरूपसाध्यकोपाध्यव्याप्तिरतआहप्रयोजकत्वंचेतितथाचसाध्यन्यूनाधिकदेशावस्थानेसम्भवसाध्यप्रमनकत्व।

मतत्व गगनादेरुपाधित्वापत्तेर्व्यभिचारसंबंधेनैव साध्यप्रयोजकधर्मवत्त्वात् सोपाधित्वे नियामकत्वादिति भावः अथवा तु अभिमतः साध्यस्येति शेषः एवमग्रेपि बोध्यम्:
५८ साध्याधिकरणाकसन्यत्वटनस्य फलमाह अन्यथेति हृदयेति साध्यस्येत्यापि किं हीत्यर्थः इह उपाधौ नरेत्वादिकं व्यवस्थापकं व्यभिचारादुत्थाने विषमव्यापकस्यानु
पाधित्वे यौगिकार्थेनाहितत्वं नियामकमाशंक्य तेन निव्रिति उपसमीपवर्तित्वादधाति अर्पयतीति स्वीयधर्ममिति व्युत्पत्त्या उपाधिपदस्य निरुक्तधर्मे संक्रामकार्थकत्वा
दिति भावः न्यूनकालिकत्वसंशयेऽसौ साध्यव्याप्यः नच विषमव्यापकस्यापि साधने स्वनिष्ठधर्मारोपकत्वमात्रेणैव योग्यार्थसंभव इति वाच्यं स्फटिकस्य लोहि
तेजवाकुसुमयोपाधिरिव त्र जवाकुसुमे स्फटिकधर्मिकस्वनिष्ठलौहित्यभ्रमजनकपि स्याकारस्यैव वृद्धे सव्याप्यतया प्रसिद्धं यत्र तत्र वन्हिरूपाधिरिस त्र प्याद्रेंधनतज
वन्हिधर्मिकस्वनिष्ठधूमव्याप्यताभ्रमजनकि इत्याकारस्यैव शाब्दबोधस्य संप्रतिपन्नत्वेनव्याप्त्यादिग्रहव्युत्पत्त्या उपाधिपदवाच्यत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तमिति यथा
र्थमर्यादालभ्यधर्मो भावे वेत्यर्थः प्रतिबिंबजनकत्वेत्यनंतरं वाकारः पूरणीयः आपाततउपाधितोऽकत्वमिति अनयोपाधिपदस्य फलमर्थः तटोप्यायास्तु ज्ञाना
धीनत्वलक्षणोपम्युक्तत्वेत याचता भावत्वसकफलज्ञानाधीनकतिविषयरसाकारकोबोध्यः नामादावितिफलेरितिबोधः ननु शास्त्रकृतां स्वनिष्ठव्याप्ति
संक्रामकत्वेनैव उपाधिपदप्रयोगविषमव्यापकस्य शास्त्रीयोपाधिपदवाच्यत्वमत आह किंचेति उपाधिरुपाधिरुपाधिपदस्य व्युत्पादितसंकेत: अनुमा राम० ५८
नस्य दूषणार्थे दूषकतानानार्थतत्त्वेति अनुमानदूषकत्वेत्यर्थः अपरेषां मते मानपदप्रायदति व्यभिचारसंबंधेन पक्षाभावः साध्यव्यभिचारविरोधिसाध्यव्यापिता

णाभावसमनियतः स उपाधिरित्यर्थः नचसद्धेतौ साध्यसमव्याप्यव्याप्यत्वमात्रादुपाधित्वापत्तिः मापुक्तसमाधित्वादिति भावः ननु परे भावः साध्यव्यभिचाराभावस्य व्यापकस्येव
व्याप्तस्यसमनियतत्व ध्वंसेत्यर्थ इत्यत आह नचेति विषमव्यापकस्येति साध्यव्याप्यत्वे सति साध्यव्यापकस्येत्यर्थः तस्य विषमव्यापकस्य व्यभिचारसंबंधेनाभाववत्त्वेपि सा
ध्यव्यभिचारसत्त्वादित्यर्थः तदेतदुपपादयति अस्तिहीति अपमविसंयोगुणत्वादित्यादावित्यत्र साध्यस्य व्यापकं यत्पमेयत्वं तत्र व्यभिचारसंबंधेन तदभावव
द्गुणत्वे प्रमेयत्वस्य व्यभिचाराप्रसिद्ध्या व्यभिचारसंबंधेन तदभावस्य केवलान्वयित्वात् न चेति न च गुणत्वे अनित्यत्वस्यापि व्यभिचारो अस्तीत्यर्थः तथा चोक्त
स्येनैव प्रमेयत्वादेरुपाधितापत्तिरिदानीं सर्वस्य व्याप्त्यनुसरणमिति भावः इदमुपलक्षणं परे भावः साध्यव्यभिचाराभावस्य व्याप्यस्यैतावन्मात्रे निरुक्तावपुक्तस्य लक्ष
व विषमव्याप्यस्य वन्हत्वादेरुपाधितापत्तिरित्यपि समव्याप्यत्वविरोधिधर्मवत्त्वमिति इदं स्यादन्यत्र स्वलक्षणयोजनीति साध्यसमव्याप्तिकत्वस्येति तथा साध्यव्यभि
चारविरोधिसाध्यव्यापकेनि साध्यस्य व्यापकत्वे सति व्याप्तिमत्त्वस्येत्यर्थः व्याप्यं व्यभिचारसंबंधेनाभाववत्त्वं न चैवं पक्षस्य व्यभिचारितिमनु साध्यसमव्याप्तस्येव उपा
धित्वात् साध्यस्य वस्तुसमव्याप्तत्वाभावात पात्वमनुपपन्नं मत आह अमेदपीतिनतु पादशोपाधेरभाववत्त्वज्ञानेन साध्यव्यभिचरितत्वे ह्यसव्याप्तिर्देकारणीयदभा
वेसादिनात्त्वदशोपाधिं निरूप्यते व्याप्यभावहेतुप्रसापयिष्ये दूषकत्वान्ज्ञानमनुमानदूषणं स्यावद्धित्रोपाधिवातननावस्ताहतवाचिहितितव अनौपाधिकस्य व्या
प्तिमाह कतत्वादिना अव्यभिचारसाध्यव्यभिचारसंगनेह साध्यव्याप्यव्यापकत्वं साध्यव्यभिचरितेसत्यप्पक्षेन न्यो न्याप्प्रयपकसंबंधेन साध्यव्यभिचारितत्वस्य

५० न्वदंशमितिसंबंधावतेरणायुः साध्याव्यभिचरितः तत्व्याप्यज्ञानम्पि हेतुत्वादितिभावः अवच्छेदकत्वादितिपदस्माखोप्यपि व्यभिचारविरोधितम्प्यन्यत्वरूपानौपाधिकत्वं स्यादिसाध्यव्या
प्यव्याप्यत्वेनैवानुमेयत्वादितिभावः हेत्वंतरेणापि निरुक्तोपाधेरभावान्नहसंभवादाह अवयाश्चेतिसाध्यव्यभिचारविरोधित्वाभावकवस्तुमन्यत्वापेक्षयान्नावधारि
स्यर्थः नन्वेवं विनिगमकाभावात्साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि साध्यव्यापित्वातित्वज्ञानेतेनुमस्तु अत आह नन्वित्यत्र नेति अनित्यत्वव्यापकमेयत्वव्याप्यत्वस्यापिगुण
त्वादेरनित्यत्वाव्यभिचारस्यानहत्वादितिभावः ननुमेवेयामतएव साध्याव्यभिचरितत्वस्य ज्ञानेमतिसाध्यव्याप्यव्याप्यत्वस्वरूपस्यानौपाधिकत्वेअव्यभिचारंतंत्रमितिहेप
अनुपजाते साध्यव्याप्यमिस्यनेतिसाध्यव्याप्यताघटकं यासापव्यभिचारि तत्स्वरूपं साध्यव्याप्यत्वं तत्रैव्यनुपधौधिकत्वेसंबंधांतरावच्छिन्नसाध्याव्यभिचरितस्य व्याप्यत्वमेवं
तद्घटकस्याव्यभिचरितत्वस्यापि मन्देसंबंधांतरावच्छिन्नसाध्याव्यभिचरितत्वस्य ज्ञानेकारणमुपपमेवंन जनत्मापीत्यनवस्थेत्यर्थः ननु पदेनाप्यव्यभिचारोधितद्धिरहित्वस्ये
वानौपाधिकत्वरूपव्याप्तित्वस्याल्लाद्युक्तरूपेणानुमितियोग्योपाधिर्निरूपितोअन्यथा साध्यव्यापकस्य व्यापकत्वतोस्यानौपाधिकत्वे साध्याव्यभिचारिनोपितव्या
त्वापत्तेरतआह अनौपाधिकत्वंचेति साध्यव्यापकइत्यस्य च साध्यव्यापकं यो तत्व्यापकं पक्षस्यत्वमेवानौपाधिकत्वं ननुनिरुक्तोपाधिरहितत्वं गौरवात्केवलाच्चधिन्यव्या
तेश्चेतिभावः साध्यव्यापकत्वेइतिदेधावार्यौनविवक्षितः व्यापकत्वपदं स्वव्यापकतावच्छेदकरूपं हिर्तियेत्वाहकिंचेतिपक्षिवपदद्वयविशिष्टज्ञानेमसनुमितिसाध्य राम०
व्याप्यत्वस्यानधवतित दूषणपदेत्वह्यगौनतु पतव्यतिरेकोसाध्यव्यभिचारोभवत्येवतत्र मंहयरामित्यर्थः विरुद्धत्वादौ तिथिरुद्धत्वादेरितिविरुद्धत्वव्यभिचारादिमात्र ५०

स्यादृष्यासत्वमसंगादित्यर्थः अत्रापि मोध्याव्यभिचाराभावनिपातस्यव्यतिरेकपद्यताकत्वेनैवज्ञातस्यविरुद्धत्वादौ दूषकतापाः सुपवत्वात तथा वात्तदुपाद्दृश्युक्तान्क्षेमेणानर
पकत्वं अतःतन्निरूपणं विफलमितिभावः नातिपृच्छोगुरुर्गंधिप्यन्यत्वादिस्पार्शेव सधर्मिणि स्नेहत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य पृथ्वीत्वादेः संग्रहायस्य धर्मिवच्छिन्नं
तेसाध्यविशेषसाधनावच्छिन्नेतितयाप्तनैवगंधप्यन्यवच्छिन्नगुरुत्वव्यापकं जलत्वाद्युपाधौव्याप्तिरितिभावः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैवलक्ष्यत्वेप्या
हशब्दइति अत्रावगत्वमस्पष्टव्याप्तत्वस्यवस्तुसधर्मगुणत्वतिगुणत्वंगुणिभतंत कुम्भावनमस्सजनकत्वरूपेक्ष्णावच्छिन्नत्वशब्देसुलभंपव्याप्तेगुण
त्वजाति अवच्छिन्नमिधपव्वसमवेनैवरूपाद्दसत्वानौपाधेर्निरुक्तसाध्यव्यापकत्वायोगादितिध्येयं पक्षधर्मीवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंपरित्यह्शधर्मविशिष्ट
साध्यत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावत्वंतह्यपर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यात्रार्द्रेंधनवत्वादुपाधावव्याप्तिरित्याहआर्द्रेंधनादाविति यादृशधर्मविशिष्टधूमत्वा
वच्छिन्नेमस्याद्रैंधनत्वादिनाव्यापकत्वंयन्निष्ठस्यादृशधर्मस्यामत्वादित्यर्थः धूमत्वावच्छेदकपर्याप्तपुरुषत्वेनपर्यवसानात्वादि विशिष्टधूमत्वादेरार्द्रेंधनादिव्याप्यतानवच्छेदक
त्वादितिभावः जन्यत्वेनेतिसमवायावच्छिन्नजन्यत्वेनेत्यर्थः तेन साधनस्यपक्षधर्मत्वमुलाभः इत्यामत्वइतिकाकस्यमनुपवेत्वादिमोध्यसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमु
पाधिरितिवेकपमनुपजातेपक्षधर्मेतितज्याघातस्यनरणवामवत्वावच्छिन्नविनाशित्वस्यव्यापकंमाणभाववत्वंकालत्वावच्छिन्नजन्यत्वास्यव्याप्यकंकाकसामग्रिजन्य
त्वेनोपाधियमारित्यर्थः ननुअत्रसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेवलस्तत्वेवाव्ययमतः साधनावच्छिन्नेयहियत्किंचित्साधनविशिष्टत्वेनरहफलमिति गतत्वावच्छि

५७ नेति अन्यादिरूपस्यावच्छिन्नेत्यर्थः पदिमाधनसामान्यविशिष्टत्वेन तदात्मोपाधित्वादित्ति असाधकं साध्यमिति दोषेण व्याप्तिविधुरं साधनावच्छिन्नेति नच भिन्नात्तत्वेना
मत्वा साधकं भिन्नात्तत्वत्वावच्छिन्नस्याप व्यापकव्यभिचारित्वादित्यसाधकत्व अनुमितिकाले व्यभिचारइति वाच्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावाधिकरणि
धूमसाधनाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यभिचारित्वात् न विवक्षितत्वादिति भावः व्यर्थत्वापत्ते अननुगमयोजनायत्तेः तेन साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायां मुद्रसाधक व्यापक
तायाः अमवेशान्वयव्यर्थीभिस्यामन्तेन नु साध्याधिकत्वेना साधकत्वस्यानुमानेपि न क्षतिः तदुक्तिं तेन साध्यव्यभिचारित्वेनैव तत्सा अनुमानमात्रव्यभिचारो न च न
स्यप्रतिपक्षोस्थापनस्य च पक्षद्वयेपि धर्मिद्वयवृत्तिवास्यर्थः पक्षधर्मावच्छिन्नस्य साधनावच्छिन्नस्य साध्यं स्वव्यापकीभूतोपाधिद्वयस्थलेपीत्यर्थः रूपस्याभासः साध्येति
वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेणव्यतिरेकेनयानुमिपर्यर्थः साधनोपरंतिपरत्वपित्रसासाध्यस्य व्याप्यत्वमुपाधेस्तद्विशिष्टेनोपाधिव्यभिचारादिनासाधपितुम
यन्यसनिवारत्वर्थः अर्थान्तरं अनाकांक्षितानामिधानं केवलेति कं तुल्यत्वसाध्यस्योपाधेर्व्यभिचारोदूषकानाकांक्षानां तु विशिष्टसाध्येनसवापव्याप्तत्वादि
त्यर्थः अधीरनिराकुर्वे शंकते अप्येति नचहस्तु तसाध्यव्यतिरेकमिध्ययेविशिष्टसाध्यव्यतिरेकः साध्यस्यापि तत्तु वितमपि पक्षस्थलेसाध्याभावविधोर
सत्वात्स्यप्रसन्नेति पक्षत्व्याघातापत्तेरिति भावः स्वध्याविशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारिणोन्यमापकात्वादिति मुद्रसाधानुमानेपि तिविशिष्टसाध्य रा०
भिवारस्य दूषकतायामनद्धपन्यासे अन्यान्याश्रयेन अर्थान्तराविरोध्येदर्पमपमा अनाकांक्षितदोषमवसिमिति तत्त्वाच्यः विशेषणावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यभि ५१

चारेणासाधनियः तत्त्वस्यादि तत्र विशिष्टसाध्यव्यभिचारं असिद्धं शंकितायामुपाधिः तन्निवर्तकत्वेनोरेराभास्येरस्यर्थः तन्नाप्यव्याप्तिरतादवस्थ्यमिस्याशयेनसमाधत्तेति
तिनत्वधर्मतरावत्त्विशेषणावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेणसाधनस्यतुद्भसाध्यव्यभिचारित्वंसाधनीयमतोनार्थान्तरत्वावधवकानाः दूसत्ताद्यकि
चेति हेतुत्वेनव्याप्यत्ववत्तोपाध्यः प्रकारत्वेन त्वाघनस्यानियस्यानं अन्वितं तथाव प्रकृतसाध्यकानुमानस्य दूषणाकांक्षापायपि हेतुः साध्यव्याप्योपाधिः व्यभिचारवा
नइत्येवंक्रमेणोपाधिव्यभिचारोनोपन्यासार्थः साम्येवं हेतोर्व्याप्तिविरोधित्वानत्वयंरतुः सोपाधिरित्येवं क्रमेणोपाधिर्भिसर्थःसाध्यव्यभिचारस्य हेतुत्वेनानुमापकत्वे
नेति तत्त्वार्थः साध्यव्यभिचारस्य तदुद्भावनात्तदनुमापकस्य तपमुद्भावनेप्पर्येतदाविताद्वस्थ्यं न पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यविवक्षितं अद्द साध्यव्यापकस्यत्वे पृष्टत्वेपक्षविशि
ष्टत्वादितिध्येयमतियक्षेव्यापकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वादिनोरत्वंकाशाकारस्य पक्षमात्रेकत्तेस्यादेतदि तिसाधनेतिसाध्यते अस्विचितियुस साधनंपक्षस्तदव्यापक
त्वेनस्यासायनिष्पभावप्रसिद्धिर्योगत्वंतत्त्वरूढावन्मानधर्मादिस्यादेवनिसामप्याथुपाधीनाव्याप्तिः नवाघटोऽद्वयंसत्वादित्यादौमतियक्षेमंगुणवत्वाराव्ततिप्रसंगः सामा
न्येनुपालनाद्वद्ध्यंस्यशेवद्रूपादिस्यादान्। तन्वादेव्यंतसः साध्याभावव्याप्यस्यापितदभावस्य द व्यत्वावच्छेदेनेमत्तमतियक्षास्वमन्वादितिध्येयंनतुपर्यवसितसाध्यं
पक्षिय पक्षेतिसाध्यं तत्रमतियक्षेव्यापकोपाधीनांताद्रूप्यापकत्वायोगरमतआहपुर्यवसितसाध्येवेति पक्षधर्मतानिप्रकृतसाध्यकव्याप्तिग्राहकस्यानुमितौप्रकृतपक्षो
शेषद्रूपविशिष्टेत्यकारः तदवच्छिन्नमेवपर्यवसितसाध्यपदेनोक्तमित्यर्थः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकेवात्तदनवच्छिन्नसाध्यस्यबाधस्यगोनसायात्याअनुमितिः प्रका

५२ रीयतेविशिष्टसाध्यमात्रपक्षसत्त्वंचमितिभावः अनित्यत्वे अनित्यत्वातिरिक्तोपः शब्दधर्मः तदतिरिक्तधर्मेवानित्यर्थः अन्यानित्यत्वमित्यत्र निरुक्तधर्मस्य वायुद्
व्यणामनित्यत्वयेवानुमितौ प्रकृतपक्षोशेभकारोभयपक्षविदुषातद्दूतितादशोपस्यर्थवसितेसाध्यंतत्व्यापकंकृतकत्वेनयाविधसाध्यस्यप्रतियसोव्यापकत्वेनोपाधिः
नचशब्दमात्रस्यकृतकत्वात्तदभावेनप्रतियस्यासंभवः शब्देपक्षान्यशब्देपक्षपक्षत्वातनचप्रागभावव्यभिचारात्कृतकत्वेनविनानित्यत्वस्यानित्यत्वस्यव्यापकमि
तिवाच्यंप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्यैववानित्यत्वस्यहस्तविवक्षितत्वानुगन्धत्वकृतकत्वानिरुक्तधर्मवत्तमपेपक्ष्यादिस्तूक्तरीत्याकृतकत्वस्यापियक्षेसाध्यत्वात्तदभावेन
नित्यत्वस्यप्रतियक्षसंभवः इत्यनआद्यपदिचेजिनदेतिअनित्यत्वमिहकदाचित्कत्वेनतुपूर्ववृत्तमागभावप्रतियोगित्वंकृतकत्वेसवत्सापियक्षेसंदिग्धत्वेनप्र
तियक्षोव्यापकत्वायोगात्पदिवेतस्यपरोचेत्यर्थः तथाचपर्यवसितसाध्यस्योदाहरणात्तरोतत्पर्यर्थकायंग्रन्थरस्यपिवदेतिवादीतिपक्षपावच्छिन्नसाध्यवायुक्तो
तस्यवच्छिन्नंप्रतिनियमव्युतोव्यापकतारूपस्याद्दयकुतानोजन्यसंभवन्यायसत्वादित्यर्थः तादृशधर्मस्तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यसत्त्वचितादशसाध्यस्येतिपाठः अनि
त्यद्रव्यासमवेतत्वेद्रव्यासमवेतत्वेचसंभवरसतउक्तंत्यावयवत्वरूपतिद्रव्यसमवेतत्वरूपतितदर्थः सिद्धेनिष्ठितेजन्यमहत्वेतिनचमहत्वामधिकारणद्रव्यस्यवहेतुत्व राम०
संभवाज्जन्यपदवैयर्थ्यविशिष्टाभावघटकत्वेनतदयोगातनचतथाप्यनतिप्रयोजनकत्वपरमाणोर्नित्यतासिद्धिरन्यायोगगतोरोसहचारन्नस्यैवतदीप्यातिप्रयो ५२
जनत्वात्नित्यमेतिनचनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्यैवोपाधित्वस्यसंभवात्तद्व्यपदेवैयर्थ्यव्यापकेव्यर्थविशेषणताभावादितिभावः यसर्पवसितेतिमितिद्वणुकद्रव्यसमवे

तमितेवंनिष्ठयोत्तरसूत्तघुमानायांद्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतव्यापकंनित्यद्रव्यसमवेतत्वंवस्तुतस्त्वेकविशेषणवाधवत्तापमकृतपक्षेय—पावच्छिन्नसकृत
साध्यवत्वंमासतेतद्द्व्यविशिष्टमकृतसाध्यमेवपर्यवसितसाध्यवदापोवाच्यः तथाचकस्थलेनित्यद्रव्यसमवेतमित्यनुमितौपक्षीभूतद्व्यणुकांशेनित्यद्रव्यसमवेतत्व
स्यापिप्रकारत्वेननिरूपस्तधर्मतावच्छेदकत्वेराकविशेषवाधनिष्ठपक्षस्यप्रसिद्धावयिनसितिः नचैवंवह्निमानधूमादित्यादिदोषसद्दूतौमहानसत्वावच्छिन्नसाध्य
व्यापकतामाद्रायवंजनवत्वादावतिप्रसंगः स्वानधिकरणतत्साध्यनाधिकरणनिष्ठपद्धर्मवतिसुक्तौचेन्महत्वस्यध्याघोगतिवाच्यंसाध्याधिकरणीभूत
स्यसाध्यविरुद्धधर्माधिकरणस्यैववासाधनवतः साध्यनाव्यापकत्वेनिवेशनपत्वादिदंगुरुरूपात्तद्रव्यसत्वादिसाधोश्चत्वात्स्वल्पस्यात्तातेषामुपिनस्वेनुसाध्यवि
रुद्धधर्मवद्विशिष्टाधिकरणतावच्छेदकत्वेनसाधनतावच्छेदकविशेषणीयउपाध्यायास्तुव्यापकसाध्यव्याप्याभावस्योपाधित्वमनुमिमेकुर्वतोपद्धर्मावच्छिन्नसाध्य
नस्याव्यापकत्वोद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेतात्पर्यातवह्निमानधूमादित्यादौवंजनवत्वादौनातिप्रसंगः इत्याहुः नवमुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेर्धर्मान्तरविशिष्ट
साध्यत्वावच्छिन्नप्रतिनव्यापकत्वस्यापितुःतत्रमधिकरणाभ्रतसाध्यादिकरणनिष्ठस्वानधिकरणतोकान्तत्वादिरूपस्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यात्राप्यन
पायादितिभावः कचिदितिकाकन्यामोमिजातनयत्वादित्यादावित्यर्थः तत्रशाकपाकजत्वादुपाधेः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वायोगादितिभावः कचि
दितिवाच्यः पक्षस्य प्रमेयत्वादित्यादौप्रत्यक्षसंख्यावत्वादुपाधिस्थलइत्यर्थः तत्रसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतासंभवादितिभावः कचिदितियत्नंतद्दासत्तद्व्य

५३ त्वादित्यादौ तु हृत्वादुपाधिस्यान्तरमित्यर्थः तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नेनैव महानसत्वादिनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वसंभवादित्यतिभावः ननु अत्र समव्यतिपक्षो वा
पकत्वमेव पदेन लक्षणगमपोजकं तदार्द्रेन्धनादिरपि निरुक्तयोः व्यस्य व्यापकत्वसंभवादिति भावः ननु अत्र समव्याप्तिपक्षेनापकत्वमेव पकत्वमेव पदेन लक्षणगमयोजकं तद
दृष्टयोरपि निरुपपदतो धूमवानवह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनजवह्नित्वावच्छिन्नत्वाप्तिव्याप्तिरतत्वस्य व्यभिचारोन्नायकस्यैवत्वेनन्नस्यातामाविस्फुरनेतयाहिंसादिना साध्यव्यापक
स्यैव स्वसाध्यव्यापकमित्यर्थः स्फुटमावृत्तेपरोक्षतद्व्यपेनो योव्याप्यसमाहृव्यापकव्यभिचारियतिव्यापकव्यभिचारित्वस्यार्थः नचद्रव्यत्वसत्तादिसाध्येगुणान्यत्वा
उपाधेः व्यभिचारोन्नसाध्यव्यभिचारोन्नायकात्तदर्थस्यपाल्वुत्वेनगुणादीनि त्वादेवपगमकत्वादिति साध्येगुणान्यत्वादिव्यभिचारत्वेनारेतुत्वेपिसपक्षभावात गुणादिव
त्तित्वेनैवसत्तायाः गुणान्यत्वादिव्यभिचारस्यगमकत्वसंभवादिति भावः यद्वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारोन्नायकत्वेष्युनसाववच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यतदाहपक्षधर्मस्यादि
न्नसाध्यव्यभिचारित्वमवश्यव्यभिचारित्वं स्फुटमेव अनित्यत्वेजन्यत्वेन साध्येभावत्वस्येतिव्यभिचारित्वोनादिकमनुपजायते एवमन्येपिवाद्यो रितिमन्तव्यं तस्य पक्षत्वेनेस्या
दिः ननु भावत्वादिव्यभिचारेणाविशिष्टस्यैव साध्यस्य व्यभिचारसाधनियोन तु मिद्धस्यभागाभावादावर्त्तकाततसचन मुद्ध साध्याद्यो व्याप्तिधीविरोधिमुद्द साध्यव्यभि
चारस्यैव तत्त्वात्तथात्वादता अदविनोयोगनिविशेष्यत्वेन सामान्यव्यपि विशेषात्तरथकारकाथीजनकत्वमिति अभिप्रायः ननु परमाणौ रूपादावेव व्यभिचारानुमितये व्य राम०
समवेतत्वस्यतपामात्वातग्व्यापकस्यापि निमि ग्राहुव्यम मन्वेत त्वचोपाधित्वमसंभारस्यतथाह किं चेतिपक्षधर्मतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्यापि हि समभिद्धिस्यसेनि ५३

व्याप्तत्वपक्षतिपक्षोस्त्यापकत्वरूपफलं रहितो प्यपाधिः स्यादत्र इति शेषः तथा च पक्षे घटान्यममेयत्वादित्यादौ शरीरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वतादिकमुपाधिः स्यादतो नैकविशेष
बाधवत्त्वादप्युतत्तस्य विशेषांतरमकारणाभावस्याहार्षतत्वपक्षत्वमितिपक्षस्य पक्षत्वेनतस्यालस्यत्वादितिभावः अव्याप्तिमभिधापायाप्तिमप्याह नदरसिद्धेचेति पक्षधर्मतावच्छेदकस
ध्यस्यामसिद्धिस्यत्वेचेसर्थः गुणाश्रिस्यात उपाधिपदार्थस्याहन पादपक्षपसपत्तसाध्यस्यस्यम: कस्यापिनोमत्त: तत्र तादृशसाध्यसमतिपक्षोस्पपाधो अव्याप्तिः निरुक्तस्यपक्ष
धर्मतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्धेरितिभावः सिध्यतीत्यस्य पक्षस्त्यादिलक्ष्यतावच्छेदकमाहृपद्वि इति वाच्यत्वेनेति अत्र धान्येन धनमित्यादि वरपदस्मृतीप्यार्थः तथा च सध
नस्य साध्यव्यभिचारो यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वेनाभितस्तादृक्मेवा नभक्तसाध्यकमहानसाधने उपाधिरित्यर्थः वेन्त्यादिव्यभिचारितेजस्त्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वस्या
भेदसत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादिसिद्धेतोतज्जमन्यतेताद्व्यावर्तणोपाधिताव्यारणायसाधनस्येतितदर्थः त्वेनद्व्यविशिष्टसत्तादिदेवविशिष्टसत्वनिष्ठस्य साध्याभाववत्वृत्तित्व
स्यगुणाद्यनधिकरणवृत्तित्वाभेदेपि गुणाद्यैनातिव्याप्तिविशिष्टसत्ताधिकरणतापाद्रव्यत्वव्यभिचारस्यासत्वात् साध्याद्यधिकरणस्वरूपसंबंधेनैववृत्तिमत्वस्याप्रक
तेव्यभिचारपदार्थत्वात नच धूमवानवह्नेरित्यादौ स्नेहत्वादेरुक्तरूपणोपाधितापत्तिस्तत् व्यभिचाराधेरस्स साधनवृत्तिस्य साध्यव्यभिचारी मत्वादशीवाभिमितिवाच्यो साध्याधिकरणव
तित्वावच्छिन्नताकत्वेनापि निरुक्तधर्मस्य विशेषणिपत्वात न च द्रव्यं सत्तादित्यादौ द्रव्यत्वस्य साध्यव्यापकाव्याप्तिः साध्यव्यभिचारेतदनधिकरणवृत्तित्वाभेदरविरहादितिवाच्य
तव्यापके साध्यव्यापकाभावस्यानुपाधितापत्तकल्पतो निकसिद्धत्वेन तस्यासत्वादत एव सर्वं साध्यसमानाधिकरणसधुपाद्यः हेतोरेकाधपाख साध्यव्यतिरेकीति ति

५४ मात्रेरूकमिलंगच्छतेयदि च सत्त्वेद्रव्यत्वव्यभिचारियत्त्वसत्त्वयोरन्यतरत्वे सति घटान्यत्वव्यभिचारित्वादित्यादिरैव साध्यव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोऽव्यापकत्वसामर्थ्यात्तस्य लक्षितत्वमत
ऽवसितिर्निर्धिवशाद्रव्यत्वादिव्याप्तेरुपाध्यन्तरस्य उपाधित्वमरीकातं मिश्रा इति विभाव्यते तदा मकृतवाच्यस्य साध्यव्यभिचारितावच्छेदकीभूतं साधनतावच्छेदकं यत्तद्व्यभिचारित्व
वच्छेदकाभिन्नसोपाधिसर्पकत्वाचात्राख्याभिरोकात्यन्तम्मते च रूपाद्विनगुरुत्वादेः साध्यतास्वलोपपत्ति अन्यत्वादिविशिष्टसाध्यस्य व्यापके घटान्यत्वादिकमवच्छेदका
धिधिः रूपत्वंगुरुत्वाभाववन्निष्ठाधिकरणतानियकतावच्छेदकं लेहत्वरूपत्वयोरन्यतरत्वे सनिवृत्तः स्यत्वानधिकरणाहत्यधिकरणतावच्छेदकत्वादित्येवं क्रमेणोवृत्तस्य
साध्यव्यभिचारित्वापकत्वसंभवादितियुक्तमुत्पश्यामः पर्यवसितत्वं यदि पर्यवसानपक्षधर्मतावत्त्वरूपं तदोक्तदोषापत्तिरत आह यद्धर्मेति यद्धर्मवत्तीत्यर्थः तेनमसुत्त्वादेर्वृद्धि
द्रव्यत्वावच्छेदपत्ताव्यभिचारस्वारूपत्वादित्यर्थः अत एव विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावरूपत्वादेवनन्ततव्यापि विशेषव्यभिचारस्याव्यापकतावच्छेदकत्वेनान्नाहतकथंता
द्रूपेण साध्यव्यभिचारस्य सिद्धिरत आह विज्ञेयसंति जातेनिष्पन्नेन साधनगतिशेषः विशेष्यव्यभिचारं विशेष्यव्यभिचारत्वेन प्रकृतसाध्यसैकान्तव्यभिचारोपपक्षधर्मतावत्त्वादिरितिभुद्
साध्यव्यभिचारभिन्नस्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य वाधनिष्पपयत्वादित्यर्थः यद्रूपेणाव्यापकत्वेन स्वं तेनतद्रूपेणैवाऽनुमितेः साध्याव्याधारित्वमपि काचोमतेव्याद्यपदेतिद्रव्यत्वे गा०
साहित्यपदे वृद्धिर्द्रव्यपदेनातः सुखादावनेकान्तानवीद्भूतरूपवतोपादेद्रव्यत्वावच्छिन्नमस्य सत्त्वाव्यापकत्वेन तत्र व्यभिचारस्य हेतुत्वलाभः उक्तानुमानस्य मस्य शत्वादाव ५७
तोयाध्यमिश्रायकत्वापत्ताऽऽशुतेमद्रव्यपदं सम्यगस्यापि वंदति द्यामे मि च्यातनपत्वंभिमातंपत्ता वच्छिन्नतामत्वे अपुरत्ववदितिव्यतिरेकदृष्टान्तः शोमत्वाभाववत्समवेत

स्वरूपस्य तामत्वव्यभिचारस्य तत्ताभावसत्त्वात्तामत्वे साध्यसमव्याप्तेनेच भिन्नातनत्वस्य हेतुभूतत्वान् इतिध्येयं ननु भिन्नातनत्वं भिन्नाऽजन्यमनुपलब्धत्वाच भिन्नातनत्वव्यभिचारि मनुपस्व
भिन्नस्यासनभिन्नातनपत्वाव्यभिचारित्वे विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति हेतोस्वरूपासिद्धिरत आह अव्यभिचारश्च भिन्नातनपत्वाव्यभिचारस्येत्यर्थः तत्समानेति तत्तद्भिन्नातनपत्व
समानाधिकरणाभावाप्रतियोगियस्य तत्त्वस्य समानाधिकरणाभावाप्रतियोगिभिन्नातनपत्वमितिपाततत्तत्प्रतीतिनिरूढं अव्यभिचरितत्वं भिन्नातनपत्वस्य स्वाभिव्यचारि मनुष
त्वाभेदे पिमुध्य न मितुर्यो: नन्विदं गुरुरूपात द्रव्यं सत्वादित्यादौ घटान्यत्वादेरनन्तस्वत्वमतेव पर्यवसितेतापटिलक्षणातत्र्यातिव्याप्तेर्वृत्तुतः साध्यनिर्देशेन तरं तत्साधकांकोऽस
यासाधनस्यैव साधनतिर्देशो तत्सहितद्रूपसाध्यसपातेहेतोरपमुधिरिसर्व क्रमेणामतिवादिनोपाधिरूपं स्वसंनिपातत्त्वोपाधित्वपुरिपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेसति
निसादिरूपंत्तदातनत्वानस्यव्याप्यादि ग्रहविरोधित्वेनतेहपपत्तातद्रूपेणउपाद्युभावनम्यद्यानंतरम् स्वमतोपाद्रूपेणानाम्स्योपाधेव्याप्तिर्यो विरोधित्वंनद्रूपात्मकमुपाधित्वस्यण
माहयद्वेति साधनंव्यभिचारियस्य तत्पात्रव्यभिचारिसंबंधेनसाधनवत्तिरितियावत्साध्यव्यभिचारोन्नायकः साध्यव्यभिचारोनुपनस्वरूपयोग्यः साध्यव्यभिचारस्याप्यरेतियावत्
तथ्याचेहेताववयमुपाधिरस्तुद्भावनस्यव्यभिचारसंबंधेनवतहेतुहेतोरर्थं च साध्यव्यभिचार इत्यर्थकत्वाकाश्यान्तरे व्यभिचारसंबंधेनसाधनवत्तित्वेसतिसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वरूपसो
पाधित्वस्यापि बुद्धेसाधनेसाध्यव्यभिचारबुद्धौविवसासाद्रैवसाध्याप्ति। धीविरोधित्वेनदूषकत्वादितिभावः ननुसाध्यव्यभिचारस्यव्याप्यत्वरूपं तदुन्नायकत्वमिदं यदिरिस्य याकंपचित्तं
धेनउच्यतेतस्मात्वानवानअप्रमत्वादित्यादिसद्धेत्वनुपाधितोऽर्थान्तरमपि द्वन्द्वेच्छादिकमुपाधिस्यात्तस्यापि विषयत्वादि संबंधेनसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् व्यभिचारसंबंधेनसाधन

५५ इतिसाध्यव्यापकताहेतुत्वं चेति साध्यव्यभिचारो व्यपनस्वरूपयोग्यत्वं चेत्यर्थः साक्षात्स्वव्यभिचारसंबंधेन तत्त्वं अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिर्नामसंग्रहः तेषां स्वव्यभिचारमात्र संबंधे
न साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाभावादत आह

रमा०
५५

परंपरया वेति स्वसमानाधिकरणो यो भूतसाधनाधिकरणयात्किंचित्तद्व्यक्तिवृत्तित्वरूपपरंपरासंबंधेन वेत्यर्थः ताद्रूश्यवृत्ति
श्च सर्वत्र साध्योपाधिशून्यसाधनवतिव्यक्तिरेव सुलभेति ध्येयं नाथांतरं नोपाधितोभिन्नं उपाधिरित्यनुपपन्नं तेननु यत्रोपा
धिरस्ति तत्राव उपउपाधितोऽर्थांतरमप्रयोजकत्वादि दूषकं साध्याव्याप्यत्वादि रूपहेत्वाभासानां च संचारोऽस्तीति तद्वैयर्थ्य
वेतां वृत्तमुपाधिभेदस्तत्राह किंचेति दुपाधितोऽर्थांतरास्याप्यप्रयोजकत्वादेरूहरूपदोषत्वात्तद्रूहरूपमात्रदोषत्वात्तत्रभा
सांतरस्य साध्याव्याप्यत्वादेस्तत्रोपाध्युद्भावनस्थलेऽभावादेः भानादुपाधित्वेन निश्चितभावत्वादिकमेव तत्राऽनुमाने दोषः प्र
तिबंधक इत्यर्थः यथाश्रुतपर्वतमितगर्भपाकजरूपगुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यवत्वादिति भावः विशिष्टेति साध्यानाधिकरणसाध
नवन्निष्ठपदमेवति साध्यं प्रसिद्धं ताद्दृशधर्मविशिष्टसाध्यमात्रकत्वासंभवादित्यर्थः निरुक्तधर्मविशिष्टस्यैव पर्यवसि
तपदेनोक्तत्वादिति भावः पक्षेतरत्वस्य बाधानुन्नितत्वादिः स्वव्याघातकत्वेननुपाधावितिकथकानां स्वसिद्धांतमाघा
त्मकत्वेनोपाधितया नोद्भावमित्यर्थः न च नु मानमात्रावच्छेदकत्वेनेतेनानुपाधावितिकथकानां स्वसिद्धमित्यर्थः

न्या॰ चिं

५८

१

तर्कादिना निश्चितव्याप्तिकस्य हेतोः पक्षेतरत्वादेः सहचारेणाप्यनुमापकत्वोच्छेदासंभवात् व्यापकत्वानिश्चयादिति निश्चये वाधो
न्नितयैव दूषकस्य व्याप्यानुमानं परं तु कथकैः कांत्रिकानासिद्धांताघातभिया कथायामुपाधित्वेन नाप्युद्भाव्यत इति भा
वः अत्र सत्वेति वह्नेरनुष्णत्वे सत्यत्वाद्यभावप्रसंगादिति भावः पक्षमात्रेति मात्रपदस्य व्यावर्त्यमाह येन पक्षमात्रावर्तकत्वे वि
शेषणमात्रवत्त्वाद्वैयर्थ्यं तेनात्रापि साध्यव्यापकतानिश्चयेन कस्य   व्यवच्छेदोऽलभ्यते धूमे साध्येऽतिशेषः आर्द्रेन्धनेति नच स्व
तंत्रान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् आर्द्रेन्धनत्ववह्नित्वाभ्यामादृता संपादकजलत्वेंधनप्रभवत्वस्यैवोपाधेः धूमं प्रति धूमादिसाध्यं प्रति
कारणत्वावगमे तत्तत्क्रमेण हेतुः सत्त्वाद्धूमादौ तत्कैविध्यपाधूमादिव्यापकता वह्नित्वेनेति वाच्यं दार्द्रदुग्धादेवि स्वं
धूमेयोंधनस्य स्वध्वंसत्वाज्जनकपाकमन्यथासिद्धत्वं गुरुणाप्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनैव तत्र हेतुत्वादिति भावः तदुत्क
र्षेण सादि स्वमार्द्रेन्धनप्रभववस्त्वाद्युपाधेः धूमादिसाध्यं प्रतिकारणत्वावगमे क्रमेण हेतुसत्त्वाद्धेन्धनादौ तत्कैविध्यपाधूमादि राम:
व्यापकतानिश्चायकः जमानिसत्वं प्रतिभावत्वोपाधेर्व्यापकतानिश्चायकतर्कमाह घटोत्पन्नज्ञानप्रसंगेन चेति भावत्वं पदिज

न्यस्य नाशं प्रतिप्रयोजकं न स्यात् तदा जन्यत्वमात्रस्य तथात्वे घटध्वंसस्यापि ध्वंसस्यात् तत्तथा च घटध्वंसोत्तरक्षणे
यदि घटस्य प्रागभावानधिकरणत्वे सति ध्वंसस्याप्यनाधारस्यात् तदा घटवान् स्यात् इत्येवं क्रमेण घटनाशोत्तरं घटसत्त्वाप्या
दनेनेत्यर्थः शंकतितत्किमिति कारणतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः व्याप्तिर्व्यापकत्वनिश्चयः कारणत्वकार्यप्रयोजकत्वादेरेव तत्र
हकतत्कृत्वादिति भावाव हत्याकरी स्यादिद्रव्यत्वादिकं प्रतिसत्त्वादेर्व्यापकत्वनिश्चयेन स्यादित्यर्थः तदुपजीवीति त
योः कार्यकार्यकारणयोरुपजीविनः सहद्वारापेत्रमेतेषामपीत्यर्थः नहुपजीव्यस्येषामिति पाठेप्ययमेवार्थः तदुप
जीव्यस्येषां कार्यकारणभावग्राहकव्याप्तिकमित्र्यानामिपत्यर्थमाहः नैकत्रेति साध्ये हेतुव्यापकत्वस्य उपाधौ
वा साध्यव्यापकत्वस्य न निश्चय इत्यर्थः व्यभिचारेति साध्यव्यापकत्वेन संदिह्यमानस्याप्युपाधेः साधनधर्मिको व्य
भिचारसंदेहकं दधर्मिकं साध्यस्य व्यभिचारसंदेहमाधत्ते यत्त्वक्तदोविमावज्जिनस्यापि व्यापकत्वस्य न निश्च
यस्त्वर्थः व्यभिचारीति साध्यव्यापकत्वेन संदिग्धव्यभिचारसंदेहस्य साध्यव्यभिचारसंदेहं प्रति हेतुत्वादूतएव गु

चिं.टा.

हरिः

५७

२

वृत्त्यनि व्यापकतां पक्षमाणत्वमतितरेति साध्यहेतुव्यापकतापामेव तर्कस्यावतारे हेतुत्वं साध्यव्याप्यत्वात् उपाधेः निश्ची
यते साध्यव्यापकतायां तद्व्यतिरेके तु पाधित्वमेवसमर्थः ननु हेतोः साध्यव्याप्यताव्याप्यताग्राहकतर्कोनवस्थाने सर्वत्रैव पक्षे
तरः साधने साध्यव्यभिचारसंक्रामदधानः संदिग्धोपाधिस्यादतं आह पक्षेतरस्योतिपदाचेतिप्रागनुपजन्ते स्वव्याघातकत्वे
नस्त्वमुपाधित्वं रतस्य व्याघातो विरोधीपत्रतत्वेनत्र नइति नंद मनुपजन्तेन तथा च पदापक्षेतरस्य साध्यव्यापकत्वादि रूपो
पाधित्वग्रहविरोधिमुचपानहेतौ व्यभिचारसंशयाधायकत्वमनस्तदानसंदिग्धोपाधित्वमिमर्थः समपांतरेतु व्यभिचा
रशंकाधायकत्वेन संदिग्धोपाधिरप्यसौ स्वसिद्धान्तव्याख्यानमभिप्रेत्य कथकेनोद्भाव्य हेतु रूपमेव प्रागितिभावः पक्षेतरः सं
दिग्धोपाधिरपि दूषकत्वविरहान्नोद्भाव्यत इत्यन्येषां समाधानमाशंक्य तेपक्षेति व्यापकत्वं गृह्यत इति शेषः नचैवमिति
देहदः। भावाभावे पारस्येकधर्मिणि निश्चयं प्रति सामग्र्योर्मिथो विरोधित्वादिति अभिमानः व्यापकतापक्षमालंबेति साध्यव्या राम
पकतासंदेहविषयी भवन्ति मर्थः स्यादेवेति पक्षेतरेति पूर्वेणान्वयः तर्कस्य व्याप्तिग्रहं प्रति हेतुत्वमभिप्रेत्य शंकते त्र

तन्वितिपक्षे नोपाधिर्गृह्यत इति शेषः तर्कराहित्यमनुपाधित्वे तु भयं मनुगमानलाभार्थे उपाधित्वग्रहार्थे हेतोरनुकूलतर्कसत्वे
साध्यव्याप्यहेतुव्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहे सत्तौ साध्यव्यापकतमिकस्य उपाधेत्व स्यैव लाभप्रसंगादितिभावः
विपक्षबाधकतर्केन व्याप्तिग्रहं प्रति हेतुः किं न प्रतिबंधकाभावविधया व्यभिचार ग्रहस्यैव तदभावोऽपेक्षित तस्माच्छेषे
न समाधत्ते सोपाधावितिराकूतसंसमयं तत्वाम्नसे। पाधौ साध्यस्य साधनीयस्य प्रकृतेन साध्यव्यभिचारित्वस्य तदभाव
स्य चयः संबंधः समानधर्मिकनिश्चयविषयत्वरूपस्ससैकत्र समयोर्विरुद्धत्वादवच्छेदकभेदेन विभिन्नकालावच्छे
देन तदुभयस्य साध्यव्यभिचारतदभावोभयस्य निरूढः संबंधो वाच्यः तथा च साध्यसंबंधिताविच्छेदकरूपसाध्यकत्वाम्नू
नवृत्तिरूप उपाधिसाधने व्याप्यस्य कसाहव्योपाधिनैव साधने साध्यव्यभिचारस्योन्नेयत्वादेवमतः कूलतर्काभावोप्याव
श्यकः विपक्षबाधकतर्कसम्भावे नैव प्रतिबंधादुपाधिसहस्रेणापि हेतौ साध्यव्यभिचारस्यानुमातुमशक्यत्वादित्युपा
धेरनुकूलतर्काभावस्य चद्वयोरपि विनिगमकाभावेन दूषकत्वाद्व्यभिचारज्ञानरूपदोषकं पास्याज्जेकत्वे वात्तदव

दिं. ता.
हरं ३
५६

३

छेदकत्व उपाधिस्वीकारेपितस्यानुमानदूषकतायांप्रमाणाभावद्व्यादिप्रलपितंपरेषांप्रयुक्तंसाध्यपर्यवसायोपाधि
साधनीयप्रकृतसाध्यव्यभिचारपरत्वेनैवसर्वसामंजस्यादित्यलेपंवाधस्वरूपासिद्ध्योरन्यतरोव्यापकस्यैवलक्ष्य
त्वादिनांमनमुपन्यस्यतिश्च व्यचित्तिपस्येति समस्यन्नेषष्ठीतथाचपक्षात्मापनपक्षेसाधनस्यसत्त्वंसाधन
विशिष्टसाध्यनिवर्त्तेतेसधर्मस्तत्रपक्षेप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतावुपाधिरित्यर्थःपटोद्रव्यंस्नेहवत्त्वादित्यादावप्ति
श्रुन्नपकस्पर्जलत्वादेःसंग्रहायसाध्यस्यसाधनविशिष्टत्वानुसरणंपटःस्नेहवानद्रव्यत्वादित्यादौप्रतिपक्षोन्ना
पकस्पर्जलत्वादेःसंग्रहायसाध्यपदंनतुगुणोगौरवत्वादित्यत्रप्रतिपक्षोन्नापकमात्रस्यादावसिद्धुन्नापकहेत्वा
वत्वादौचाव्याप्तिःसाधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरतःफलितार्थमाहसाचेतिसाध्यसाधनसंबंधाभावंसाध्यतावसाधन
वंतात्वयोरन्यतरत्वावछिन्नाभावस्तथाचोक्तस्यत्वेपिसाध्यसंबंधितावछिन्नाभावोन्नापकतामादायैवलक्षणंनेयु
मितिभावःअतएवधूमत्वात्मवृत्तिसत्त्वादेवसाध्यसाधनसंबंधाभावःपर्वतवन्हौधूमःएवमग्रेपिजन्यतानिमत्वयोःसंबं

राम

धोजन्यतावत्त्वविनाशितावद्भूत्वयोरन्यतरावछिन्नःपक्षधर्मतावत्त्वादित्यत्रध्वंसोजन्यतावत्त्वविनाशितावत्त्वयो
रन्यतरधर्मावछिन्नाभाववानुत्पत्त्यभाववत्त्वाभावादित्यनुमानेजन्यतावछिन्नाभावस्यवाधवत्त्वादित्यर्थःअनित्यतात्व
वत्तात्वावछिन्नाभावंद्रव्यत्वेसंतीत्यादिद्रव्यंवहिर्द्रव्यंतथाचवहिर्द्रव्यतावत्तात्वप्रत्यक्षतावत्तात्वयोरन्यतरा
वछिन्नाभावंसाधयतीत्यर्थःउभयत्वेनेतिध्वंसोविनाशीजन्यत्वादित्यादौवात्वप्रत्यक्षोवहिर्द्रव्यत्वादित्यादौचेत्यर्थः
साध्याभावसिद्ध्याःसाध्यवत्त्वाभावसत्त्वंवधेनेदमुपलक्षणंघटोद्रव्यंस्नेहादित्यादित्यादौजलत्वादिदौजलत्वादिरु
पाधिमात्रस्यानिरुक्तःसाध्यसाधनसंबंधाभावःसिध्यनुसाधनवत्त्वाभावमादायपर्यवसानेतीत्यपिद्रष्टव्यंस्वव्याप्यत
कत्वेनसाध्यादिव्याप्तसोपैकरूपशून्यत्वेनसाध्याभाववत्त्वकत्वादिषुपलक्षणंसाधनाभाववत्त्वकत्वादिसपिद्रष्टव्यंपावि
तिधर्मत्वमुपाधिभाव्यटकसंबंधेनवृत्तिपत्वेनसंयोगादिनारूपादेरुपाधितासुदासमसंभवेनावन्मात्रंचयमेपत्वासा
वतिप्रसक्तमतोव्यभिचारेकीतिभेदप्रतियोगितावछेदकत्वादिकंतत्र्यायःननुपक्षेतरत्वस्यापिव्यतिरेकिधर्मत्वादु

सि. मा.
हेरंबः
५८

४

पाधित्वं स्यादत आह पक्षेतरेति क्वचिदिति पर्वतेतः पटोद्भूत्वादि मांदावित्यर्थः स्वार्थेवं वह्निनो धूमस्य साध्यतायामार्द्रेंध
नमुपाधिः न तद्भवत्वादिरित्यादि अव्यहृतोर्किं त्रिपाम कं व्यतिरेकिधर्मत्वस्याविशिष्टत्वादत आह समदितितन्न तसा
ध्यकतत्तद्धेतुकोपाधित्वं वित्यर्थः धूमवह्निसंबंधे धूमेवह्नेः साध्यत्वे व्यापकत्वेतिवह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्व
रूपस्यापाद्यस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः उभयत्र दूषणमाह अनुमितीति अनुमितिरनुमानं तच्च नेति अस्मदुक्तं च व्यभीचारोन्ना
पकत्वं तदुन्नयनयोग्यत्वं न च व्यभिचारसंबंधेन साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वे सति साधनवृत्तित्वरूपं विषयानुमितिंप्र
तिपविधवंधकतावच्छेदकमेवेति भावः साध्यव्यापकत्वं साध्याधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरू
पमेव वाच्यमन्यथा शुद्धसाध्यव्यापकोपाःधिकरणायत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपमेव वाच्यमन्यथा शुद्धसा
ध्यव्यापकोपाःधिपाध्यमाप्नेरित्याशयेन। द्वितीयं दोषमाह विशेषेति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षेवृत्तित्वमे
वोपाधित्वं तावतैव सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वसंभवात् न च साधनव्यापके।निप्रसंगः पक्षाद्वृत्ते तस्य लक्ष्यत्वादित्यन्येषां मन

राम

मुदाहरति केचित्तु निपक्षाद्वृत्तेरुपाधित्ववादिन इत्यर्थः कठिनेति कविनस्पर्शो वद्वृत्ति संयोगादित्यर्थः कठिन्यन
संयोगं वृत्तित्वे त्वगिंद्रियेपो वचक्षुषापि तस्य ग्रहापत्तेः चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायसत्वादिति अेपं सर्वत्र मते साध्यं
चेतिपत्संबंधेन पद्रूपावच्छिन्नसाध्यं तेन तद्रूपावच्छिन्नं गोपाधिर्व्यभिचाराद्युन्नापकमित्यर्थः तेन व्यभिचाराद्युन्नयनोपेक्ष
माप्याद्दिमतः यो साध्यस्योपाधित्वेपि न क्षतिः साधनस्यः व्यभिचारि। उन्नयनं हेतौ साध्यव्यभिचारित्वस्याग्रहदशायां
कार्यं तदग्रहदशायां वा प्रथमे साध्येविशिष्टत्वादिति तथा च पूर्वं साध्यव्यभिचारित्वस्य पक्षधर्मत्वनिश्चयत्वेन व्यभि
न्यारोन्नयना संभव इति भावः [illegible]नीय्येत्याह अनुमितिमात्रेति साध्यव्यभिचारित्वस्य पक्षधर्मे ता निश्चय सत्वेनेनेव प्रति
वंधात्मपि शः साध्यव्यभिचारानुमितेरुच्छेदप्रसंगात् इत्यर्थः ॥८॥ लक्षितमुपाधिं विभजते सचापमिति निश्चितं लक्ष
णं साध्यव्यापकत्वादि निश्चयस्तु क्वचिद्व्यभिचारनिश्चायधीनोपयोगित्वाद सिद्धितोननुलक्षणघटको व्यर्थत्वादव्या

सिकत्वाज्ञोपादेयं संदिग्धं लक्षयति पक्षे चेति साधनाव्यापकत्वसंदेहमात्रं संदेहः एवमग्रेपि हेतुर्व्यभिचारेति हेतु
धर्मिकसाध्यव्यभिचारसंशयात्मकसाध्यव्यभिचारमप्यस्य व्यभिचारवत्तासंशायकोपाधित्वेनेत्यर्थः अत्रापि सा
धनाव्यापकत्वादिसंदेहः क्वचित्तकस्य साध्यव्यभिचारसंशयस्याव्याप्तोपयोगित्वात् उपपदर्शितो न तु लक्षणप्रवि
ष्ट इत्यवधेयं न च व्याप्यवत्तासंशयत्वेन व्यापकवत्तासंशयं प्रति हेतुत्वे मानाभावस्तादृशेण हेतुत्वविरहेपि स्मत
भावात् विशेषणज्ञानादिविधया हेतुत्वमादायैव लक्षणस्य संगमनियत्वात् यत्तु स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकबलात्
व्यापकवत्तासंशयं प्रति व्याप्यवत्तासंशयत्वेनापि हेतुत्वं कार्यतावच्छेदकत्वमतयेव क्षोभते नाव्यर्थेतिधेयं शाकाद्या
हारपरिणामजत्वं अश्रीनशाकवाच जत्वंच शामसामर्थ्यामत्तोपलक्षकमतो नामं ग्रिमग्रंथस्य भक्तवां तदनांत
त्वमिति द्रष्टव्यं तेनैव मित्रातनयत्वेनैव उपाधित्वात् संदिग्धोपाधित्वात् अर्थांतरमिति उपलक्षणं उभयोः
प्रत्येकरूपेण साध्यतायामेकांशेऽप्यसंभवत्वप्रकारेण साध्यतायां च प्रत्येकरूपेण द्वयोरुपाधित्वसंभवादित्यपि

इत्ययं च नोपाधिकत्वनिश्चयादिति व्याप्तिनिश्चयादित्यर्थः वन्हेरिव तत्सामग्र्या अपि व्यभिचारित्वे धूमस्य वन्हि
कार्यत्वाभावप्रसंगादिति भावः मित्रातनयत्वं व्याप्येति मित्रातनयत्वावच्छेदेनेत्यर्थः हेतोरपि सपिरेवेत्यर्थः ता
त्व्याप्तिनिश्चायकसाध्यसामग्रियत्र नोपाधिस्तदुदाहरति यथेति तुल्ययोगक्षेमतयेति साध्यव्यापकत्वतद
भावयोः ग्राहकतौल्येनेत्यर्थः शरीरजन्यत्वं शरीरघटितसामग्रीत्वं कर्त्रनत्वं नोपादानं साध्यव्यापकतासं
देहे नानुबाधितायां दृष्टांतांशे मन्यथा तस्य साध्यसामग्रीत्वाभावेनासंगत्यापत्तेरितिध्येयं सामग्रीमात्रोपाधि
स्तदुदाहरति मित्रातनयत्वेति उपाधित्वमिति शेषः नापाधिर्नोष्ठिति तोपाधिः निरनुयोज्यानुयोगो निग्रह
स्यानादि योगः संदिग्धेत्यादि अत्र संदिग्धानैकांतिकत्वस्य साध्यव्यभिचाभिमोपेकतरीयव्याप्यियक्षर्धे ताभ्यां
निश्चोपाधेः स्वसाक्षाद्वेव्याप्तिनिश्चयविरोधित्वात् तदुद्भावनेऽर्थांतरादिविरहेपि संदिग्धानैकांतिकत्व

चिं.गा.
हेरंबः
५९

नुमानाप्रथमतः संदिग्धोपाधेरुद्भावनेऽनंशांतरत्वमप्राप्तकालत्वं वा दुरुद्धरमिति विभावनीयं सत्प्रतिपक्षतया साध्य
वत्ताबोधविरोधिनिश्चयेऽसमर्थः सं त मपिति तथा च प्रतिपक्षस्वरूपयोग्यानां बाहुल्यं न बलं अन्वयव्यभिचारादिति भावः
तत्स्वरूपयोग्यस्य वित्तु नापि बाहुल्यं प्रतिपक्षोपव्यापकत्वाद्बाहुल्यं न बलमिसाहचर्येन केनापिति ननु प्रतिपक्षहेतोर्बा
हुल्यं विना बलवत्त्वं दुर्वचमतआह बाधेति ननु तथापि निरूढबलवत्त्वस्याधिकपार्थमेव प्रतिपक्षस्य लोपिडघ्रियस्यास
इत्यत आह तेषेति पतयाप्या। व्याप्तिकरणात्तुल्यमेव अपेक्षितमिति शेषः भूयः तत्स्य बलवत्त्वेन बाहुल्यं संदिग्धेति पक्षे
पक्षवृत्तित्वांशे तेन साध्याभाववद्व्याप्यत्वसंदेहस्याप्युपग्रहः ननु साक्षादनुमानाविरोधित्वेन प्रथमतः तदुद्भावने
अंतरापत्ता संदिग्धोपाधिरदूषणमेव अन्यथा तदज्ञानेऽस्यापि दूषणत्वापत्तेरित आह अपि चेति ननु पक्षेतदत्वस्य
तिरेकः साध्यव्यापकाभाववद्वृत्त्याप्रतिपक्षोपन्यासो भविता तदिदमुक्तमतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे संभवाद्येतस्य
हपक्षवृत्तिचेति कार्यत्वपक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुदाहरणं महद्दुसाध्यव्यापकमुदाहरतिअध्यकारादिति

राम

रवाजन्ये नेति स्वाश्रयाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमित्यर्थः तल्लक्षणेति साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपोपा
धिलक्षणसत्त्वादित्यर्थः ननु दूषकताबीजस्याप्रतिप्रसक्तत्वादिदं लक्षणमेव नेत्यत आह अन्यथापीति नन्वेतन्म
तेपक्षवृत्तिचतदुपाधित्वविरहेऽपि न क्षतिरुद्ग्राहकं चेति साध्यव्यापकत्वनिश्चितमिति शेषः व्यतिरेकादिति तत्रेवंप
चम्यर्थः विरहरूपतयेति दूषकत्वमित्यभिपूर्वेणान्वयः व्याप्तित्वप्रकारतयानुमितिजनकतावच्छेदकं अनौ
पाधिकत्वज्ञानस्य हेतुहेतुमिकन्निरुपाधित्वज्ञानस्याव्याप्यत्वासिद्धेरंतरभावो व्याप्तिज्ञानत्वाद्दूषकत्वं हेतुधर्मिकनि
रुपाधित्वज्ञानं प्रतिरुद्धं धूमादिधर्मिकोपाधित्वज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वान्न व्याप्तिज्ञानकारणाविघटकत्वमुपादेरसि
द्धमित्याशयेनाह तत्रैवेति व्याप्तिज्ञानेन निरुपाधित्वरूपव्याप्तिज्ञानेन कारणाविघटकत्वमुपादेरसिद्धमित्याशयेनाहसा
ध्येति व्या। ननु हेतौ साध्यव्यापकाव्याप्यादिमाशंकते न चेति न तस्याव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं प्रतिबंधकं स्यादिति जनकी
भूतज्ञानं विघटमतत्रैव ज्ञानस्य निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावत्त्वादिति भावः ननु हेतौ साध्यव्यापकव्याप्यत्वा

सिं.मा.
हेतु.
५८

ननु हेतौ साध्यव्यापकाव्याप्यादिरूपस्य सोपाधित्वस्य कुदेस्तद्धर्मिकसाध्यव्याप्यत्वधीविरोधित्वाभावे व्यभिचारादिवदुपा
धिदोषस्यासिद्धिः इत्याशंकते नन्वेवेति तत्र साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं प्रतिबंधकं स्यादिति जनकीभूतं ज्ञानं घटयति मत एव
ज्ञानस्य निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावत्त्वादिति भावः ननु हेतौ साध्यव्यापकाव्याप्यत्वादिज्ञानेन दृष्टान्तसा
ध्यव्याप्यत्वाग्रहादवश्यं तथाविधसोपाधित्वस्य ज्ञानं व्याप्तिधीप्रतिबंधकं वाच्यमत आह किं त्विति साध्यव्यापकव्य
भिचारित्वेन साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन सहचरितस्य साध्याव्यभिचारित्वस्यातानत्वात् [illegible] इत्यर्थः साहार्थेत्व
तियया साहचर्यलाभात् व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकत्वमित्यपि ध्येयं [illegible] एवमग्रेपि साध्यव्याप्येति साध्यव्या
प्यतावात्र [illegible] व्यभिचारित्वेन व्यापकत्वेन साध्यव्यभिचारित्वमव्यापकत्वमुपाधेरनुमेयमित्यर्थो
ऽव्यापकस्य व्यापि व्यभिचारपदार्थत्वात् तेन हेतुव्यभिचारिणः साध्याद्व्यभिचारित्वेपि न क्षतिः हेत्वाभासां
तरं हेतुदूषकाद्भिन्नं दूषकतापदं यो: साध्यव्यभिचरितव्याप्यतामतरोन्नायकत्वेनेत्यादिः नेन संदिग्धोपाधिः साध्यव्याप

रामः

कत्वाद्यनिश्चयेपि व्यभिचारसंशयाव्यव्याप्यत्वाद्यन्तरोन्नायकत्वेनेत्यादिः नेन संदिग्धोपाधिः शयाधायकत्वेन दूषकत्वान्नासंगतिः सा
ध्यसाधनेति हेत्वव्यापकत्वरूपस्य साधनस्य साध्यव्यापकत्वरूपस्य च नियमसामानाधिकरण्यानिश्चयेतेसमः तस्यो
पाधेः कुत्रिम भवेति दूषकताबीजस्य सत्त्वपि ते इत्यर्थः ननु सत्प्रतिपक्षेऽन्नायकतायां साधनाव्यापकत्वस्यैव साध्यव्यभि
चाराद्युन्नायकतायामपि साध्यव्यापकत्वस्य निश्चयो नापेक्ष्यनियरमत आह किंचेति व्याप्यत्वासिद्धतया आस्यभा
वोन्नायकत्वेन स्यान्नत्रेनवेति स्वफिलं जसिद्धेन व्यभिचारोन्नायकत्वेनवेत्यर्थः उपाधित्वेन निश्चितस्योपाधेर्व्या
नं त्रेनैवात्रानुमानदूषकत्वमित्यर्थे स्तु न युक्तः प्राक् एवनमस्येत्यादिना मूलेन्वतैवतस्य दूषितत्वात्तन्नेषांस
त्प्रतिपक्षादिनीउपस्मादिति साध्यापकीभूतस्योपाधेस्तव्यभिचारसंबंधेन साधनेनिश्चयात साध्यव्यभिचारस्या
नुमितेसासं [illegible] निश्चयस्तादृशसंबंधेन संशयाच्च साध्यव्यभिचारस्य संशय इत्यर्थः वन्हिमान् गगनादित्या
देरपि सोपाधित्वमनुधुमाह साध्यव्यापकेव्याप्यत्वेनेति साध्यव्यापकीभूतस्याव्याप्यत्वेनेत्यर्थः साध्यव्यापकत्वे सति

दिं० ग०
हेत्वं०

८

साध्यव्याप्यस्साधनक्रमे सोपाधित्वादिति भावः व्याप्तिविरहेपि साध्याभाववद्वृत्तित्वे सति हेतिमत्त्वरूपाया व्याप्तेर्विरहो ना
यकतयेत्यर्थः ननु साधनस्य व्यभिचारसंबंधेन उपाधिमत्त्वे प्रमाणाभावात् व्यभिचारित्वादुपाधिमात्रे गोवागुरुक्तव्यभिचारोन्नयनम
संगतमिति यदि ब्रूयात् तदा प्रकारान्तरेण तदुन्नयनमाह पक्षे हेतिउन्नेयं साधनस्येत्येवं साधनाव्यापकत्वविशिष्टस्योपाधे
र्व्यभिचारित्वेन व्यभिचारसंबंधेन तथाविधोपाधिनावा साध्ये साधनाव्याप्यकत्वरूपस्य व्यभिचारस्य निश्चयकत्वमुक्तमि
दानीं साधने साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य निश्चयकत्वमाह पक्षेत्यादिनेत्यपि वदंति उपाधिरूपापाधि
हेतोर्न्यामः साधनाभाववद्वृत्तित्वं साध्यव्याप्यत्वस्य साध्यव्यभिचारस्य वा साध्यव्याप्यं उपाधितत्त्वोपपन्नदोषमाह उ
पाधिमात्रेति साधनाभाववद्वृत्तित्वोपाधिना साध्यव्यभिचारानुमानेपि तथाविधस्य साधनाभाववद्वृत्तित्वांतरस्य
उपाधित्वेनोन्नायकत्वप्रसंगादित्यर्थः तथा च कथं कसंप्रदायविरोधो देवतस्योपाधित्वयाः नुन्नायकत्वमतएवाह सं राम
भवितव्यश्च इति अन्यथा निर्धूमो निर्वाह्नत्वादित्यस्य प्रतिपक्षोच्च धूमवान् वन्हिमत्त्वादित्येवंरूपे साधनव्यतिरेकस्य वन्हि

मत्वस्योपाधित्वेन यथाश्रुतासंगतेरितिध्येयं। प्रथमेद्वितीये इति वन्हिर्धूमाव्याप्यो धूमाव्यापकार्द्रेन्धनाव्याप्यत्वादित्यादौ सा
ध्याव्याप्यत्वस्यानुमाने वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वादिकं सोपाधिर्गगनादौ साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। द्वितीये सप्रयो
गादाविति सप्रयोगः पटत्वव्यभिचारी पृथिवीत्वव्यभिचरित्वादित्येवं साध्यव्यभिचारस्यानुमाने संयोगाभाव
वद्वृत्तित्वं सोपाधिः साधनाव्यापकत्वादित्यर्थः। यद्यपि वन्हिमत्त्वेन धूमे हेत्वादिमात्रे वाप्यपासिद्धेः उक्तं द्रव्यवन्हेरित्यादौ च
स्वरूपासिद्ध्यादेवपि स्वव्यतिरेकेणापक्षस्य दावुन्नायकतया दूषणस्य च वन्हिसामग्र्यादेरुपाधित्वं संभवत्येव तथापि त
त्रोपाधिपदस्य शक्तिर्वन्हिरूढपलक्षणत्वाभावान्न तन्निरूक्तं सत्प्रतिपक्षोन्नायकं तु कण्ठेरुपाधित्वेन प्र
युक्तत्वन्निरूपयत मित्यभिप्रायेरितिध्येयं॥ उपाध्याभासा उपाधित्वेन कथयामानुन्नायानिरूपयन्न इतिशेषस्तत्तेनानुन्ना
यमेव क्वचिदुपाधिपदिरूपमत्वेपि कथकरुन्धिकानां समयः क्वचित्तु तादृशरूपवैकल्यमेव प्रयोजकमिति द्रष्टव्यं। असा
धारणः पक्षमात्रवृत्तिर्विपर्यायोपस्य सत्वयाअन्वयव्यतिरेकिनेयद्यं तो वन्हिमान्धूमाद्धूमवान्वान्हेरित्यादौ पक्षेतर

चिंता.ता.
हे खं:
५८

६

त्वादितस्य सध्यव्यापकत्वादिनिश्चयदशायां तदभावेन पक्षप्रतिपक्षस्य साधनचति साध्याभावस्याव्यापकतयाऽनुमा
नदूषकतयोपाधित्वनिश्चयोपि कथायामनुभावनस्य कण्यकतं त्रिकमिद्धत्वादिति भावः। अप्रसिद्धेः प्रमितोः नवगतो वा
साध्यस्य विपर्ययोपन्नसोपि कथायामभ्युपगमे इत्यर्थः। केवलान्वयिनित्वेन निश्चेतेवा। ८। दोतरत्वादिगित्वादि नाधर्म्मेमा
त्रस्योपग्रहः बाधित। साध्यस्य विपर्ययेपन्नतादशोप्युपाधित्वे नानुपपत्तिः यद्येप्येतित्वानुद्दनत्वस्य स्य साध्यविपर्ययस्य
प्रसक्षे गापक्षे वाधमिश्चयादिति भावः पक्षाव्यापकेति तादात्म्येन पक्षस्याव्यापकोपि विपर्ययोपस्य स्योप्युपाधित्वे नानुपपत्तिः क्षि
त्यादिकमित्यस्य जन्यमात्रमर्थः। क्षित्यादेर्जन्यमात्रस्य भागासिद्धेरिति जन्यधर्म्मिकसकर्तृकत्वसिद्धौ जन्यत्वावच्छेदेनैव
सकर्तृकत्वव्यापकतया गृहीतोपाधेरभावभावकत्वानिश्चयस्य विरोधित्वान्नचैवञ्चैवञ्जन्यत्वावच्छेदेन सकर्तृकत्वानु
मानेन तत्सामानाधिकरण्येनापि व्यापकाभावनिश्चयस्य विरोधित्वात्तत्रानुमित्वमुपाधित्वेनोपपत्तिः स्यादूषकतासत्वादि
तिध्यातं रयत्वादिति भावः। पूर्वोत्तेति सत्प्रतिपक्षे स्थलेपक्षेहेतोर्व्यतिरेकः परानुमाने सोपाधितयोपपत्तिरित्यर्थः। अत्र

राम

वह्नित्वानुपाधित्वोपपिकधर्म्मेवत्तानियतत्वात। उपधित्वं उपाधितयोपपत्तित्वं स्यादिति शेषः। ननूक्तयोर्द्वयोरपि साधम
योः सोपाधित्वात्ताभ्यां विपर्ययस्यानासेवे मत आह उपाधेर्निर्दोषत्वादिति तथा च शंकेत्तरसोः निर्मोडनिमहति
गृहीतत्वादिति से तावन्मात्रं प्रयोगस्थलेप्युक्तहेतोः सोपाधित्वमात्र आह नहीति सोपाधिसंबन्धंय साध्यकसोपाधि
सहचरितं पूर्वं साधनव्यतिरेकोपधुपाधितेनोपपत्तिः स्यात्तदा सर्वत्रैव प्रतिपक्षेतदुपपत्तिः सम्भवात् प्रतिपक्षमा
त्रमुच्छन्नं स्यात्तः दस्वे साधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोपपन्न इति केषाञ्चिन्मतं निरस्यति नापीति स्थापनायां इति
हृदोधूमवान्वह्नेरित्यादि स्थापनायामत्र हेत्वाभासत्वे तत्र सप्रतिस्थापनायां हृदो निर्धूमो हृदत्वादित्यादि रूपायां पूर्व्व सा
धनव्यतिरेकस्य निर्वह्नित्वादेः स्य पिंडादौ साध्यव्यापकत्वनिश्चयो नोपाधितयानुपपत्तित्वादित्यर्थः। तथा च तत्रैव न प्रति
पक्षोच्छेद इति भावः। तत्र सवत्राप्रमत्वादेः रगृह्यमाणेति पूर्वहेतोराभासत्वाग्रहदशायां प्रतिपक्षस्य दोषत्वसं
भवादित्यर्थः। पक्षेति प्रागभावः सकर्तृकः कादाचित्कत्वादित्यस्य सप्रतिहेतौ सोः कर्तृकोऽजन्यत्वादित्यत्र पूर्वं सा

चिं.ता.
हेत्व
५५

घनस्यकादाचित्कत्वस्यकर्ण्यपहिनाशित्वंतद्विपर्य्येयरूपंनित्यत्वादिकं। नोपाधितयोन्नायमपिर्प्येः। अन्यद्दृत्यादिकोधर्म्मे
परोनिर्देशः। तत्रैवप्रसिद्धानुमानएवमर्थोतिपर्य्यवेतेतरत्वस्यैवदूषकत्वंनभवेतद्विशिष्टवह्निमत्वस्यमेथ्यत्वादिमर्थः।
तुल्यः पक्षेतरसाध्यधीरत्वनुमतांचेदन्नोध्यत्वान्यपक्षेतरत्वगर्भेतामात्रेणग्राह्यमतएवाहएवमितिपक्षेतरत्वविशि
ष्टसाध्यसामग्रीत्वादिकमपिप्रसिद्धानुमानेसोपाधित्वेनानुन्नायंकथकादिसंप्रदायविरोधादितिभावः॥ अनुमित
नुकूलापक्षतांनिरूपयितुमाशंकतेव्याप्तिमादिव्याप्तिनिरूपणानन्तरंपक्षताविशिष्टस्यैवपक्षतादेहृम्मेतानिरूप्यतेभ
धिय्यनसे। मीप्यलटानिरूपयिष्यतेअन्यथाहेतौसाध्यवत्ताग्राह्यमानस्यापिपर्वतादेहर्म्मेत्वज्ञानादेनिष्ठिपदेरनुमिसा
तेः तत्रपक्षत्वंनसंदिग्धसाध्यवत्वमित्यर्थः। पक्षेधर्म्मत्वंचस्यादितिपक्षस्यधर्म्मतापन्नेतिवाऽनुमायपक्षधर्म्मतापक्षतेत्य
र्थेतत्तेनपक्षधर्म्मतानिरूत्वेनप्रतिज्ञापादग्रेपक्षस्यमात्रस्यनिरूपणान्मतत्कारस्यनप्रतिज्ञाहानिरित्यापिनदन्नि। तत्र
पक्षतानिरूपणेसपत्नम्यर्थोविषयतासंदिग्धेतिधर्म्मपरंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसंशयस्यलाभार्थः। तथाचपदम्मि
राम

कः साध्यपादशेनसंबन्धेनयः संशयस्तद्धर्म्मिकापांतादृशसवंधेनसाध्यस्यानुमितोसएवपक्षतेत्यर्थः। केवलान्वयिपिस्य
लेन्वाभावानन्तरसाद्वीपत्वावगात्वेवग्रहेवाल्लोनवेत्याकारः साध्यसंशयः सुलभः नचक्षाध्यंपक्षवृत्तिनवेत्यादिसंशयस्यापि
पक्षतात्वात्तत्राव्याप्तिरितिवाच्यंसमानाकारनिश्चयस्यैवसंशयविरोधितयापक्षधर्मिकसाध्यसिद्धिदशायामपितादृशसं
शयोत्पत्तावनुमितिप्रसंगेनतथाविधसंशयस्यालक्ष्यत्वात्तादृशसंशयानन्तरंपक्षः साध्यवांश्चेवेतिसंशयोत्पत्तेवानुमितु
तस्मादृश्यपतुभिन्नधर्म्मिकस्यसंशयस्यापिप्राप्तोन्यतेनिश्चयप्रतिबंधत्वात्पक्षधर्म्मिकसाध्यवत्तानिश्चयपनिवर्त्त्यसंशयस्य
मत्रविवक्षितत्वात्नतत्राव्याप्तिरितितत्पर्वतादौवह्निव्याप्यधूमवत्वादेः संध्यातास्यलेपर्वतोवह्निमान्नवेत्यादिसंशयस्या
पिपक्षत्वापत्तेस्तस्यापिवह्निव्याप्यधूमवत्तालक्षणसाध्यनिश्चयपनिव[redacted]क्ष्यसंशयत्वात्तन्नचोपाध्या
मतमादसमाध्यवतीनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकताकत्वंविवक्षितमुपदर्शितसंशयस्यवह्निव्या
प्यरूपसाध्यवत्तानिश्चयाप्रतिबंधकत्वादितिवाच्यंपर्वतेवह्नेसाध्यतास्थलेपर्वतोवह्न्यभाववभ्याप्यवान्नवेतिपक्षेसंशय

११

सिं. शा.

हेरंब

५५

स्यपक्षतात्वापत्तेरुपाध्यायमतेपि प्रत्यक्षिकतनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावज्ञानस्येव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि प्रति
बन्धकत्वात्तच्च तादृशप्रतिबन्धकत्वे सति साध्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबन्धकताकत्वं वाअंमुक्तकल्पेच संशयस्य साध्य
वत्तानिश्चयप्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभाववन्निश्चयाप्रतिबन्धकत्वान्न दोष इति वाच्यं पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हेः साध्यतास्थले
वन्ह्यभाववत्पर्वतसधर्म्मो वन्हिपर्वतोद्रव्यं नवेति संशयस्य पक्षतानुत्पत्तेः पर्वतत्वावच्छेदेन वान्हेनिश्चयस्ये
वन्ह्यभावनिश्चयस्यापि प्रतिबध्यत्वादेतेन साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक
विषयतावत्त्वे सति साध्याभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्त्वमुपाध्या
यमतमादृत्य विवक्षितमतएव वन्हिव्याप्यवतिवन्हेः साध्यतास्थले वन्हिव्याप्यवान्नवन्हिमान्नवेति संशयस्य पक्ष
तात्वं तादृशसंशयस्याहार्य्यतयाहेतुप्रतिबध्यत्वेपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्त्वादिति संपिकेचित रामः
प्रपितमया संप्रागुक्तद्रव्यं नवेति संशयस्यानिरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वपर्वतत्वावच्छेदेन वन्हेःज्ञो

ध्यतायां पक्षतात्वापत्तेः। दितिध्येयं नविशेषणानां साक्षात्कारणां लिंगेति लिंगदर्शनेन व्याप्तिस्मरणस्यादिमूतेन संशयस्य
नाशोदि समर्थस्तत्न लिंगदर्शनोत्तरं व्याप्तिस्मरणादशायामेव संशयस्य नाशात्तत्र व्याप्तिस्मरणस्याहेतुत्वेपि नक्षतिः। यथा
संभवास्थलेभिप्रायेणवा लिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः संशयनाशकत्वाभिधानं नचलिंगदर्शनादिनासंशयस्य यथासंभवास्थलेभि
प्रायेणवालिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः संशयनाशकत्वाभिधानं नचलिंगदर्शनादिनासंशयस्य नाशस्थले संशयानन्तरस्यो
त्पत्तेरनन्तरमेव परामर्शस्योत्पादादनुमितिः स्वीकार्य्येति वाच्यं साध्यसंशयस्य पक्षतात्वे कार्य्यसहभावेनैव तस्य हेतुतीया
वक्तव्यत्वेन तथाप्यप्रतिकारादन्यथा साध्यसंशयोत्तरसिद्ध्यात्मकपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरिति भावः। नोपलक्षणानां स्व
जन्यध्वंसादिद्वारा कारणां संदेहदे समनुपलभ्यते संभावर्त्तकत्वेति सिद्धसाधनदशायामनुमित्यत्याचार्तिकैवहि पक्षतानिर्वोध्यासा
ध्यसंशयस्य सिद्धिदशायामपि स्वजन्यध्वंसादिद्वावर्त्ततस्यचे सत्त्वावर्त्तकत्वान्न सा पक्षतेति भावः। संशययोग्यतायाः प
क्षतात्वनिरस्याति साध्येति साधकवाधकेति सिद्धिवाधयो. सामग्र्येताभ्यांजनितयोर्मानयोर्मितेः फलतिसिद्धिवाध्यं

१२

चिं॰ गा॰
हेत्वं
५८

योरभवेदर्थः। प्रत्येकसत्त्वेपीति तथा च सिद्धिमत्त्वेपि सिद्धिबाधयोर्द्वयोरभावसत्त्वात्तदानीमप्यनुमित्यापत्तिरिति भावः। आ
पीति सिद्ध्यभावो बाधाभावश्चेत्युभयाभावद्वयं न तथा न पक्षतेत्यर्थः। अर्थे त्वात अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे वैफल्यात्तान
न्वेवं ह्रदादावपि धूमादिहेतुनावत्त्वाद्यनुमित्यापत्तिरत आह ह्रदादिरिति बाधः। साध्यवत्ताबुद्धिमात्रविरोधिग्रहः हेत्वसि
द्धेर्हेत्वाभाववत्तायापक्षस्य निश्चयः आदिनासत्प्रतिपक्षाद्युपग्रहः आवश्यकत्वेनेति तदसत्त्वे तत्रानुमितेरुपगमेपि
क्षेत्साभावादिति भावः। साधकप्रमाणाभावस्तथेति पूर्वेणान्वयः। श्रोतव्यो देहादिभिन्नत्वेन श्रुतिवाक्यात्बोद्धव्यः मन्तव्य
स्तादृश्येणानुदर्मनतव्यः परमार्थत्वि प्रकरणात् शाब्दवगतेश्रवणांश्रुति जन्यज्ञानं। ननूक्तश्रुत्यानश्रवणानवहितोत्तरस्य
णोमननं बोध्यते किंतु तत्र वक्ष्यमाणेत तनश्रवणानाशे सत्येव मननीतयादेनोपपन्नं न साधकमानाभावस्यानुमितिहेतुता
याबाधकमत आह प्रत्यक्षरस्य इति अनुमित्सा दशायां प्रत्यक्षिकसिद्धिसत्त्वेप्यनुमितिदर्शनात्तन्न सिद्ध्यभावः पक्षतेत्य राम:
र्थः। अनुमित्सा विशिष्टप्रत्यक्षिकसिद्ध्यभावश्चविशिष्टायाः सत्त्वसिद्धेरभावः पक्षता वाच्येति नोक्तस्थलेतद्विनिरत आ ५८

१२

ह एकतिगाव गतेपीति तथा च धूमलिंगकावन्ह्यनुमितिरेव पर्वतपक्षस्य वन्हिमाप्यालोकवत्तावगाहिनीत आलोके न च वन्ह्य
नुमितिर्जायतामिति तत्र सापि वन्ह्यनुमितिर्नेत्यावुक्तपक्षताविरहादिति भावः। पक्षतावाच्येति निन्वेकलिंगकानुमि
तेरनंतरं लिंगांतरेण साध्यस्यानुमितिरसिद्धेवेत्यत आह मननस्य श्रुतिरुपपत्तिभिर्हेतुभिः। अत्रेति सिषाधयिषितः
साध्यरूपो धर्मो यत्र तादृशो धर्मी पर्वतादिः पक्ष इत्यर्थः। अत्रापि धर्मपदं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन क्लृप्तसाधयिषाविषयो लाभार्थे
मन्यथा गगनादिधर्मभिन्नत्वेन तत्तद्धीअकानुमितौ पक्षतायामलाभो भवेत्सर्वमन्यपप्रसंगात्तत्सर्वं च तद्धर्मिकतत्साध्यकानु
मितौ तादृशनिर्णयागोचरैश्चैव पक्षतापर्वताद्यविशेष्यकवन्ह्यनुमितिर्जायतादित्यादिना नानाविधाशेषाद्यपि वाना
मनुमितित्वेन तायामननुगम इति वाच्यं सिद्धेर्दशायायां दर्शनातिपद्यदिच्छी व्यक्तितो बाधतत्पक्षसाध्यकानुमितिह
त्वमघ्न तेन तद्विशेषविरहकूटाभावत्वेनैवानुगतरूपेणातत्पक्षसाध्यकानुमितिसामान्यं प्रति सिषाधयिषयोः का
रणत्वसंभवात् यत्तु प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकत्वेनैव तत्तत्सिषाधयिषाणामनुगम इति तन्न तद्धं

चिं.ग्रा

हां.वं:

तादृशानुमितित्वावच्छिन्नस्यप्रतिबध्यत्वोक्तौअंशतोवह्निज्ञानंजायतामित्यनुमित्सायाश्चसंग्रहापत्तेस्तस्यामंशेद्व
न्हिज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वात्तादृशानमितिनिरूप्रतिबंधकताकत्वमात्रोक्तौत्ववन्हेः पटस्यचद्रव्यमहत्वंचनस्या
नुमितेः प्रतिबध्यतामात्रायपटाद्यनुमित्सायामनुमितिप्रसंगादितिदिक्‌॥ नन्वेवमपिचाक्षिकदेहादिभिन्नत्वश्रवगा
नप्रतिबन्धात्तादृशनिश्चयेपेक्षानुत्पत्तेस्तदंशेधार्मिकतादशभननस्मादतआहतथाहीतिमोक्षोपायत्वेनेतिग्रह
णादितिशेषः॥ अतएवसिषाधयिषायाःपक्षतात्वेदेचवचनयोरविरोधः इमसंग्रेन्वयः प्रसक्षोत्तिप्रसक्षेणापरिकल्पितोनि
श्चीयमानोपोर्थस्तद्विषयोक्रियोऽनुमानजन्याबाधतरस्याद्यंतरसमर्थः॥ तेनउपजातप्रत्यक्षदशायामेवानुमेयत्वला
भादुच्यनविरोधिस्यसंभवश्रथमेअनुमित्सेतिद्वितीयतद्धिद्वितिसंदेहवतसंदेहस्येवनन्वसिषाधयिषानामेस्थलेपि
तद्योग्यतास्तीतिसैवपक्षतेत्यतआहयोग्यतापाश्चेतिसिषाधयिषोत्तेरज्ञाना॥ देमतत्वस्यतथात्वेऽतिप्रसंगादितिभावः॥ ननु
सिषाधयिषानाशस्थलेप्यनुमितसानन्तरोयस्येवानुमितिर्वस्तुतः सिद्धिदशायांपक्षपदादिस्थज्ञानादिव्यक्तित्वेनत राम

पक्षसाध्यकानुमितिरुत्पद्यतेतत्तद्विशिष्टाद्यभावकूटत्वावच्छिन्नाभावरूपवक्ष्यमाणतावाच्यासाचसिषाधयिषानाशस्थले
प्यस्तीतिमतआहसिषाधयिषाविरहेपीतितथाचसिद्धिकालीनसिषाधयिषाद्युच्छेदेप्युपरिदंशेमेघवानाविलक्षणाग
जेववादिसाध्यनुमित्सुतर्पादेडुरूकपातानुमित्यादेरनुमितिद्वेतुनायाव्यभिचारः॥ नचपक्षपदस्थज्ञानादिसत्वेप्रकृत
पक्षसाध्यकानुमितिरुत्पद्यतेतत्तद्विशिष्टज्ञानाद्यभावकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवचतादृशानुमितिसामान्यंसिषाधयिषा
देहेतुत्वमतोनोक्तस्थलेव्यभिचारस्तत्राप्यततःपरामर्शरूपस्यैवतादृशकूटाभावस्यसत्वादितिवाच्यंतथाचसमेके
कारणापरिशेषापत्तेः ननुसिद्धिदशायांपदस्थज्ञानादिसत्वेऽनुमितितत्तद्विशिष्टज्ञानाद्यभावकूटाभावत्वेनसिद्धत्त
त्वानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबंधेहेतुत्वंसिद्धत्तरत्वंचसिद्धौविशिष्टक्तिमत्वरूपंद्वित्विक्षणासाधारणंआहवैशिष्ट्यं
पचेस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरणयोभयसंबन्धेनावामतोनोक्तव्यभिचारइतिमतमत्रदूषणा
माहस्वकारणेतिश्रनपेक्षितंत्वनुनमितसितंपतत्सर्थेतस्यानुमितिदर्शनाद्विमथःतथाचतत्रेचसिद्धिदशायामपि

चिं. ता.
हरंबः
५८

परामर्शादिलक्षणासामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्यप्रसंगः सिद्ध्युत्तरानुमितित्वावच्छिन्नंप्रत्येवोक्तरूपेणासिषाध
यिषादेर्हेतुतया सिद्ध्युत्तरानुमितिव्यक्तीनां सामान्यसामग्रीवत्त्वादापत्तिसमत्वादिति भावः॥ अत्रेदं वदन्ति उक्तक्र
मेण सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषाया इव सिद्ध्युत्तरानुमितावपि सिद्धिसामान्याभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनानोक्तदो
षः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वेन तेन केवलसिद्धिस्थले तादृशयावद्विशेषसाम
ग्र्यबाधेनानुमितिसामान्यस्यापादयितुमशक्यत्वात् न त्वोक्तक्रमेण हेतुताद्वयकल्पनापत्तिगौरवादेव सिषाधयिषावि
रहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेनैकरूपेणाप्यकृतपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यंप्रतिहेतुत्वमग्रे सिद्धान्तयिष्यत इति चार्थं
विशिष्टाभावमात्रस्य विशेषणाविशेष्याभावस्यानतिरेकेनानुमितस्याविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य सिद्धिसा
मान्याभावेऽनुमितसायां च पर्यवसानात्तयोश्च स्वरूपेणासम्भवायेन वाऽनुगतैकधर्मावच्छेदेनानुमितिसामान्यंप्रति
निरुक्तविशिष्टाभावत्वेन हेतुत्वासंभवात् सिद्धिसामान्याभावस्थले सम्भवपि न सिद्धिविशिष्टानुमिमितसाध्ये

राम
५८

ऽपि च स्वरूपसंबन्धेन तादृशविशिष्टाभावस्यासत्त्वात् पक्षदृष्टस्थलेऽनुमितिर्न स्याद्यते तत्तत्सिद्ध्यादिविरहविशिष्टसि
द्ध्यभावव्यक्तेरिति तत्तद्व्यक्त्युपगमेपि तत्तत्सिद्ध्यादिविरहव्यक्तीनां विशेष्यविशेषणाभावभेदेन गुरुतरानन्तकार्यकारण
भावमपेक्ष्योक्तक्रमेण हेतुताद्वयकल्पनस्य लघुत्वात् तन्न चाखण्डविशिष्टाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमतो ना
वच्छेदकगौरवमिति सांप्रतं प्रतियोगिविनाकृतस्याखण्डाभावस्य तत्त्वेन हेतुतासांमान्यस्याथासिद्धत्वादन्यथानुमि
तसाविरहविशिष्टसिद्धेस्तत्समानकालीनसमुत्वारीभांचामेनमत्वावच्छिन्नाभावस्याप्यखण्डस्य तद्व्यक्तित्वेनानु
मितिहेतुतापत्तेः यत्तु साध्यवत्तानिश्चयानुत्तरानुमितौ साध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे साध्याभाववत्ताबुद्धित्वाव
च्छिन्नं प्रति साध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न स्याल्लाघवेन साध्यवत्तानिश्चयानुत्तरबुद्धिसामान्यंप्रत्येव
साध्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधितस्योचितत्वादिति तन्न यत्र साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यवत्तानिश्चयानुत्त
रवर्त्तिन्यां साध्यस्यानुमितौ पूर्ववर्त्तिमात्रेन साध्याभावचतावद्बुद्धौ च तावद्बुद्धौ च कार्यसहभावे नहेतुतापाविभिन्नका

सि॰ ता॰

हेत्वा॰

७०

१५

ष्यकारणतामावश्यकत्वादन्यथा साध्यनिश्चयोत्तरदशायामपि साध्याभाववत्ताबुद्धिविप्रसंगेन तत्र नानाविधा
याः साध्यवत्तानिश्चयसामग्र्याः वृत्तिवच्छेदकत्वानाकल्पनायां महागौरवापत्तेरिति संक्षेपः॥ सिषाधयिषेति यत्र
सिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरं वक्ष्यमाणक्षणे वापि सिषाधयिषा तत्र पक्षसंपत्त्यर्थं साहकृतान्तु साधकमानस्य विशेष
णं सिषाधयिषाचेह यद्यपि नानुमितिमात्रविषयिणीच्छा च न्मूलंशे सिद्ध्यात्मकस्पर्शमत्ववन्न्योयमपि वत्तानिश्चयस्योत्त
रमनुमितिर्जायतामितीच्छा सात्वेन्धनादमत्त्वसंभववन्हेरप्यनुमित्यापत्तिः॥ नापि प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितित्वप्रकारि
केच्छैव तथा च वन्हेः सिद्धात्मकशाब्दपरामर्शोत्तरं पर्वते वन्हेरशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छासत्वे सिद्धात्मकवन्हिमात्रपरामर्शस्यो
त्तरमनुमितिर्जायतां वन्हेरनुमितिर्जायतामित्याद्यनुमित्सासत्वे च वन्ह्यनुमित्यनापत्तेः तथापि सिद्धेः समापादायद्यदिच्छा
व्यक्तिसत्वे प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाभावकूटमेवात्र सिषाधयिषाविरहपदेन विवक्षितं अत
एव सिद्ध्यात्मकस्य घटसमलिंगकपरामर्शस्योत्तरमालोकिकि न पर्वते वन्ह्यनुमितिर्जायतामितीच्छासत्वेपि न तत्र पर्वते तप

रामः

७०

१५

क्षिकावन्ह्यनुमितित्तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वात् न च तदिच्छाव्यक्तेरनन्तरं सिद्ध्यात्मधूमालोकलिंगकपरामर्शो
त्तपसा वन्ह्यनुमितेर्भावित्वेनावश्यमुत्तेजकत्वमिति वाच्यं तथापि धूमालोकलिंगकपरामर्शविशिष्टदिच्छाव्यक्तित्वेनै
वोत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वादेवं यत्र सिद्ध्यात्मकैकपरामर्शोन्तरमनुमितसोत्पत्तौ समसामग्रीव सेन साध्यतद्व
त्त्ववत्तयोः समूहालम्बनानुमितिरुत्पन्ना तत्र तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकताध्रौव्येपि न पुनः साध्यानुमितिप्रसंगः॥ सविरो
धेनिनपाभावविशिष्टतत्तदनुमित्साव्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्यावाच्यत्वात् यदि च सिषाधयिषोत्तरं तन्नाशेपि डित्थस्मरणा
साध्ये सिद्धिसत्वे नुमितत्वपादः प्रामाणिकस्तदा सिद्धेः समाप्यदपदिच्छाज्ञानादिव्यक्तिसत्त्वे प्रकृतपक्षकसाध्यो
नुमितिरुत्पद्यते वन्हिरिच्छाज्ञानादिव्यक्त्यभावकूटविशिष्टत्वमेव साधकमानस्य विशेषणं वाच्यं न बाधकमानं सिद्धिः।
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य निश्चय इति यावत् तेनेन पाशाणत्वेन पर्वते तेजस्त्वेन व
न्हेर्निश्चयसत्वेपि पर्वतत्वेन तत्र वन्हित्वेन तस्यानुमितौ विनानुमित्सां नानुपपत्तिः पक्षतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं

दी॰ता॰

हे॰रंबः

७१

चैवैज्ञानिकं ग्राह्यं नेन वन्ह्याम् ततः शशविषाणोल्लेखानि साध्यानुमितावपि तादृशसिद्धेर्विरोधित्वं सुस्थं अत्र च विना व्याप्यनुमि
त्सां पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेः सत्वे सायां तदवच्छेदेन साध्यानुमितेरनुभविकत्वात् तत्पद्धते
लाघवच्छेदेन च न साध्यानुमितौ तदवसिद्धेर्विरोधिनी न तत्समानाधिकरण्येन साध्यानुमितौ तत्तद्धर्म्मविशिष्टविशेष्य
कं साध्यस्य सिद्धिमात्रं विरोधि पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येनेव तद्वन्हेर्निश्चयदशायां पर्व्वतत्वसमानाधिकरण्येन वन्हे
रनुमित्सनुत्पादनात् तथा च पक्षतावच्छेदकादिभेदमिव तन्निष्ठाच्छेदकत्वादिभेदमन्तरा भोग्यापि पक्षतायाः पृथक्पृथग्
वकार्यकारणभावोध्यः एवं च यत्र पक्षे परस्य साध्यस्य निश्चयोत्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्पक्षसाध्यकानुमितौ तादृशसि
द्ध्यभावमात्रं पक्षता न तु तत्रानुमितत्सा विरहोपि निवेश्यो गौरवात् अत एव पतत्पक्षसाध्यकानुमितिसामान्यसिध्यन्तर
मेव सिषाधयिषोत्तरं आपतेत तत्रानुमितत्सेवपक्षता न तु निरुक्तसिद्ध्यभावस्तस्य गौरवीत।। श्रीमता रघुनाथेन ते कलि
कारस्तनुभा पक्षतायरमूलस्य निर्गुणार्थः प्रकाश्यते।। अनुमितिनपक्षताजन्याविशिष्टज्ञानाजन्यत्वादिस्मनुमानेस्व

राम ७१

रूपासिद्धिमाह पक्षधर्म्मस्येति तथा च पक्षताजन्यत्वासिद्धानुकूलत्वेन चिन्तनीयत्वरूपोपोद्धाते न विशिष्टज्ञा
नस्य हेतुत्वं संभवस्यापपतीतिभावः। शब्दप्रयोगस्यैव निरूपणापदर्थ्यत्वात् पदिच ज्ञानं तदा ते नीपि संवंभादित्तिध्ये
यं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकार्य्यताघटितप्राचां नयेप्यागुक्तमनुमितिलक्षणं तच्च ज्ञान
द्वत्वपादप्यनुमित्सुतपसाः संभवीस्मतोऽनुमितिलक्षणोपोद्धाते नअंग्रन्थमवतारयन्ति दीधितिकृतः पक्षधर्म्म
स्य पक्षसंबन्धस्यावाशेषज्ञानं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्याचगाहिनिश्चयपरं तथैस्ते नलिंगविशेष्यकपक्षवि
शेष्यकपरामर्शयोः संग्रहः गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकांशे ग्रहश्च।।५।। यत्तु ऽनुमितिलक्षणोक्तकार्य्या
नुकूलत्वसंगत्यापक्षतानिरूपणानंतरं विशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वनिरूपपतितत्तुच्छं अनुमितिलक्षेण
स्य व्याप्तिविशिष्टेत्यादिनाग्रंथकृदुक्तत्वात।। केचित्तु पक्षधर्मस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य इति शम्पर्थे षष्ठी।

चिं. दी.
हेरंबः
७२

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेव्याप्तिविशिष्टज्ञानंव्याप्यस्यवह्नित्वप्रकारकज्ञानमितिपावततथाचनअनपेपक्षतावच्छेदका
वच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमितिवरन्तितन्नअर्थेपथातथेत्यादिग्रं
थेनव्याप्यविशेष्यकपरामर्शव्यापिग्रंथ्ठक्तावक्षममणत्वादसंगतत्वापत्तेरिति। मीमांसकः शंकते नन्विति व्या
प्यतावच्छेदकप्रकारेणव्याप्तिस्मरणंधूमत्वादित्रिप्रकारेणव्याप्तिनिरूपः तेनव्याप्यस्यानुभवादनुमित्युत्पादेपि
नक्षतिः। पक्षधर्मताज्ञानंव्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणपक्षधर्मतानिरूपः धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरू
पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिरूपइतिध्यावत्तथातेनरूपेणानुमितिकरणं तथाचध
मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकव्याप्तिनिरूपत्वंधूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षधर्मतानिरूपत्वंचेद्द्वयंद
णुवचकत्वव्वतकारणमातावच्छेदकमितिभावः। लाघवातत्कल्पनालाघवातननुपपन्नस्मरणात्मकपरा
मर्शादनुमितिस्तन्त्रज्ञानद्वयस्यकल्पनीयत्वाततत्कल्पनाद्यचमविशिष्टमत्तत्राहपरामर्शहेतुत्वेनेति

राम
७२

न्यायमतेपिविशिष्टज्ञानस्यानुमितिंप्रतिहेतुत्वेनावश्यकत्वादस्मडक्तकारणतावच्छेदकद्वयस्यावश्यस्यात्वादि
त्यर्थः। विशिष्टपरामर्शस्यापिज्ञानद्वयसाध्यत्वादितिभावः। विशिष्टपरामर्शप्रतिजनकत्वेनज्ञानद्वयस्यउभयवा
दिसिद्धितयानियानिपतत्पूर्ववर्त्तित्वेनावश्यकत्वादित्यर्थः ननुयुक्तः वह्निव्याप्योधूमइत्याकारभिन्नरूपस्यविशे
षणाज्ञानविधयापरामर्शजनकत्वेपिक्कमवामद्येतदेतज्ज्ञानस्यविशिष्टज्ञानजनकत्वातपक्षतवच्छेदक
प्राकारकज्ञानविधयातस्यावश्यकत्वेपिवह्निव्याप्योधूमः पर्वतइत्यादिकेवलपर्वतत्वादिप्रकारकज्ञाना
दपिविशिष्टज्ञानसंभवान्मर्वतरमस्यविशिष्टज्ञानाजनकत्वादितिअपंदाधितिकृतस्मुकचितप्रथमोपास्थि
तत्वरूपलाघवादित्यर्थः। पत्रप्रथमंज्ञानद्वयंततः सिद्धादिप्रतिबन्धवशेनानुमितिसामग्र्याभावाद्विशिष्ट
परामर्शस्तत्रैवस्वप्रकाशवादिगुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्यन्यायमतसिद्धकारणतावच्छेदकान
पेक्षाप्रथममुपस्थितत्वादितिभावः। यत्तुलाघवाद्विशिष्टधूमाभावतिविशिष्टधूमप्रकारकज्ञानमित्यादिग्रं

चिं.ता.
हेत्व:

मत्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेलाघवात तन्नुकूपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञान
स्यानुमितिजनकत्वेन मीमांसकैरपि तोर्दशधूमत्वज्ञानस्यैतज्जनकत्वस्वीकारादन्यथा नीलघटवान् इति
ज्ञानं नीलघटाभाववति नीलघटप्रकमिति भ्रमत्वज्ञानसत्त्वेऽपि घटाभाववादिति ज्ञानीनत्यप्रमायत्तेरिति धे
यं। ननुपक्षादावितरधर्मोपस्थितत्वस्य कारणतावच्छेदकतायाननियमेकत्वात् कल्पनीलाघवं चं विनिगम
कमाह परामर्शहेतुत्वेनेति आवश्यकत्वात् रीतिवह्निव्याप्यधूमवान्यं इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्यानुमि
तिहेतुत्वेन व्यापनयपि गुरामतसिद्धकारणतावच्छेदकत्वपस्यउभयत्वादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदक
त्वादिसर्व्वः। विशिष्टज्ञानस्यापि ज्ञानद्वयपाक्षानत्वात् तथाच व्यायमतसिद्धकारणस्यान्यथासिद्धनि
रूपकत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वायोः कल्पनामपेक्ष्य नियतवर्त्तितावच्छेदकत्वेनोभयवादिसिद्धज्ञानद्वयस्यान्य
थासिद्धत्वकल्पनापारव लाघवादिवदन्ति। नच व्यायनयैवदन्ति। नच व्यापनयैव वह्निव्याप्यवान्नयमित्याप्य रामः

ताच्छेदकाप्रकारकाद्यत्रानुमिति। स्तत्र गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्यापिनियतपूर्ववर्त्तितानवच्छेदक
त्वनालाघवामविरुद्धमिति वा। अंतस्यापि ग्रंथ्यकृतैवाग्रेवक्ष्यमाणत्वादिति। ननुद्वयरूपेन कारणतायांकिंबाधकमत
आह एवमितिज्ञानद्वयादेवैसंवकारअल्पेनज्ञानद्वयादनुमिति रेवास्तु न तु विशिष्टपरामर्शइत्यर्थस्तेन वह्निव्याप्यो
धूमो धूमवांश्चायं पर्वत इत्यादिसमूहालंबनज्ञानान्मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारेपिनक्षतिः एवकारोऽप्यर्थेइमपिक
श्चितत्र साध्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतावच्छेदकत्वबावह्निव्याप्योधूमो धूमवांश्चाय
पर्वत इत्यादिज्ञानमनुमित्युपधायकत्वेवेत्यादिविप्रतिपत्तयः सबन्धानानुगमस्यैव संसर्गतावच्छेदकगौरवस्याहय
णत्वभिमाशयेनशंकतेनचेति व्याप्यत्वज्ञानमेवेनेति विशिष्टपरामर्शसंबन्धेव्याप्तिप्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः लाघवा
तकार्य्यकारणभावैक्यलाघवात आवश्यकत्वात ज्ञानद्वयव्यापकत्वयातादृशसंबन्धेन व्याप्तिज्ञानस्यावश्यकत्वा
तउपजीव्यत्वाद्वेति पाठे पीतिविशिष्टपरामर्शसंबन्धे व्याप्तितस्य व्यापकत्वादित्यर्थः तस्यैति तादृशसंबन्धेन व्याप्य

दिं० टी०

हेरंबः

७५

१६

त्वज्ञानस्य अनुमितेः पूर्वं अनुमितिः प्राक्क्षणोऽसिद्धो उभयवार्थसिद्धत्वेन युगपद्युपस्थित्यभावादिति एकदा ज्ञानत्व
द्रूपस्य तादृशसंबन्धेन व्याप्तिज्ञानस्य चाभावादित्यर्थः अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेन ज्ञानद्वयादनुमितिरुत्पद्यतेरिति भावः। अपरे
तु व्याप्यत्वज्ञानमेवेति व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमेवेत्यर्थः। ए
वकारेण व्याप्यतावच्छेदकस्य कारणतावच्छेदकत्वस्य व्यवच्छेदः। लाघवादिति अवच्छेदकलाघवादित्यर्थः। अवश्यकत्वा
त्वेति तादृशनिश्चयस्य कारणत्वावश्यकत्वेत्यर्थः। उपजीव्यत्वादिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। अनुमित्यव्यवहितपूर्वं तादृशवि
शिष्टज्ञानस्य क्वापि न संभवः इत्याशयेन दूषयति तस्येति तादृशविशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः। अनुमितेः पूर्वं अनुमित्यव्यवहि
तपूर्वं असिद्धो असत्त्वेन युगपद्दुपस्थित्यभावादिति अव्यवहितपूर्वत्वकालिकविशेषणताभ्यामनुमितिनाशाद्वि
शिष्टपरामर्शेयोर्वकस्मिन्क्षणे नुपस्थित्यभावादित्यर्थः। तथा च तदानीमनुमितिरेव जायते विशिष्टपरामर्श
का वार्तेति भावः। इममपि वदन्ति अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणे विशिष्टज्ञानस्यासत्त्वं परिहरति अर्थेत्यादि इन्द्रियस राम

७५

१६

त्रिकृष्टधूम इति पर्वते तद्वृत्तित्वेन गृहीते इत्यादिः स्मरणाद्दैत्यपलक्षणं धूमवान्पर्वत इति ज्ञाने चेति शेषः। यद्यपि व
न्हिव्याप्तिप्रकारकस्मरणे वन्हिव्याप्योपमित्यभेदप्रत्यक्षनिर्वाहाद्विशिष्टस्मरणमफलं तथापि परोक्तकारणा
रक्षार्थं मे च विशिष्टस्य अनुस्मरणस्य च धेव प्रगपदुपस्थितेश्चेति भावः। धूमत्वाधारणेति धूमत्वारूपव्याप्य
स्यादर्शनादित्यर्थः। एतच्च संशयनिरासाय यथानुपदेशे तौ योधूमो वन्हिव्याप्तिमानुर्वेति संशयोऽपि संभावनीयः स्या
दिति भावः। व्याप्योपमिताति अनुमित्यव्यवहितपूर्वं वन्हिव्याप्योयं पर्वतो पर ईमचैप्रकारकानि रुक्तविषयताशा
लिनिश्चयात्मकाभेदः प्रमयः स्यादित्यर्थः. ज्ञामग्र्याद्वृतिमादिति तादृशाभेदप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वान्त्वादिनिमा
वः। हेतुरिति लाघवादिति शेषः। एवकारोऽप्यर्थे सोप्यनुमितिहेतुरित्यर्थः। धूमपर्वतोपरमनन्तरं वन्हिव्याप्योयंप
र्वतो पर इति। क्रमिकं ज्ञानमित्यर्थे सादि ग्रंथास्याभिप्रेतमित्याशयेन दूषयति अग्रे स्येत्यादि सादि नात्र मध्ये वन्हिव्याप्यो धूम
इति स्मरणानन्तरपत्र पर्वतापत्वधूमत्वच वन्हिव्याप्तिरेतेषां एकत्र उपमितिरोपामानं तत्र प्रथमतोऽनुमितिसामग्र्येव ना।

चिं॰टी॰ज्ञा

हेरंबः

७५

स्तीतिभन्न्रतरुवाग्रेवक्षतिप्रथमतरुवमा। मेधूमद्रूपोवैशिष्ट्यंपत्रभासमईतिभावः। अप्यामेदप्रसपूर्ईति। तादृशविषयता
शालिनिश्चयीभकाभेदप्रसपईमर्थः। वस्तुतस्तुगत्याव्याप्यस्याभेदस्तादात्म्यतद्धत्तित्वासाधारणधर्म्मोव्याप्यत्वंततत्प्रकारक
प्रमर्थेईमर्थ॰पक्षधर्म्मतांशेव्याप्याभिन्नप्रकारकस्याभेदसंबन्धेनव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यचाउभयवैशिष्ट्यानवगाहि
तपायथाश्रुतासंगतेरितिध्येयं। अन्यथाअनुमितिसामग्र्यवश्यकत्वाभावोतवनैयायिकस्यस्मरतईतिपर्वतइत्युक्तंस्थले
ज्ञावतश्चेमर्थः। प्रथमतरुपर्वतिअनुमितिसमवहितप्रर्वमेवेमप्यः। भाशतेपक्षांशेविशेष्यीभूयधूमेभासते। आत्तवावपादि
तिवन्हिव्याप्यधूमवानपर्वतइत्यादिस्मरणांधूमावयोवोध्यंउभयतापातितथाचअवहितपर्वतत्वकालिकविशेषणता
स्यामनुमितितादृशविशिष्टनिश्चयपयोरन्वयसहचारज्ञानावुयुगपदुपस्थितिरितिभावः। लाघवादवच्छेदकत्वाद्यवा
तवन्हिव्याप्यवान्पर्वतइत्यादिव्याप्यतावच्छेदकाप्रकारकशाब्दादिपरामर्शादेवपत्रानुमीतिस्तत्रव्याप्यतावच्छेदकप्र राम
कारकनिश्चयाभावेनज्ञानद्वयस्याप्युपस्थितेवाद्यसिद्धतयोनिपतपर्दवर्त्तित्वेनकल्पनगौरवाचेत्यापिदृष्टमंयततस्य ७५

चनायाम्नवाक्यादितिपूर्वमुक्तं। पक्षधर्म्मव्याप्यत्वज्ञानस्येतिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्य
त्वात्वच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयस्येमर्थः। अन्यत्रापीतिज्ञानद्वयानन्तरंयत्रानुमितिस्तत्रापीत्यर्थः। तथाऽनुमितिसाम
ग्र्यभावेनज्ञानद्वयोत्तरोमन्नतरशविशिष्टनिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वकल्पनंइन्द्रियासन्निकृष्टेतिसमूमोवन्हिव्याप्य
स्तद्धूमवांश्चपर्वतइत्याद्यविमर्थः। सन्निकृष्टेप्याहतादृशेचेतिपिशाचत्वमत्रमदुतरूपव्याप्यमिमादौचमर्थः। मेमक्ष
विशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्वन्हिव्याप्यतद्धूमवान्पर्वतइत्याकारकग्रेमेक्षिकोविशिष्टज्ञानेसामग्रीविरहात्तयाब्दा
दिसामग्र्यास्तत्रापिकदाचित्संभवात्प्रामेक्षिकेमक्तंतेनतादृशविशिष्टज्ञानिनअनुमितिमनुमादेतिईष्टापत्तायनु
भवविरोधादितिभावः। अस्मदुक्तेतियद्यपिन्यायेनपईवमिमांसकमतेपितदोषतादवस्थ्यंतथापिपत्रधूमेवन्हि
व्याप्यत्वंपर्वतेचधूमवत्तामात्रंप्रागनुभूतंनतुवन्हिव्याप्यधूमावान्हिव्याप्यस्तद्धूमवांश्चमपर्वतइत्येवंस्मृतिस्तत्रज्ञा
नद्वयस्यासिद्धमितिभावः। अनुमानादितिपक्षीयोधूमोवन्हिव्याप्यःधूमत्वादित्यनुमानादित्यर्थः। परामर्शःज्ञान

चिं·टी·ज्ञा·

हेरंबः

ह्यानन्तरं तादृशविशिष्टविषयतताशालिनिश्चयः अनवस्थानादिति आदिप्रकारकज्ञानादेतदानीमनवस्थाना
नियमेदिमर्थः।धूममात्राप्रकारकत्वेनवान्हेव्याप्यनुविशिष्टपरामर्शो संभवेनानवस्थाप्रसंगादित्यर्थादुः।न
नुतत्रमानसस्ववविशिष्टज्ञानं भविष्यतीत्याशयेन शंकते अथ्येसादिपरमाणुरूपाधिकरणानवेतिपरमाणुप
पानितिनिश्चयाकारस्यस्मृतावाचपिसंभवातसंशयपर्य्यन्तानुसरणंमर्थमितिध्येयं।नचतथापिपरमाणु
रूपावानवेतिपपरमाणुविशेष्यकरूपप्रशयस्यैवसम्पकत्वेःथिकरणामवेशोमर्थइतिचाच्यंप्रागसन्निकृ
ष्टातीन्द्रियस्थानदोशादतस्तसुरूशस्थलाभिप्रायेनतत्ततसिद्धायतदनसरणाततन्मतेरूपस्यनिसतयाप
रमाणुव्वतिरूपायिमहत्तद्देनगोद्धिकत्वात् अधिकरणातात्वेनामाधिकरणात्वस्मभानेःम्यथारमतापत्तेस्तत्र
तायादशाधिकरणत्वभानंतास्मातान्द्रियत्वंसर्वेसिद्धिमेवपवोक्तस्थलअमदशार्थेज्ञंशयद्वयोपन्यासइतिभा
वः।वन्हिस्वतंत्रेरणापीतिवह्निरिन्द्रियासरूकारेणावह्निर्विषयकलौकिकप्रमहजनकतावच्छेद·कानष्रये

रामः

णेत्यर्थः।नचमनसाज्ञन्यतइत्यस्यैवसम्पकत्वेवहिरखाग्रेणापीतिविशेषणंमर्थमितिवाच्यंलौकिकविष
यतयाज्ञमप्रसमक्षेप्रतिसमवायेनमहत्त्वस्यहेतुतथापरमाणोलौकिकविषयतयाज्ञानमेवनेस्मिमानस
स्यवार्तेकुतइत्यावेदयितुंवहिरत्वात्अणोसुकंसिद्धामान·सयोगोनिद्रात्तत्येहायीतिइन्द्रियासन्निकृष्टाती
न्द्रियलिङ्गाकेपीत्यर्थः।ज्ञानदूपानन्तरमितिशेषः ज्ञानानंतरोपनीतेइतिहेतुमानपक्षइतिज्ञानोपनीतविशेष्य
इत्यर्थः।व्याप्तिस्मरणोतिधूमोवन्हिव्याप्यइत्याकारकव्याप्तिस्मरणेत्यर्थः।परामर्शसाध्यव्याप्यहेतुमानपक्ष
इतिमानसनिश्चयः।तदनन्तरमितितादृशमानसनिश्चयानन्तरमित्यर्थः।व्याप्तिस्मरणादेः इन्द्रियासन्निकृष्टलिंग
विशेष्यकव्याप्तिस्मरणादेःअनुमानेन्तरतापत्तेरिति।मानसाम्यप्रमायाःरित्यर्थःआपत्तिमुक्तंव्याप्तिमाहतदेवही
तिअसाधारणामितिशरीरादिरुदाहृतेयेअपश्यामानसामेप्रमाल्लोपहितकरणत्वपर्य्यवसितस्यप्रमाणान्तरत्वरू
पायाघसस्पीणादावसत्वेनोक्ततर्कस्यमूलशैथिल्यापन्नेरितिभावः।तथ्यानुभवत्वाव्यापकज्ञानदृत्तिजात्यवच्छि

त्वकार्यतानिरूपितकारणताश्रयप्रमित्यर्थः। जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरस्य हेतुत्वाद्व्यापकानन्तं कारणत्वं
चात्र विषयत्वाद्यनवच्छिन्नं ग्राह्यं तेन साक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति विषयविधया शरीरादेर्हेतुत्वेऽपि नोक्तदोषः
चक्षुरादेस्तु चाक्षुषत्वादितादृशज्ञानावच्छिन्नं प्रत्येव चक्षुस्त्वादिना जनकतया न तत्र दृष्टान्तासिद्धिः। ज्ञानहेत्वी
सुपादानात् संयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना हेतुत्वेऽपि शरीरादेर्मुदासः। न चानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं कार्य्य
त्वं प्रविश्यैव तत्कारणसंभवे ज्ञानहेतुनीतिमर्थमिति वाच्यं ममतासंवारकस्य प्रमामितस्य स्यार्थत्वापत्तेरिति चात्मसु
रवादिसन्निकर्षव्यभिचारवारणाय वह्निगोचरेति स्मृत्युपाधायकस्य संस्कारस्य संग्रहनिरुक्तासाधारणासंभवः सह
कारितया तत्र व्यभिचारवारणाय प्रमामिति ननु तथाप्यालोकादौ व्यभिचार इति चेत् न प्रमाणान्तरासहकारिताविशे
शेषणादेवं शरीरभिन्नं सत् स्वेतरप्रमाणासहकृतं यत्तदन्यत्वमित्यर्थः। एतेन शरीरस्यापि स्वेतरप्रमाणासह
कारित्वादिति न चानुमित्यादिकरणताभावाय व्याप्त्यादिरिति वाच्यं पन्निरुक्ततदन्यत्वे अनिवह्निविषयत्वादृशयाद

 राम

शप्रमोत्पादकत्वं वृषमानसान्यतादृशतादृशप्रमायाः फलोपहितकरणमिति व्याप्तिमानज्ञान्यपरामर्शकरणत्वस्याप
त्तारिव्याप्यसंभवादिति ध्येयं पितृचरणास्तु असाधारणमिति शरीरणाप अर्थस्तु पूर्ववत् तत्र आलोकादौ व्यभिचारवारणा
य स्वाहृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रमाकरणतया निरूपितं यत्कार्य्यत्वं तदवच्छेदकीभूतमानसाहृत्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यता
निरूपितकारणताशून्यत्वं विशेषणादेवं च न चक्षुरादेर्व्वपि तन्मतावच्छेदकीभूतचाक्षुषत्वादिज्ञानवच्छेदकत्वे नैव
जातिविशेष्यतामिति वाच्यं सर्व्वेषामेव चक्षुषां स्वेतरचक्षुरजन्यतावच्छेदकीभूतं यच्चाक्षुषत्वं तदवच्छिन्नं प्रति
जनकतया दृष्टान्तासिद्धितादवस्थापतेः कारणत्वं च विशेषत्वादिधर्म्मावच्छेद्यं ग्राह्यं तेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति द्विप
त्वेन कारणत्वात् शरीरस्य विषयत्वेन प्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेऽसाधारणपदस्य न वैयर्थ्यं भानसाहृत्तिप
देत्वापादकस्य पराभ्युपगतत्वस्य सर्थमस्थात्मस्यलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्याप्तिस्मरणादेर्हे
तुत्वस्य नैयायिकैरभ्युपगमेन निरुक्तकरणताशून्यत्वस्य तत्रासंभवादिति ध्येयं। चैत्रादिशरीरजन्यतावच्छेदकजातेः

सि.दी.ना.

हेत्वं

७८

प्रामाणिकत्वेपुनरेकदेशस्यज्ञानावृत्तित्वेनज्ञानवृत्तिजातिविशेषवीपास्य।नुपधायकसंस्कारवारणायप्रमामितिज्ञात्मसु
खादिसन्निकर्षेऽभिचारवारणायवह्निर्गोचरेतिदृष्टान्तेचेन्द्रियपदंचक्षुःपरंआदिनात्वगादेःपरिग्रहः तथाचरदृशा
त्रिस्मरणापपन्नभवत्वाप्यकज्ञानवृत्तिजातमवच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वेसतिस्वावृत्तिधर्म्मावच्छि
न्नप्रमाकरणतानिरूपितकार्य्यतावच्छेदकीभूतमानसज्ञानावृत्तिजातमवच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रय
त्वेचसतिचक्षुर्जौचरप्रभोषगदकस्मात्ततदामानसान्यप्रमायाःफलोपहितकरणंस्याच्चक्षुरादितिसमुदितार्थःतदितिप्रा
दृ॥चस्तुतस्तुसाधारणापदंस्वेतरमानान्यप्रमानसहकारियदितितुनव्याः ननूक्तव्याप्तेनिश्चद्वयभिचरद्धैसतत्त्वात्स्व:
संसयेतिनविशिष्टप्रत्यक्षरूपोकिंतुविशेष्यविशेषणायेस्मरणरूपोनिश्चंदरित्यादिप्रदातज्ज्ञमोपास्थितेरभेनसद्धोपु
रुप्र·पानान्तरत्वमातसान्यप्रमायाःफलोपहितकारणत्वमभिचारसंपादकमितिशेषः।विशेष्यविशेषणायो·लौ राम
किकथलत्वप्रवर्त्तेः।प्रत्यक्षस्वीकारादितिभावः।तथाचनिश्चदंहत्वभावादेवनव्यभिचारः।स्वयंप्रमापदंमतेत्तिमाहे ७८

सन्मे।व्यवहारःशब्दप्रयोगःतदानांव्यवहाराव्यवहितप्रकृष्टरणा।व्यवहितप्रकृष्टरोचात्रनुभवकाभावात्प्रत्य
क्षसामग्र्यभावात्तद्रूपोपनयस्यप्रमासतिनगीकारादिसर्थः।व्याप्यत्वानुमानादितिव्याप्यत्वस्यानुमानपंस्मादि
तित्युतपसाव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहादिसर्थः।अनुभावप्रत्यक्षरूपः।अतस्वअनुमितावलकार्य्योन्यथानुपपत्तेःका
रणात्वकल्पकस्यत्वादेचव्याप्तिज्ञानवतःवह्निव्याप्यवह्निव्याप्यइतिज्ञानवतःअनुमितिरितिनान्यथेतिकेवलं
वह्निव्याप्यवानयमितिक्षेव्दज्ञानोत्तरमितिभावः वह्निव्याप्योदानवेतिपर्व्वतापोवह्निव्याप्योसद्मोचावह्निव्या
प्तिमानतदभाववनेवाईस्यन्नस्तातवंयंनतुवह्निव्याप्यायंपक्षीपोनवेतिपर्व्वतीपद्धमेधूमत्वेनज्ञातइमस्यसन्देभेविरो
धोपत्तेः।संशयोपीसत्रापिनाविशेषदर्शनत्वेननव्याप्तेवद्धेदकधर्म्मवत्ताज्ञानविधेयाव्याप्यभावग्रहंप्रतिविरोधि
त्वेना।अन्यथाव्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनस्यसस्यभावग्रहंप्रतिसविरोधित्वेपरामर्शेतिसंशयानंतरमिमारिः·नयह्नावि
शेषदर्शनत्वेनानुमितिसा।मग्रीत्वेनसंशयस्याभावात्संशयस्यानुत्पादी।ततयाचभिन्नविषयेअनुमितिसामग्रा

सि.दी.मा.
हेत्वा.
७८

बलवत्तेनानुमित्सावे। साध्यसंशय इति भावः अन्यथाऽनुमितिसामग्र्याः संशयस्याप्रतिबन्धकत्वे परामर्शोऽपि कु
त्रोनस्यात्कुतोनस्यादितिज्ञानद्वयानन्तरमिमादिः। नान्वेवंमाप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्ग्रहं शा
ब्दज्ञानान्तरं व्यभिचारसंशये न प्रतिबन्धादित्याशंकते संशये नेति व्यभिचारसंशयेनेत्यर्थः। प्रतिबन्धादिति कारण
त्वग्रहं प्रतिबन्धादित्यर्थः। तुल्यमिति अतीन्द्रियसन्निकृष्टस्थले व्याप्तिज्ञानद्वयानन्तरानुमितौ व्यभिचारसंशये न प्र
तिबन्धाविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वदुर्ग्रहं तुल्यमित्यर्थः। धूमत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिनिश्चयस्य तद्धर्मे मा
त्रावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्त्यभावधीं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयोत्तरं तद्धर्मावच्छि
न्नाथो न पिति संशय उत्पद्यते इत्याशंकां निषेधति न चेति सामान्यनिश्चयस्य धूमत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यकव्या
प्तिनिश्चयस्य निवर्तकत्वात् प्रतिबन्धकत्वात् विशेषसंशयश्चेति धूमविशेषसंशयश्चेत्यर्थः। नीलधूमेनीपः प्र
तिबध्वएथकव्याप्तिजिज्ञासपद इति पर्वतोपधूमत्वावच्छिन्नविशेषकव्याप्त्यभावकुट्टोतद्धर्मे मात्रावच्छिन्नविशे

राम
७८

ष्यकव्याप्तिनिश्चयत्वेनैवविरोधित्वं किं तु धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्त्यभावग्रहं प्रति धूमत्वावच्छेदेन व्याप्ति
निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्याशयेन समाधत्ते पत्र महीत्यादि पद्धर्मावच्छेदेन ही त्यर्थः। यद्धावर्तकधर्मदर्शनं य
स्यावद्वयाप्ततदवच्छेदकधर्मदर्शनं तस्य न तत्संशय इति तद्धर्मावच्छिन्नेन तत्प्रकारकसंशय इत्यर्थः। नचेति धूम
त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिसंशयश्चेत्यर्थस्तं चेति धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिसंशयश्चेत्यर्थः सामान्यविशेषयोरिति
धूमत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यकसंशयस्यानेतद्धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकसंशयस्थलेवाव्रीत्यर्थः। नन्वेवं पत्रादौ
विशिष्टधटकस्यैकदलेः परदलस्याभावनिश्चयस्तदनन्तरं ज्ञानद्वयं ततोऽप्यनुमितिः स्यादतस्तत्रेष्टापत्तिमा
हवस्तुतस्त्विति केचित्तु न तु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चय इत्यस्य धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानमित्यर्थः
धूमत्वसमानाधिकरणेन व्यभिचारनिश्चयेऽपरशाखामपि धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयसंभवात्तदाभी
मनुमित्यापत्तिवत आहवस्तुतस्त्विति धूमत्वगातिधूमत्वव्यापकत्वविशिष्टस्वरूपसंबन्धेन धूमत्वावच्छि

दि·टी·जा·
हरवं

नुविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकस्मरणोमतीमध्येदेत्यप्याहुः। ननुजातिमानवह्निव्याप्यधूमवांश्चेपमितिज्ञानद्वयाद
प्यनुमितिःस्यादित्यतआहवस्तुतस्त्वितिधूमत्वपुरस्कारेणेतिधूमत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताशेष्यतावच्छेदकता
कनेत्यर्थःइत्यप्याहुः।वस्तुतोज्ञानत्वद्वयानन्तरमप्यनुमितिर्नतापत्तांग्रमात्वग्रहरूपकारणाभावादितआहव
स्तुतइतितथाचस्वप्रकाशनपिज्ञानद्वयस्यैवस्वधर्म्मिकपरामर्शौः।प्रामाण्यग्रहरूपत्वेपिचदन्तिप्रमेयंप्र
मेयत्वसंबन्धितावच्छेदकरूपत्वव्रतनतुसाध्यवद्व्यावृत्तित्वेनतप्रमेयवद्व्यत्वस्याप्रसिद्धेः।एवंशास्त्रत्वमिवत्रव
पिपत्रद्वनापत्तवाक्यादिनाप्युक्तत्वात्पूर्वंविशेष्यकाभिप्रायेनइदंनीलिंगविशेष्यकाभिप्रायेणोक्तमितिनपौनरुक्त्य
क्तमितिमापिवदन्ति।भावत्वेसाध्यत्वेनभावाभावयोरन्यताभिप्रायेणअन्यथाभावेत्वादेर्व्याप्यवच्छेदकत्वेततसं
शयोत्पपक्षधर्म्मतापहाविरोधित्वादसंगतेर्भावत्वाभावत्वयोरनुद्देतुभावत्वाभावत्वान्यतरनिरुक्तिप्रभृत्यदावत्वं
तयोरनिरूपततत्प्रकारकानिरूपणादित्यर्थः।अनुमानंअनुमितिः।तदामामत्वस्यताववभिन्नत्वेतिअभावभि

राम

न्नपत्रद्व्यन्यतरत्वस्यालिंगत्वाभावात्लिंगनिरुक्तान्यतरत्वस्यवानिरुक्तान्यतरस्यलिंगत्वाभावात्तावच्छेदकत्वा
भावात्भावभिन्नत्वेशत्वभावभिन्नत्वस्याप्रसिद्धेरितिभावः।निरुक्तान्यतरत्वस्यतत्वस्यज्ञानस्यअनुमितिंप्रमुपधाप
कत्वाभावात्तेलिंगासंसर्गाग्रहान्नैगिसंसर्गोऽग्रहस्यैवोपगमादितुनआः।लिंगत्वादितिभावाभावयोस्तदात्मेनहेतुतास्य
त्वाभिप्रायेतुलिंगतावच्छेदकत्वादित्यर्थः।फलवक्तेतत्रतादशज्ञानकल्पनीत्वानुमितिमुत्पादादितिभावः।केवलान्व
पिसाध्यकानुमितमनंगीकारिणाप्युक्तस्थलेव्यभिचाराभावादपमाक्तोकोधूमोवाउभयथापिवन्हिमाभरतिज्ञानजन्य
नुमितावेवव्यभिचारान्तंनिरस्यतिएवमितिलिंगत्वन्यसाध्येलिंगतावच्छेदकंसमानाधिकरणसंबन्धेनवन्हेसीध्य
त्वेपधाक्तमेवसाधुक्षितिवदन्ति।अनुमितिविशिष्टज्ञानजन्यशिष्टव्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिवध्यत्वादिमनुमा
नेनाशंकेतेअथेतिपर्वतापधूमधर्म्मिकवन्हिव्याप्यभेदज्ञानप्रतिबध्यत्वेतापक्षीभूतानुमितौस्वरूपसिद्धत्वा
न्वेदमनुमानंमानमितिमाशयेनपरिहरतिधूमत्वेसादिविशेषदर्शनात्धूमत्वावच्छेदेनव्याप्तिनिरूपणातविशेषदर्श

चिं॰ टी॰ अा॰

हखं

मात्रज्ञानरूपधर्म्मिकप्रमात्वग्रहरूपात् स्वप्रकाशमते प्रमात्वग्रहस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति तु नव्याः। अत एवेति भिन्नवि
शये ऽनुमितिसामग्र्यादिना प्रतिबन्धादित्यर्थः। भेदज्ञानं ज्ञानरूपद्वितीयपक्षे गोडत्वाद्यप्रमानं भेदज्ञानप्रतिबध्यत्वरूपहे
तोः स्वरूपासिद्धत्वाभावेनान्वेवं व्यनुमितिविशिष्टज्ञानज्ञानाविशिष्टव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् अनुमानं विशिष्टज्ञान
स्य हेतुत्वे मानमस्तु अतस्य साधुत्वव्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्यतीनिश्चयाजनव्यभिचारस्तत्र निश्चयत्वावच्छिन्न
प्रतिबन्धकत्वाभावात्तद्ग्राह्यभावानवगाहित्वस्य निश्चये विशेषणीयत्वाच्च न विशिष्टव्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्ये विशि
ष्टज्ञाने व्यभिचार इति मनसिकृत्याशंकते नचेति। अन्यतः निश्चयत्वतः ज्ञानरूपपक्षवृत्तित्वात् पक्षे व्यतिरेकज्ञानेऽनुमितिर्भवत्से
वपूर्वोक्तगोकिमसिद्धा इति न्यायापादितिभावः। अप्रयोजकमिदमिमाशये नाह मत्वेति धूमत्वस्य धूमभावावच्छिन्नस्य
विशेषदर्शनेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयेनेति यावत् तादृशभ्रमानुत्पत्तेरिति दोषविशेषाद्यजन्यबुद्धावेव बाधनि
श्चयस्य विरोधित्वादिति भावः। तत्रानुमितिमन्दावादेवेति अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादिति भावः। अन्यथाऽनुमिति रामः

सामग्र्याबलवत्त्वाभावे निश्चयसामग्र्यां ज्ञासां विशिष्टपरामर्शज्ञामग्र्यां सत्यां भ्रमादनन्तरं संशयदशानन्तरं परामर्शोऽपि कु
तो न नवतामर्थः भ्रमाभावादिति पाठे भ्रमाव्यवहितप्राक्क्षणे परामर्शप्रतिबन्धकभ्रमाभावात् भ्रमोत्पत्तिक्षणेऽपरा
मर्शोऽपि कुतो न भवतीत्यर्थः। भ्रमानन्तरमिति पाठः। स्वगमः ननु पत्रभेदज्ञानोत्तरं ज्ञानद्वयं तत्रानुमितिर्नोत्पत्तवे आतरा
व्यभिचारज्ञानस्य प्राच्यैः साक्षाद्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वीकारात् तत्राह अस्तु वेति रावकारोप्यर्थे तथा च ज्ञानद्व
पसंसर्गाग्रहस्तु हेतुरिति भावः। ननु पक्षधर्मस्य व्याप्यभेदज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानकज्ञानाविधित्वात् इत्यनुमा
नमाशंकते तच्चेति व्यभिचारसंदेहेन प्रतिबन्धादिदं नानुमितिविरोधि दुरवसुरवमिमाशयेन परिहरति अभेदस्येति अस
न्निकृष्टस्य हेतुपरामर्शासंभवेन विशिष्टज्ञानस्यानुमितिजनकत्वासंभवादित्यर्थः। पक्षातिरिक्ते व्यभिचारनिश्चयमाह त्वपा
पीतिगोत्वं गोपदशक्यतावच्छेदकं गोत्वादिमत्त्वव्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिनिश्चयाभावात्तादात्म्येन गोत्वावच्छिन्न
पक्षकानुमितिर्नेत्यादिमाशंकते अथेति पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानस्यापि सिद्धसाध

चिं. दी. का. जा.

हरः

२

नतपातत्रप्राच्येरनुमितिमनंगीकारादुक्तंमधुरत्वावांतरेतितथाचरसःशब्दोवाअनिसःमधुरत्वावांतरजातिमत्वा
दिमत्रव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयाभावात्रानुमितिःस्यादितिहृदयःमधुरत्वंजातिरखंडोपाधिर्वैस
न्यदेततत्तुभयत्रव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानाभावेहेतुमाहतदनतवनंतिरेतिव्याप्तिव्याप्यात्मकव्याप्यव
च्छेदकधर्मांतरस्येत्यर्थःतेनकृतप्रमेयत्वजातित्वादेःप्रसिद्धावपिनासंगतितःथाचहेतुतावच्छेदकरूपेणाज्ञा
नाभावात्कन्नंतादृश्येणाव्याप्तिनिश्चयःनानेःस्वरूपतःप्रकारत्वनियमादितितिभावःननुगोत्वादिकंगोत्वात्वा
दिमदिसादिप्रसपदकादेवतकतधर्मांतरंस्वीकार्यमितिमतआहअतएवेतिउक्तप्रतीतोगोत्वांशेत्वमिन्नधर्म
स्यप्रकारत्वादेवेत्यर्थःतस्योक्तप्रसपस्याकिंचनतत्वागात्वात्प्रमेयत्ववत्प्रमेयत्ववदितिन्नेवतात्स्येनगोत्वांशेगोत्व
स्यैवप्रकारत्वात्प्राच्यमतात्तादात्म्येनव्याप्यत्वस्यैवव्याप्यतावच्छेदकस्याप्यनंगीकारादितिभावःतादात्म्येनव्याप्यत्व
स्यैवतदवच्छेदकस्यापिस्वीकारात्मतेनसमाधत्तेतत्रेतिअक्तेरेवप्रकारकत्वात्गोत्वमितिज्ञानेतादात्म्येनगोत्वप्र

२७ राम

२

क्तेरेवप्रकारत्वात्तथाचगोत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकज्ञानात्तत्रानुमितिरितिभावःननुजातेर्विषयत्वंनिरवच्छिन्नमेवा
न्यथागोगोत्वमितिज्ञानयोर्विशेषोनस्यात्तथाचकथंतत्रअक्तेःप्रकारत्वमित्यतआहनहीतितथाचगोत्वमितिज्ञा
नेसावच्छिन्नगोत्वावगाहित्वंगौरितिज्ञानेचनिरवच्छिन्नमितितयोर्विशेषइतिभावः अन्यथागोत्वमितिज्ञानस्य
गोत्वनिरवच्छिन्नविषयताकत्वेऽलक्षिरायांगोकारनिर्विकल्पकत्वापत्त्याकिंचिद्धर्मप्रकारत्वानिरूपितविषयत्वापत्त्या
व्याप्यत्वग्रहेतुतावच्छेदकघटितव्याप्तिग्रहेपरामर्शेवेतितादृशविशिष्टपरामर्शेवेत्यर्थःअनुपयोगादितितथा
चहेतुतावच्छेदकघटितव्याप्तिग्रहेतादृशविशिष्टज्ञानाभावात्तन्मतेपिकथमनुमितिरितिभावःप्रकृतेचप्रा
चांमतेतादात्म्येनव्याप्यत्वस्यैवतदवच्छेदकत्वस्यासत्वात्तन्मतेप्याहगवेतरेतिअनुभवाच्चेतितथान्यगवेतरवृत्तित्वेस
तिसकलगोवृत्तित्वावच्छेदेनव्याप्तिनिश्चयादेवानुमितिरितिभावःअक्तेवेत्यस्यगवेतरावृत्तित्वेसतिसकलगोवृत्ति
ताअक्तेरेवप्रकारत्वादित्यपिवपतिपरेणागोअक्तेरेवेत्यर्थइत्येकेअपरेगोत्वस्यलिंगत्वमेवनकिंतुतादास

नगोत्वक्लृप्तेरैवैलक्षण्येनपरिहरति क्लृप्तेश्चेतितादात्म्येनगोत्वक्लृप्तेहेतुत्वमनंगीकुर्वतांमतेनाहगवेतरेतीमाद्युःराद्धंगोत्वे
व्यतिरिक्तसकलधर्मस्वीकारेऽनवस्थेति अनतिरिक्तधर्मस्वीकारेऽनवस्थेति अनप्रसक्तधर्मस्यापिप्रमेयत्वादिव्याप्य
तयातेनहेतुसंतिरस्वीकाररूपीनरूपीनयस्थाप्रसंगइत्यर्थः अपःकोपसंभवादितितथाचवीजांकुरादिवस्थानक्षतिक
रेतिभावः।मीमांसकमतसिद्धकारणस्यव्यभिचारमाहस्वपमित्यादिनास्वपंपक्ष्वंहितिरितिशेषः वन्हिव्याप्य
इतिसाध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मेवानित्यर्थः तथान्वपत्रसामानाधिकरण्यव्याप्यत्वादिसंबंधेनवन्हेःसाध्यसंता
दात्म्यादिसंबंधेनधूमस्यहेतुत्वंतत्रधर्मेवालोकोवोभयधापिवन्हिव्याप्यइतिव्याप्यतावच्छेदकादिप्रकारकसंज्ञा
यानंतरमपिनेनतेनसंबंधेनसाध्यस्यानुमितिस्तवानुभवसिद्धेतित्रव्यभिचारइतिभावः संयोगसंबंधेनवन्हेःसाध्य
त्वेधूमस्यचत्वेनहेतुत्वेधूमत्वादिसंज्ञापस्यपक्षधर्मताग्रहविरोधित्वादसंगतेरितिध्येयं अनोनुमितिस्तदनेतरंताद
त्म्यसंबंधेनानुमितिमभिव्याप्तंसंगमयतितत्सेति तत्रतादात्म्यसंयोगोत्तरानुमितौनिष्कृपःव्याप्तिपक्षधर्मतापानिष्क्र

रामः

पःइदमुपलक्षणंपर्वतोवन्हिमानन्नमादिसत्रपर्वतोधूमवानालोकवान्वेसुभयत्रापिवन्हिव्याप्यवानितिपरामर्शो
त्व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वप्रकारकसंज्ञापात्मकपरामर्शसत्वेपिपद्युनुमितिस्तत्रात्रव्यभिचारइत्यपिद्रष्टव्यंव्यभि
चारंपरिहर्तुमाशंकतेतत्रचेतितदन्यान्यत्वमेवंनिधूमालोकान्यतरत्वमित्यर्थः लिंगतावच्छेदकंतथाचतत्रसाध्यव
न्हिव्याप्यधूमालोकान्यभावापमितिज्ञानंततोनमितिरतोनव्यभियारइतिभावः पत्तुसमानाधिकरणत्वसंबंधेनलक्ष
गमेवपथाश्रुतंसम्यक्तत्रधूमलिंगकान्यामत्वज्ञानविनेसग्रिमग्रंथासंगतेः तदज्ञानदशायामपीतिधूमालो
कान्यतरत्वाज्ञानदशायामपीत्यर्थः अनुमितिदर्शनाततादृशसंज्ञापात्मकपरामर्शव्याप्यत्वादिसंबंधेनवन्हेरनु
मितिदर्शनात्तनतथानमध्येधूमालोकान्यतरोभयमितिज्ञानंधूमालोकान्यत्वज्ञातमितिपश्चेधूमालोकान्यतरत्व
प्रकारकधूमालोकान्यवत्तानिश्चयमसर्थः तवनप्यपिकस्यवन्हिव्याप्यत्वानिश्चयेतिपक्षेपक्षताव्याप्यत्वप्र
कारकवन्हिव्याप्यवत्तानिश्चयासंभवेनेसर्थः।तत्त्वविशेषदर्शनविधयासंशयनिरासार्थमित्यभिमान्यःतब्दो

चिं. ध. जा.
हेरवं

धेतिअन्यतरोपमितिबोधेसर्थः।तथाचतादृशसंज्ञपात्मकपरामर्शेस्यलेधूमालोकान्यतरद्धूमालोकान्यान्यत्वा
दितिव्याप्यत्वनिरूपासंभवेनान्यतरोपमितिज्ञानस्यतद्व्याप्यावस्थकत्वादितिभावः।वास्तवधूमत्वा
लोकत्वापेक्षयाधूमालोकान्यान्यत्वस्यगुरुत्वादित्यर्थः।यद्यपिधूमत्वालोकत्वादिधर्मद्वयस्यावच्छेदकत्वं
तावगौरवंतथापिअन्यतरत्वस्यभेदादिघटितत्वात्तद्घटितधर्मद्वयस्यावच्छेदकत्वसादितिभावः।नेदुवस्तुगत्याव्या
प्यस्यज्ञानमतिजनकंयत्रविशेषणमितिमतेनाशंकतेनन्विसादितदन्यान्यदितियाहः।तदन्यान्यदितिपठितदन्यान्यत्व
स्यादितिबहुव्रीहिर्वोध्यः।एवमग्रेपिनचुतादृशान्यतरयोगस्यप्रमाणाहूपकत्वेननियहोनस्यात्अत्तआहगुरु
रूपविशिष्टेनात्मनिरुक्तसमाधत्तेतदन्यान्यदिति।व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानात्अनुमितिप्रसंगा
दितिवन्हिव्याप्योधूमःप्रमेयवान्पर्वतइत्यादिज्ञानादनुमितिप्रसंगादित्यर्थः।व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानादित्यस्याभिप्रायमाह।विशिष्यतावच्छेदकीभूतायाव्याप्यतावच्छेदकधर्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादित्य
र्थः।नचैवमितिधूमालोकान्यतरत्वस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावेतदन्यान्यत्वादितिधूमत्वावच्छिन्नवह्नि[illegible]त्व
त्वेसनिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नवह्न्यभिन्नत्वेनस्वसत्तितत्त्वादित्यर्थः।धर्मपरोवानिर्देशः।तादृशपक्षसंबंधेनध

श्रीराम:

मात्रालोकान्याभावेनहेतुत्वेसपिक्षिपताव्यर्थविशेषणत्वात्अन्यतरत्वसमानाधिकरणव्यापकता
वच्छेदकान्तरघटितत्वादित्यर्थः।एवंव्यर्थविशेषणत्वस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाविघटकत्वधूमत्वादिनाव्या
प्तिज्ञानविरहदशायामितिशेषः।तदन्यान्यत्वात्विशेषणतावविशेषसंबंधेनधूमालोकान्यान्यत्वस्यहेतुत्वादि
त्यर्थः।तत्रलोकामालोकान्यान्यत्वस्यधूमत्वा।घटितत्वेभिन्नधर्मिकतयाधूमप्रागभाववद्वृत्तिधू
धूमत्वादिस्वरूपत्वेपिधूमवत्वेतन्नरूपप्रापावेनानवच्छेद्यत्वादितिदृष्टव्यंनस्यादेवतेनहेतुनानत्रा
नुमितिःकिन्तुप्रसक्तावतत्रव्याप्तिर्गृह्यतइतिसमाधत्तेप्रसक्तहेतुहीतिविशेषदर्शनादितिसंशयोत्तरव्या
प्तिप्रसक्तादिभिप्रायेणविशेषणविशेष्यसंबंधेतिक्वचित्पाठःतत्रसंबंधाशेतौकिकप्रसक्ताभिप्रायेणप्रत्य
क्षंप्रतितस्यगुरुत्वात्संपादनापदमिसपिक्षितविशेषणविशेष्यंद्वियेतिविशेषणस्यज्ञानत्वेपुनरिंद्रिय
संनिकर्षाभिधानंतद्देशेक्तोकिंकरत्वस्याभिमपिराप्रसक्तसत्वादितिभत्यसंभवादित्यर्थः।क्वचित्तथैव
पाठःनचैवमितिगुरुतयाव्याप्यतावच्छेदकत्वसत्त्वेपीतिगुरुतयाविषयतयाज्ञाननिष्ठकारणता
कारणावच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः।विशेषदर्शनत्वेनव्यावर्तकधर्मतयाविपरीतज्ञानविरोधिदर्शनत्वे

३

सिं.दी.जा.

८५

नप्रसङ्गस्य हकारित्वात नन्वतद्वत्यन्यत्वज्ञानस्य नहेतुत्वमिति भावः तद्वत्यन्यत्वज्ञानमपि प्रतिबन्धकालीनान्यान्
त्वप्रकारकधूमाद्यो कान्यान्यवत्त्वाज्ञानमित्यर्थः तत्रापमात्को धूमेवस्तादिसंशयात्मकपरामर्शस्थले व्याप्यत्व
ज्ञानोपक्षीणमिति पक्षे वह्निव्याप्यत्वप्रकारक व्याप्यवत्ताप्रसङ्गोपपुक मित्यर्थः नन्विति तन्मतेन्यतरत्वस्य गौर
वेणतदयस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्यैव कारणत्वेन हेतुत्वादिति भावः इत्थमुपतक्ष
णसंशयस्थलेपास्सर्वत्रापि स्यैकत्वेपत्रेतरकारणाभावात्तवह्निव्याप्तिमत्त्वशापाद्यभावः नत्रान्यतरत्वज्ञानस्यापि नाव
श्यकत्वमित्यपि दृष्टव्यम्पात्तक्षिकपरामर्शजानुमितौत्तमाह किंचेति शाब्दज्ञानेशाब्दज्ञानजन्यानुमितौ व्याप्यत्व
ज्ञानमितिपक्षतावच्छेदकोवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानमित्यर्थः अन्यत्रापि वह्निव्याप्योधूमः धूमवांश्चपर्वत इ
त्यादिज्ञानोत्तरानुमितावपि नत्या विशिष्टज्ञानकारणं नतु सर्वत्रज्ञानद्वयकारणमत्रैव व्यभिचारात्तरनिमावः ननु
ज्ञानद्वयापत्रानुमितिः तत्रैनेप्यापिकं विशिष्टज्ञानकल्पनं वह्निव्याप्यवानपमितिज्ञानपित्रानुमितिस्तत्रास्मा
कमनापत्तावह्निव्याप्योवह्निव्याप्योवह्निव्याप्योवह्निव्याप्यवाह्निव्याप्यवाप्यवानयमितिज्ञानकल्पनमित्याश
यशंक्यते अधैति तथाचवह्निव्याप्योवह्निव्याप्यइत्याकारक व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैवव्याप्यतावच्छेदकप्रका
रकज्ञानत्वान्न व्यभिचारइतिभावः नतु व्याप्तेर्व्याप्यवच्छेदकत्वेऽगौरवम्प्रयइत्यत आह तथा हीति व्याप्तित्वेन

श्रीराम

८५

साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपेणासकलधूमादिन्दतिसाध्यसंबन्धिनावच्छेकरूपव्याप्यभावच्छेदिकानत्रचनावच्छेघावच्छे
दकपोभेदइतिग्राहपति आश्रयतिचसाध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वरूपाश्रयेत्यर्थः तथाचवि
शिष्टविशिष्टभेदेन व्याप्तिभेदादिति भावः आश्रयाभेदेनेतिदृष्टान्तार्थमित्यपि कश्चित्तकेचित्तुभेकरत्नोतिधूमादिसकलवृत्ती
त्यर्थः तथाचवन्हमावत्वदवृत्तित्वरूपेव्याप्तिर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्योववच्छेदिकेनिभावः ननुवह्न्यभ
ववद्वृत्तित्वरूपव्याप्त्येभावरूपतयातस्यचाधिकरणस्वरूपत्वेनतस्याः प्रकृतव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यव
वच्छेदकत्वंकुतइत्यत आह व्याप्तित्वेनेति तथा चावस्याधिकरणस्वरूपत्वेप्यभावत्वस्यभावत्वस्यकलाधिकरणवृत्तिवे
नावच्छेदकत्वसंभवादितिभावः आश्रयभेदेनेति स्याधिकरणवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वसंभवादितिभावः आश्रयभेदेने
तिस्वाधिकरणस्वरूपाश्रयभेदेनेत्यर्थः अवच्छेदकभेदेनेति विशेषणभेदेनेत्यर्थः इत्याहुः सकलधूमादितिसकलधूमा
दिवृत्तिमहावात्येविषयविषयानुमितिजनकतावच्छेदकत्वेमानाभावादित्याद्यवाद्याप्यवानित्याकारकज्ञानस्यै
वोनोचितमादितिभावः केचित्तुसाध्यवदन्यावृत्तिपावत्तु लैकाधिकरणवन्निष्ठभावप्रतियोगिनामित्यादिव्याप्तीनामा
नाभावादित्यर्थः तथाचतद्वदन्यावृत्तिपावद्वृत्तर्गत स्यगगनस्याधिकरणात्तापामानाभावादित्याहुः नचैवमान
नुयत्रवह्निव्याप्यः तत्रवह्निरितिनियमाणाभविष्यति त्यत आह पत्रेति इति व्याप्तिवुद्धेइत्याकारानुमितिजनक

३४

दिं०दी०ता०

व्याप्तिबुद्धेरैशाद्व्याप्यत्वबुद्धेरेवेनि निर्दृष्टत्तात्पर्येव्याप्यत्वज्ञानमितिव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्व
मित्यर्थः तथाचव्याप्यपक्षोभयविषयताशालिनिश्चयत्वेनैवहेतुत्वंकल्पनेलाघवान्विष्टज्ञानादीनांगौरवत्वाहे
तुत्वादिनिभावः तच्चैवमितिपत्रज्ञानद्वयानंतरमनुमितिस्तत्रैसादिः सप्रमाणकत्वादितिपथ्यप्रसंग॥ तत्सप्रमा
णकत्वस्यैदोषत्ताप्रयोजकगौरवमात्रस्यैवादोषत्वापत्तिर्नप्रमाणकंगौरवमस्तीत्यत्तः कार्यकारणभावग्रहा
धीनप्रमाणगम्यत्वादित्यर्थः तथाचेपमनुमितिर्विशिष्टज्ञानजन्या अनुमितित्वात्तरत्वनुमानेनसाध्यसिद्धेवनुकू
लतर्कविधयाकरणत्वग्रहस्यवाजत्वादितिभावः कारणताग्रहेतितत्प्रकारकग्रहेतितत्प्राकद्शामित्यर्थः फ
लंविशिष्टज्ञानानुमितिः कार्यकारणभावग्रहस्तत्सुखमुपस्थितनिर्विकल्पस्यैतादृशांपदनिरिक्तविशिष्टज्ञानक०
ल्पनेगौरवंतस्यत्स्यर्थःमीध्यक्षसिद्धिःज्ञानाज्ञानाम्योमिसर्थः तथाचतदानीतस्यज्ञानस्यैवकारणताग्रहस्पत्रिश्चयप्र
योजकतयांशपरूपततज्ञाननविषयमितितच्चनदोषताप्रयोजकंनिश्चिनगौरवस्यैवदोषत्वादज्ञानंचततथापि
नदोषापत्तस्वरूपगौरवदोषत्वादितिभावः केचित्तुसप्रमाणकत्वादिति अनुमितासकपरामर्शकार्यरूपप्रमाणग
म्यत्वादित्यर्थः।स्तत्वानुमितिनैवतत्सिद्धेः ननुकार्यस्यसप्रमाणत्वकारणताग्रहेस्तितितस्मादनुकूलतर्कविषयान
स्पत्त्रोपयोगः सएवतुनसंभवनिगौरवेणाप्रविवेधादित्यत अहिकारणतेतिफलमुखेति॰ तथाचविशिष्टज्ञा

श्रीराम

नस्यकारणत्वनिर्णयज्ञानद्वयस्यापिकार्यतावच्छेदकारणत्वरूपंविशिष्टज्ञानंपरिकल्प्यगौरवंदेयतचेद्युक्ति
तितदातत्रापिलाघवेतस्यैवकारणत्वेनोपास्यत्वंचतत्किमधिकंयंगौरवस्यादित्यर्थइत्याहुः प्रागत्त्यपिचा
स्युद्धरतिनचेतितदभावःविशिष्टज्ञानाभावः धूमवज्ञानेच्छिति धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः तदुसादात्तवि
शिष्टज्ञानेत्यादातनिरवयवद्रव्यद्व्यासमवेतद्रव्यप्रसेकानुमानापन्नेति आकाशंनिरवयव[illegible]द्रव्यंपरममहत्त्वा
हगनंनसद्रव्यंविभुत्वादित्यनुमानाभावायाकाशवृत्तितायोपनीते आकाशवृत्तिनपाइमरणाइतिसहचारज्ञानसंपत्त
पेवात्यनुभवेतिनचतत्रस्मरणरूपव्याप्तिज्ञानस्यादिनिवाच्यंव्याप्यस्यस्मरणाप्यनुमित्युत्पत्तेरितिभावः ननुसाध्यसाध
नयाहफमसेकानुमानाभ्यांव्याप्तिग्रहकिंमानसेत्यत आहनुमानयोरितिव्याप्तिग्राहकत्वात्तद्व्याप्यविषयकत्वात्
हिसहचारविषयकंज्ञानंनियतसहचारासकव्याप्तिविषयकेसंभवतीतिभावः व्याप्तिग्राहकाभावादितिनचतत्रा
प्यनुमानांतरग्राह्यास्तिग्रहइतिवाच्यंतथासत्यनवस्थाप्रसंगादितिभावः राकमित्यस्यविवरणंहेतुत्वइत्यंतत्तत्पनप
सहितस्यतत्तद्पूनपरुपासाधारणकारणसहि[illegible]नस्यप्रमाहेतुत्वइतिपर्यवतादिवहिरथविशेष्यकप्रमासकप्रत्यक्ष
जनकत्वादित्यर्थः प्रमाणांतरंप्रमाणांतरत्वप्रसंगः पक्षसाधारणत्वापत्तव्याप्तेरितिभावः नियतव्यापारभावेतेति
नथाचबहिर्गोचरप्रमायांनियतव्यापारत्वमेवमानसान्यप्रमाकरणत्वेतत्त्वतनुनिरूवहिर्गोचरप्रमासाद्कत्व

मात्रं तत्राचपदसाधारणेोष्मादिव्याप्तासमयोजकत्वं निपतत्व्यापारकत्वस्यव्याप्तिस्मरणसाधिनाव्यापकतया उपाधित्वा
दितिभावान्नुच क्षुःसंयोगादेप्रमीयाजकरणत्वेचक्षुरादिसहकारित्वं नस्यात्रिपतव्यापारवत्वस्यैवप्रमाकरणत्वपा
सहकारिनापदार्थत्वादत आह सहकारितिति द्रमावपिनिपत्तव्यापाराभावेपिवहिरिंद्रियादेर्व्यापारसत्वेमानसा
दाहृतधान्यतत्तात्र्चितनादोव्यभिचारोक्तव्याप्तिरितिभावः ननुपक्षसाधनस्यविपाकत्रसत्तत्पासाधनाव्यापक
त्वनिश्चयस्वतकुत्रत्यत आह बहिरिंद्रियेतित्तथाचात्रेवतन्निश्चयइतिभावः केचित्तु निपनव्यापाराभावेनका
रणत्वव्यापकव्यापारत्वस्याभावेनमप्रमापामवारणत्वादितित्तद्विशेष्यकव्याप्त्यादिप्रकारकप्रमायाः कारणत्व
पादानासंभवाद्यस्यनुव्यापारःसंभवतित्तस्यकारणत्वमिष्टमेवतथाचतद्धर्मविषयकज्ञानासाधारणकारणकमेव
तद्धर्मविषयकप्रमाणत्वव्याप्यत्तनुपद्रसाधारणेत्याद्युक्तहेतुर्मानाभावादितिभावः ननुव्यापाराभावेकुतःसहका
रत्वत आह सचेनिनुपद्रसाधारणेत्यादिव्याप्तेर्व्यभिचाराभावरावभानमविरुद्धमितित्सतोव्यभिचारमपिदल
पतिवहिरिंद्रियेनिचाधानभावे असंसावाधवदोमि ध्वत्वाच्चेतिपाठः नन्विदं कुत्रदृष्टं चरमत आह कथमिति
न याचवाक्यार्थज्ञानेविनावाक्यप्रयोगासंभवादितिभावः अनुमानस्यप्रसक्तिमिन्नत्वंनिराकर्तुं राकेनेस्या
देतिवस्पमाणपरोणस्यादित्यर्थः प्रात्यान्तक्षिकपरामर्शिस्यासिद्धिमुखेनान्मत्वत्वज्ञातिरपदयतीतिक्लिष्टंनपस

श्रीराम·

धर्मस्यपक्षसंबंधस्यव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानेनेंद्रियेणनमसक्षेणवन्हेःसान्निकर्षादितिवन्हिनाम
हचक्षुःसंयोगविरहइत्यर्थः पक्षप्रसन्निकर्षपर्यंतावधावनंष्पर्थंवन्हेःसन्निकर्षेपिनिपत्तसामानाधिकरणस्यायोग्य
धर्मघटितत्वान्नतद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वकारस्तधापितदानीकेनाप्यनुमितेरनंगीकारादसंनिकर्षइत्युक्तं।
अयोग्यत्वात्प्रत्यक्षत्वागहेतुमरयवयत्वात्तथाचपावत्तविषयसंनिकर्षस्यप्रत्यक्षहेतुत्वादितिभावः किंच
क्षुसंयोगादेव्याप्यग्रहापयोगित्वाभावात्प्रयोगाशंकतेनचेतिधूमत्वेनेतिमहानसीयधूमेव्याप्तिप्रत्यक्षत्वद
शायांधूमत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्याधूमत्वरूपेणेत्यर्थः धूमविशेषेपक्षधर्मिधूमेसंस्कारात्स्मरणात्तवेत्तिस
चभेदेनतथाचधूमत्वावच्छिन्नसकलधूमविशेष्यकनिखिलव्याप्तिप्रकारकसंस्कारात्तत्रचविषयकमात्र
प्रत्यासक्तेरितिप्राचीनमतेनतादृशस्मरणात्तवातच्चज्ञानमेवप्रत्यसत्तिरितिनिष्कृष्टमत्तेनविशिष्टाधिकरणेचविशिष्टयाव
ध्यावपिविशिष्यतत्तवच्छेदकधर्मप्रकारकसविषयकमात्रतादृशविशेष्यज्ञानमेववाहेतुरितिभावः उपनीतवन्हि
व्याप्याभेदइतिवन्हिव्याप्यत्वमित्यर्थः प्रत्यभिज्ञानेविशेषमत्तइदमंशेप्रत्यभिज्ञापत्तेस्त्रिमिनितिव्युत्पत्तेः
विशिष्टस्यतिसंस्कारात्स्मरणाद्बुद्धिपूर्वंराण्वयः गुदोभिसंधिरोहसर्वहितिवन्हिचक्षुःसंयोगादिकंविनापिवन्हेः
विषयव्याप्तिप्रत्यक्षविच्छिकारेत्यर्थः धूमवत्वेनेलिवन्हिव्याप्यधूमत्वप्रकारकेनेत्यर्थः। वन्हिमत्वज्ञानात्तथा

३३

चिं.दी.आ

८८

तिघटकतयावन्हित्वरूपेण निखिलवन्हिमत्वविषयकपरामर्शरूपात् संशयोत्तरप्रत्यक्षंप्रति विशेषदर्शनस्य हेतुत्व
दनुमितिस्थले संशयस्यावश्यकत्वात् संपत्तये प्रकारकोपस्थानविशेषणधर्मवत्विशेषे इति वन्हिव्याप्यधूमो शवि
शेषिभूत इत्यर्थः। तच्च तादृशप्रत्यक्षं प्रति समानधर्मिनिशेषविशेषदर्शनस्य हेतुत्वमताभिप्रायेण संस्कारवशादि
ति शंकारोधिना लौकिकपरामर्शादिति पावत्त बहिरिंद्रियप्रत्यक्षे गौरवमधिशेषणस्य मेलौकिकसन्निकर्षस्याप
सिद्धत्वपासन्निकर्षत्वयासंपत्यर्थमिदममिहितं विशेषणविषयकमात्रे हेतुरित्यभिप्रायेणाह विशेषणज्ञानशेव
हेतुत्वमिति मतेनुस्मरणावस्यात् इत्यपि द्रष्टव्यं प्रत्यक्षेणाद्रिपुरा अपेक्षोरोतिजनकेनत्यर्थः एतच्च परमतसंपत्त
येवन्हिमतअभेद्य इह इति अभेदसंबंधेन वन्हिमत्प्रकारक लौकिकप्रत्यक्षसंयोगादिसंबंधेन वन्हिप्रकारकज्ञा
नस्यानुभवसिद्धत्वात् हि वन्हित्वग्रह इति वन्हिमत्वलौकिकप्रत्यक्षमित्यर्थः किमनुमानेति किंप्रत्यक्षेति रिद्धेनने
ति शेषदृग्वृत्तिवपुत्तज्ञानस्यानेधिवसिद्धत्वात् इति भावः किमर्थमित्यामित्यर्थ इति कचित्तथा च वन्हिचक्षुःसं
योगादिकं विनापि वन्हिविषयकव्याप्तिप्रत्यक्षस्विकारणवन्हिचक्षुःसंयोगादेः तत्त्वमकिंकप्रत्यक्षसामग्र्यनंत
र्गतपावन्हिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसवृत्तस्याप्यसमानविषयेत्र अनुमितिसामग्रितो बलवत्वादिति भावः
त्स्यकारके लौकिकप्रत्यक्षं प्रति इतरविशेषणनानापन्नतत्ज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथा च फक्कतेः तादृशवन्हिज्ञान

श्रीराम.

८८

नास्तीति कथं वन्हेर्लौकिकप्रत्यक्ष इत्याशयेनन्नेय्यापि कशंकते स्पष्ट गृह इति वालेत्रेणत्यर्थः तत्रेति अनुमितिरेव स
मयेसर्वत्रेत्यर्थः। व्याप्तत्यवच्छेदकेति व्याप्तिघटकतयेत्यर्थः स्वात त्रे च भतत्प्रत्यक्ष विशेष्येतरमात्रविशेषता
निरूपितत्वतत्तथा च तत्तद्विशेषणकताप्रकारकास्क विशिष्टबुद्धौ तदितरमात्रविशेषणतानिरूपितपिषयताकलानत्व
नहेतुत्वं तच्च धारावाहिकस्थलेप्यस्तं द्वीतियादिज्ञानविशेषणतपागृहीतस्यदंडादेयश्चात्य एकत्र विशिष्टबुद्धे
संपत्यर्थं तदुपादानादिति भावः ननु तत्स्मरणस्य संशयमविनाशात्तन्नतावत्कालमवस्थानं नचकोटिस्मरणस्य ना
शेऽपि संशयस्थैवेत्वत्तत्र विशेषणशापस्थितिरूपावर्तते तत्तिवा चपत्रादौ संशयस्मृते व्याप्तिस्मरणात् ततः परामर्शः तत्र संशयस्या
पिनास्यादित्यस्वरसाहनचेति नचेत्यर्थः विशिष्टमाने विशिष्टप्रत्यक्षे सन्यथा विशिष्टबुद्धि सामान्यं प्रतिस्वतंत्रविशेष
णस्य हेतुत्वोपगमेत्र अनुमितेरसंभवादनुमितेरसंभवादनुमित्तेरपि विशिष्टबुद्धित्वादिनि चित्यगौरवादिति इतरविशे
षणतानाप मत्य प्रवेशगौरवादित्यर्थः तद्धि शिष्यकतत्प्रकारक लौकिकप्रत्यक्षं प्रति समानप्रकारकसंस्कारत्वेनतज्ज
न्यस्मृति तिवनवाहेतत्वमन्यथारजतत्वरव्यरजतस्य वाज्ञानसत्वात्प्रमोसम वोपन्नतादौस्य संबधेनवातपाविशि
ष्टवत्वापत्तितत्तदृशौकर्यचान्यथा ख्यात्यापत्तेरित्याशयेन प्रत्यक्षेति नन्वनुमानस्यव्यवस्थापि तु मीमांसकः शं
कते यो अर्थतियापत्रेतिसामान्यलक्षणापावर्वनेव न्स्वचनो तादाह विशिष्टेतितत्तद्घत्तिर्वरूपेणेत्यर्थः ८

वमत्रेपित्तत्रेवेत्येवकारः परास्तोप्यः संस्कारेति अपनयेत्यादिः नचपर्वतइतिपत्रचपर्वतेविशिष्यत्वंनेन्द्रियगतः प्रत्यक्ष
मेवज्ञापितइतिभावः नन्वेवमेकस्मिन्स्वटने सौरभज्ञानेचंदने। न रेचक्षुषात्तत्ज्ञानेनभवत्येवकिंतमानसमाहपत्रे
त्यादिनापक्षधर्मधर्मेतीतितथाचात्रेवनियमस्यव्यभिचारइतिभावः ननुपर्वतीयधूमस्यैवालौकिकसाक्षात्कारेभ
वत्येवेत्याशयेनव्यभिचारंपरिहरतिन्चेतिवन्हेः सन्निकर्षंविनैवनिश्चयः धूमवदितिसमभ्यंत्तत्वेति अवगमोक्तेकि
कसाक्षात्कारसन्निकर्षाभावादितितथाचक्षयेप्यविद्यमानद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रत्येवचक्षुःसंयोगत्वेनहे
तुत्वादितिभावः आशयमुक्तधीत्पत्तिहेतुसाध्येतिमदीयहेतुसाध्यलौकिकसाक्षात्कारंविनाव्याप्त्यग्रहाद्यालौकि
कसाक्षात्कारासंभवादित्यर्थः संबंधिद्वयंनिरूप्यपदार्थलौकिकप्रत्यक्षंप्रतिसंबंधिद्वयलौकिकसाक्षात्कारस्यहेतु
त्वादितिभावः तच्चपर्वतेवन्हिसाक्षात्कारेतिसंभवतीतिशेषः ननुसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्यापिपक्षसाध्ययोर्ह
विनापिप्रत्यक्षसंभवेत्युपपत्तीत्यत आहनचेनवेत्यर्थः साध्यग्रहंविनेतितथाचपक्षीयसाध्यमविषयीकृत्यतत्सा
मानाधिकरण्यव्याप्तिग्रहोनसंभवतीतिभावः उक्तंहेतुसाध्येत्यादिनाव्याप्तः प्रत्यक्षेणानुवदति प्रत्यक्षमस्तीति
हउच्यतइत्यादिनातस्यविशेषणस्यविशेष्यणासंबंधइतिरीत्याचतयोःसंबंधांशेलौकिकसाक्षात्काराभिप्रायेण
तत्रेपिपर्यवस्यहेतुत्वात्तविशेषदर्शनमितिविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षाभिप्रायेणइंद्रियसन्निकर्षइतिविशेषणावि

शेष्याभ्यामिंद्रियसन्निकर्षइत्यर्थः प्रत्यक्षकारणं लौकिकप्रत्यक्षकारणंप्रकृतेनदेवसंगमपति अस्तिचेत्तिनन्वेपर्वतीयवन्हि
सामानाधिकरण्यविशिष्टत्वेतन्मात्रकस्यज्ञानाद्विशिष्टबुद्धिरस्ति आहाकैवहीतिराकरूपाच्छिन्नैवहीत्यर्थः त
याचवन्हिसामानाधिकरण्यविशिष्टबुद्धेरुपलिचिह्नसमानाधिकरण्यज्ञानस्यहेतुत्वात्सामान्यलक्षणानैवकारणदिति
नव्याप्तदर्गौकारणसामानाधिकरण्यवत्तयापर्वतीयवन्हिसामानाधिकरण्यस्यज्ञानसंभवाद्विशेषणतावच्छेद
करूपेणविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वपिनक्षतिरितिसंप्रदायविदः यत्तुसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वरूपेवव्याप्तिरतएव
समानाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टधूमत्वग्रहेसामानाधिकरण्यज्ञानस्यहेतुत्वमितिदीधितिकारोक्तमपिसाधुसंगच्छतइ
तितन्तुच्छेलाघवात्पक्षधर्मताशेसामानाधिकरण्यधूमत्वोभयप्रकारकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्तत्समाना
धिकरणवृत्तित्वांशस्यज्ञानकारणंगौरवात्धूमेन्द्रियसन्निकर्षेस्मृतिव्याप्तिपर्वतीयधूमपोलौकिकसन्निकर्षेत्र
त्यर्थः व्याप्तेर्धूमत्वादिरूपतयासंयुक्तसमवायादेरेवलौकिकसन्निकर्षसंभवादितिभावः व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं
पर्वतीयधूमवन्हिव्याप्तिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षकारणमस्त्येतिसंगत्येनान्वयः ननुवन्हेर्लौकिकप्रत्यक्षसंभवत्तत्र
द्रियसन्निकर्षाभावादितिभावः। ननुपर्वतीयवन्हिमानित्याकारकलौकिकप्रत्यक्षासंभवेपिपर्वतोवन्हिमानित्याका
रकमानसंभवालौकिकप्रत्यक्षंविष्पत्तीत्यनआहन्चेतिसन्निकर्षः प्रत्यक्षसामग्रीअनुमितिसामग्र्यभावेवि

श्री

सिं.दी. नागदेशी

९०

शिष्टपक्षस्यसामग्र्यभावादित्यर्थः तथा चानुमितिसामग्र्याः प्रबलत्वेन पर्वतवह्निचक्षुःसंयोगविरहेण च न लौकिकलौ
किकप्रत्यक्षमिति भावः पापत्वे सादिनियमेन पक्षवृत्तिधर्मस्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानासंभवाज्ज्ञोत्ति विषयकपरामर्शेण
वानमिति हेतुमीति केचित्तद्ध्वन्नमुपन्यस्यति कश्चिदितिपरंपरासंबंधेन आश्रयाधिकरणत्वसंबंधेन एवमग्रे
पिवह्निव्याप्यत्वस्य वह्निव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपव्यापारत्वात् एवमपि पक्षवृत्तिधूमत्वइति षष्ठ्यप्रति
योगिकत्वरूपपरंपरासंबंधेन पक्षांशे प्रकारीभूतं धूमत्वइत्यर्थः तद्वृत्तित्वेन पक्षवृत्तित्वेन च स्वमनुभवादिति विशेष्य
त्यादिः अनयोः पक्षत्वादिनियमेन भंग इति भावः ननु च मयप्यनुमितिकारणत्वपरामर्शे निर्वाह इत्यत आह एवमिति प
रामर्शादि निर्वह्निव्याप्यधूमत्ववद् ह्यादिपरामर्शादित्यर्थः लिंगाप्यान् लिंगव्यवहारविषयस्यापरस्यादर्शव्याप्तिज्ञा
नमनुमितिहेतुस्तादृशानस्यैव लिंगव्यवहारहेतुत्वादिति भावः सर्वोपसंहारेणात्मकत्वे वह्निसामानाधिकरण्यरूपे
ण। इत्यतो धूमत्वावच्छेदे अफलस्यादिति अनुपपत्तेः स्यादित्यर्थः नन्वेवं सति किन्नत्वमत आह इदं स्पत्तचेनिपुरप
संबंधेन पक्षधर्मताज्ञानं विनोपि जातिमविद्वषो येत्यन्वयः अयेदं भयत्रान्वपान् व्याप्यनाग्रहपरंपरासंबं
धेन व्याप्यनाग्रहमानामावादितियद्यपि धूमनिष्ठा व्याप्तिः परंपरासंबंधेन धूमत्वनिष्ठेति अभियोगस्तुल्यथव
थापि धूमत्वनिष्ठावच्छेदस्वानिग्रंतरमंतरेणात्मनिष्ठव्याप्त्यग्रहासंभवादिति धीपइयसंहरति स्मादितियक्षधर्म

श्रीराम

९०

तिपक्षसंबंधस्येत्यर्थः तदनंतरमिति हेतोर्व्याप्तिग्रहप्रकारकज्ञानानंतरमित्यर्थः वेतिलिंगविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वा
पादेपाभावादस्वरसस्य चकत्वासंभवादीशवस्येसमुच्चयार्थः तथा च वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इत्याकारकव्याप्तिवि
शिष्टविशेष्यपक्षप्रकारकज्ञानं ततोप्युलिंगेत्यादिना परेणान्वयः एवं वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकपक्षविशेष्य
कव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानकारणात यम्च विनिगमनाविरहेण व्याप्यविशेष्यकपक्षविशेष्यकयोः परामर्शयोः
कारणत्वमिति आदौ वह्निव्याप्तिरिति विशेषणीभूतव्याप्तिस्मरणान्नो वह्निव्याप्यो धूम इति धूमे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं
विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वादनइतिभावः शेषं पूर्ववदाशातन्मते आरोप पर्वतवृत्तित्वप्रकारेण धूमज्ञानं ततो व्याप्तिस्मरणं ततः
पर्वतवृत्तित्वविशिष्टधूमे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं ततोप्यत्वचो धूममित्याह स्तन्व्या
प्यविशेष्यकपक्षविशेष्यकपोः परामर्शयोर्विनिगमनाविरहेण हेतुत्वोपगमात्पर्वतवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्या
दिज्ञानेपि सपालाघवेन व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य हेतुत्वादितिवस्तुतव्याप्यत्वावच्छेदेनपक्षवैशिष्ट्या
वगाहिज्ञाने हेतुरितिधूपव्यापकतायरामर्शहेतुत्तादिनोमन मा हे अन्यत्वितिअन्यनियोगित्वंअनियोगितानव
च्छेदकसाधनावच्छेदकत्वं तत्सामानाधिकरण्यत इत्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थः लाघवात्सामानाधिक
रणपाप्रवेशेऽर्थवान्व्यापकताज्ञानमिति साध्यनावच्छेदकविशेष्यकहेतुमन्निष्ठाभावप्रनियोगितानवच्छेद

३६

सि॰ प्रा॰

८२

कत्वज्ञानमित्यर्थः परामर्श इति अनुमितिजनकमित्यर्थः तथा च पर्वतवृत्तिधूमव्यापकत्वस्य प्रागननुभूते वह्निरित्याकारके साध्य
विशेष्यकज्ञानमनुमितिजनकं परामर्श इति भावः नच विशेष्य पर्वतीयधूमव्यापकत्वस्य प्रागननुभूतत्वे अनुमित्यनुप
पत्तिरिति वाच्यं अत्र पर्वतवृत्तित्वादिकस्योपलक्षणविधया धूमादौ प्रकारत्वात्तेन तद्व्यापकतायां तदंशभाव इति ध्येयं
साध्यव्याप्यस्येति पक्षधर्मता पक्षवृत्तिता तथा च वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतवृत्तिरिति ज्ञानमित्यर्थः अबाधवा साध्यव्याप्यस्ये
ति सत्यम्यस्य षष्टी पक्षधर्मता ज्ञानं पक्षे विशिष्य वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं तथा च वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः
साध्यव्याप्यवदिति साध्यव्याप्तिविशिष्टप्रकारकपक्षविशेष्यकज्ञानं वेत्यर्थः गौरवादिति सामानाधिकरण्यप्रवेशेन गौर
वादित्यर्थः नच व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितेः स्यादिति वाच्यं लाघवात् व्यापकताज्ञानस्य हेतुत्वमिदं
ऽतीतरात्स्यापि केन लक्ष्यते अनुमितिः स्वीकारात् नच क्षणविलम्बस्य तद्धेतुत्वापत्तिर्व्यापकतापरामर्शोऽत्रानुमितिस्तत्र
वात्तरात्स्याकरणेऽप्यमितिन चैवमतिलाघवेन साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेव कारणमस्तु केवलान्वयिनि वासिद्धमादे
घापत्तेरत आह अन्तरा वेति यातएव व्यापकताज्ञानं ज्ञानं कारणमन्तरा वेत्यर्थः साध्याभावावच्छेदेनेति साध्यस्य योग्यः सा
ध्यनिष्ठहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगित्वात् तथा च साध्याभावावच्छेदकरूपावच्छिन्नधूमव्यापक
ता वह्नेरुपदिश्यत इत्यर्थः अथैवमुदाहरणाभावात् कथं व्यापकत्वमिति चेत् वीसमभिव्याहारवशीधेय वाच

श्रीराम॰

८२

कत्वन्यादिपदयोर्धूमादिव्यापकत्वं न्यायेन लक्षणावा धूमवत्त्वात् धूमव्यापकवह्निमानित्याकारकराचोदाहरणवाक्यादे
व इति समुदायः अन्यथा साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वे अन्वययोगेति साधने साध्यवदन्यावृत्तित्वपदच्छेदस्येत्यर्थः बो
धकत्वतती व्याप्तेः तथा च साध्यवदन्यवृत्तित्वच्छेदबोधकमुदाहरणं स्यादिति भावः वस्तुतो लाघवत्तके स्यकारणत्वाभ्या
हकत्वे साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तं नचैवमुदाहरणादिविरोधः वह्निमानेव धूमवानित्येवोदाहरणत्व
त्तं नच कथ्यकसंप्रदायविरोध इति वाच्यं ततः दाघोंसनितहोरोधस्यापि किंचित्करत्वात् पृथामात्र लाघवप्रयोजनत्वेन स्वमन
कल्प्यतद्वेयपादनात् अन्यथा वह्निव्याप्यधूमवानयमिति प्रत्यय विरोधाद्यत्र पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरित्युप
नयनस्यैवोचितत्वात् नच केवलान्वयिसाध्यकाद्यनुमितिः स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात् व्याप्तिमन्नमेण तत्रानुमितेः स्वीकारा
दत एव लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्य लमिति हेतुरिति केवलान्वयिग्रन्थे दीधितिकारोक्तमपि साधुसं
गच्छते इति ध्येयं ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वे तद्रूपत्वरूपस्य व्यभिचारस्योद्भावनं न स्यादत्तस्तत्र
षटापत्तिमाह दोषीति व्यभिचारादिति आदिना व्याप्यत्वासिद्धेः परिग्रहः तत्पक्षव्यमेव व्यापकं पक्षधर्मो व्याप
कमित्यर्थः तथा च समानाकारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः व्यापकत्वं व्याप्तिप्रतियोगित्वमित्यभिमस्य शंक
ते अथेति परामर्शोपदीति अनुमितिरिति हेतुरिति शेषः यद्येतद्धर्मयवतीयधूमेनव्यवस्यात् घटकत्वात् व्याप्यत्वादि

त्यप्याहः। पर्वतेन वह्निरिति पर्वतेऽत्यत्र पर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यविरहादिति भावः परामर्शविषयत्वेति परामर्शप
क्षसाध्यप्रकारत्वेत्यर्थः किमनुमेयमिति तत्तथा च समानविशेष्यतापन्नद्विधेयकानुमितिं प्रति तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन विरो
धित्वादित्याशयः पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यमत्यक्षे पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारता
सत्त्वनियमात्साध्यांशिकपरामर्शाभिप्रायेणावदंके चित्तु किमन्वेयं किमनुमित्यां भवितव्यप्रवृत्तिरूपफलस्य परामर्श
पर्ववह्निविशेष्यज्ञानुसतेरत्तरत्वानुमितिरफलस्यादित्यग्रिमग्रन्थोपि संगच्छत इत्याहुः ध्यामित्तावच्छेदकमतभेदेनैव सिद्ध
विरोधित्वात्पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यमत्यक्षे वह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेवप्रमा
णाभावादन्यथाव्याप्तिज्ञानहेतुतायामपि उक्तदोषतादवस्थ्यादित्याशयेन समाधत्ते तत्तेत्यादिना भान विषयत्वव्याप्यत्वभा
नेव्याप्तिप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यभानेव्याप्तिप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यभानेननु महानसीयवह्निसमा
नाधिकरणवृत्तिधूमत्वस्यैव परामर्शविषयत्वमस्तान्नोक्तदोषइत्यत आह यद्वेति व्यापकत्वपि व्याप्तिप्रतियोगित्वपि रवह्निसा
मानाधिकरण्यस्यासिद्धप्रभूतत्वेन तस्यापि परामर्शविषयत्वासंभवापत्तिश्च तदुक्तपर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यमत्यक्षस्यानुमि
तिविरोधितिसाध्यनिश्चयरूपत्वेपि नामितिरित्याशयेनाह वस्तुत इति तत्त्वव्याप्यज्ञानहेतुत्तावादिनएव अपलापसहत्तिरूप
फलानुपधायि का एवं साध्यमुख्यविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वेइंद्रियासन्निकर्षादिति तथा च प्रकारतानन्यविषयता

संबंधेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुसंयोगत्वेन हेतुत्वादिति भावः स चेत्र बहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षसामग्रीविरहसा
नुमित्यादिसामविरहस्य वा सकलस्य सत्त्वे मानसत्वे वेत्तित्वोपनीतविशेषणभासते मानसे तु न नेम इति भावः केचित्तुस
वत्र सकलान्वितप्रायत्वमानस एव परामर्शस्स चेत्तो अनुमितिरिति शेषः न च पर्वतादेः बहिरिंद्रियजप्रत्यक्षसामग्रीदशा
यांचाक्षुषपरामर्शसत्वात् अनुमितिध्वंसापत्तेः समानप्रत्यक्षे बहिरिंद्रियजमानसस्यान्यामग्रीदशायांचाक्षुषपरामर्शोत्पत्त्यात्र
नुमितिनस्यात्मानसप्रत्यक्षे बहिरिंद्रियजप्रत्यक्षसामग्रीविरहत्वेन हेतुत्वापात्तत्र मानसपरामर्शोत्पादासंभवादितिवाच्यं अ
नुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या मानसस्य प्रामाणिकत्वात्स्वविषयः संयोगतशोपगमात्कार्यान्वयेतिन्यायात्तत्पक्षसा
ध्यहेतुकानुमितौ तद्रुणमानसपरामर्शत्वेन वह्निहेतुत्वादिति अत्र कवात्तत्पक्षसाध्यहेतुकानुमितौ तादृशमानसपरामर्श
त्वेनैव हेतुत्वादित्ति अस्तु वा तत्पक्षसाध्यहेतुकानुमितौ तादृशज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तथापि अनुमितिसामान्ये मानसत्वव्या
प्येणानपरामर्शत्वजात्या हेतुत्वादन्यथा पक्षे व्याप्यस्य संदेह परामर्शधर्मिकभ्रमत्वज्ञानविशेषेवासत्यनुमित्यापत्तेरि
त्याह तत्त्वं नचक्षुरन्वयव्यतिरेकसहचाराद्यहस्यानुमित्युपधायकपरामर्शं प्रति हेतुता आह कत्वन स्यानु
स्याचेतादृशपरामर्शकारणीभूतन्याप्तज्ञानं प्रति हेतुता आह कत्वं अतस्तत्रे ष्णयत्तिमाहुः सचेक्षुरादेरिति
पनयो पक्षीणामिति उपनयप्रतिहेतुता आह कमित्यर्थः पक्षे च क्षुरादेरन्वयव्यतिरेकदशायामपि परामर्शस्यानुपयोग प्र

दिं.जा.

संगदृत्यत आह चक्षुरित्तिपदृयदीदमुउपयत्तिरित्यर्थः स्वाजनज्ञानप्रकारकत्वं। सोप्यविशेष्याभावव्याप्यमित्तिनिय
मस्यप्रामाणिकत्वपक्षविशेषणकव्यापकत्वज्ञानंनानुमित्यत्तिहेतुरित्याशंकृते अथेत्तिउपसजनेनपाप्राधान्येनविशेष्यतया
ननुतत्रपर्वतेवन्हिरिसरानुमित्तिरित्यत अस्मन्होत्तितथाउदर्शनान्नअमभृत्तः। पक्षविशेष्यकत्वदर्शनात्तत्त्वयात्वमित्तिपक्ष
विशेष्यकत्वमित्यर्थः।पर्वत्तायमित्तितथाचेन्हदेधर्मीभावइत्यनुमितःपक्षविशेष्यकत्वंनसर्वमिश्रमित्तिभावः नन्वक्तव्याप्तौ
स्वपदंप्रत्यक्षभिन्नज्ञानपरंवाच्यमत आहन्येयेतितत्तवलिंगविशेष्यकमरामर्शस्यापिहेतुतावादिनःपक्षविशेष्यकत्वअ
नुमित्तेःपक्षविशेष्यकत्वनियमइत्यर्थः ननुजनकज्ञानविशेषस्यैवजन्याभूतज्ञानेनिशेष्यत्वात्तुरोधात्तलिंगविशेष्यकपराम
र्शानुमित्तिहेत्तुरवनेत्तिकथंतमादायव्यभिचारइत्यत आहनहीत्तितथात्तपैवतत्रेतिपुरुषस्पंदेइत्याद्युक्तः स्थलेइत्यर्थःननु
प्रसिद्धसाधकपरामर्शस्यैवलिंगविशेष्यकस्यापियक्षपिशेषणकानुमित्ति।जनकस्वभावताकः मत्त आहत्तथास्मादित्तित्य
कोपिपंचमीतथाचप्रसिद्धसाध्याकपरामर्शपरित्यउइत्यर्थः पद्दृत्तस्मात्तिदित्तिनिरुक्तव्याप्तौव्यभिचारात्तपर्वतोपंवन्हि
मानित्यनुमित्तेःप्रसिद्धत्वान्वेत्यर्थः।परामर्शस्यत्तिप्रसिद्धसाध्यकस्यसादिःस्वाश्रयेत्तिलिंगाश्रयविशेष्यकीपक्षवि
शेषणकानुमित्तिरित्तियावत्त अन्यथाभत्तांपक्षविशेषणिकासमसाध्यविशेष्यकपरामर्शहेतुतावादिनः ज्ञातक
रणकान्यज्ञानत्वहेतुनेवानुमित्तिविशिष्टज्ञानाजन्यत्वमपक्षत्वंचसाधनाप्यमत्त आहरावमित्तिलाघवत्तकेस्य

श्रीराम

हेतुत्वाप्रमापकत्वइत्यर्थःपरामर्शःपरामर्शमात्रंतथाचात्मानदृयंवाधितंस्वरूपासिद्धंचत्तिभावः मात्रार्थेविवृणोत्तिन
न्वित्तिसाधकभावादित्तिशेषः तथाचचैत्वादिनालिंगमिन्विह्यत्तइत्येतेनपतप्रत्तिज्ञात्तेनत्तस्युहानिनेवाज्ञायमानलिंगज
न्यत्वेनोक्तसाध्यदृयंसाधनोप्यमित्तिभावः परामर्शमात्रमित्तिज्ञानमात्रमित्यर्थः लिंगपरामर्शः विषयितावोशेषणात्लिंगवि
शिष्टपरामर्शःकारणमित्यनुपपत्त अन्यथाधूमइत्तिज्ञानमात्रादनुमित्यापत्तेरित्तिभावः तथाचेनिलिंगपरामर्शस्यानुमित्ति
हेतुत्वेचेत्यर्थः लिंगपरामर्शपमानेलिंगहेतुरित्तिविशिष्टनिष्ठकारणात्वप्रत्यक्षजनकेविशिष्टसहचारग्रहेविशेषणस्यसा
हचाराधगाहित्वायोगमादित्तिभावः ननुघटत्वावच्छिन्नप्रत्तिदंडत्वास्यस्वाश्रयप्रयोउसंयोगेनहेतुतास्यात्तकारणात्ताग्राह
कस्यसहचारग्रहस्यदंडत्वधर्मिकान्यधासिद्धनिरूपकत्वस्यवायदृदशायांसत्वादिसत आहविशिष्टेत्तिंबाधकेविनेत्तिका
रणात्वस्यतत्तघटनिपत्तयूवंहत्तित्वादेशाभावस्यतथाप्यवत्तादेज्ञोनेविनेत्यर्थः जनकत्वेनान्यथापरामर्शे जनकत्वे
नजनकजनकसमात्रेणनान्यधासिद्धत्वंघटादिकप्रत्तिदंडादेरपिभमादिजनकत्वेनाहेतुतायत्तेकिंतुनियतपूर्व
वृत्तित्वेसत्तिप्रामाणिकानांकारणात्वेनाव्यवहियमाणत्वमात्रेणात्तत्त्वमत्कते तत्सम्भवृत्ता।त्यागियेनयहवृत्तिपरिन्वेषइति
धूमनिष्ठलोकिकविषयनाकमुत्पक्षादमकपरामर्शइत्यर्थः।विशेषणंनराभ्यः तेनधूमर्मिन्नस्यहवृत्ताभावेनविशेष्यक
मित्तिजनकमित्यर्थः तथाचेत्तिनिरुक्तरूपत्वेनप्रामाणिकत्वेचेत्यर्थः तदर्थोत्यपिनापरामर्शस्यापेयग्रहः ननुव्याप्तिपक्ष

धर्मत्वस्य तत्तत्सामान्यिकानां निरुक्तकारणत्वव्यवहाराभावेन कारणत्वाभावादित्याशयः अन्यथा जनकत्वमात्रेण लिंगस्य हेतु
त्वे परिचायकत्वपाचास्तुपत्तकत्वपाइंद्रियमपि हेतुर्न स्यात् तत्संयोगेनान्यथासिद्धेः संयोगरूपकारणभावेन कार्यानुपधायकमित्य
र्थः केचित्तु परिचायकत्वेन कारणत्वावच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धमिति कारणभिन्नमित्यर्थः ननु हेतुतावच्छेदकस्याहेतुत्वे प्रमा
णाभावादेवेष्टापत्तेरूपवतो हेतुतायामवच्छेदकस्यापि रूपस्य हेतुत्वापत्तेः स्यादित्याशयेन परिहरति परिचय इति ज्ञानवि
षयजनकतापार्थः विशेषणान्तराभावेन व्याप्त्यभावेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वविशिष्टलिंगभिन्नस्यावच्छेदकत्वाभावेन लिंगमेव
विशेष्यकमिति निरुक्तहेतुत्वस्यावच्छेदकमित्यर्थः तथा चेति अवच्छेदकत्वे चेत्यर्थः हेतुरिति विशिष्टकारणताग्राहकस्य विशेषण
कारणताग्राहकत्वादिति शेषः नन्वस्तु तत्र हेतुत्वमेव नित्यत्वप्रसंगस्य प्रत्यक्षसामान्यम्यमनि विषयत्वेन हेतुत्वादेव धारणादि
सत्त्व आहान्यथेति अवच्छेदकत्वमात्रेणाहेतुत्व इत्यर्थः परिचायकत्वया प्रत्यक्षप्रतिकारणतावच्छेदकतयात्तु ज्ञाप्यावशि
ष्यत्वचक्षुरिंद्रियान्वयोत्याह लिंगस्य हेतुत्वे प्रामाणिकत्वसत्त्वपितु मनुमानमाह अपिचेत्यादि विशेषणमुद्दसत्ताव
च्छेदकं विशेष्यं च विधेयं तथा च धूमानपद्धमावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित्तपादृशप्रकारत्वंतत्धर्मसमानकालीनवि
धेय निरूपितविधेयतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वानादृशविषयता विशिष्टाशाशोवि विशिष्टबुद्धिर्विलक्षणाबुद्धिरिनरवा
धाघजन्याबुद्धिः साज्ञायमानत्वेन तद्धूमजन्येति सामान्यव्याप्तापक्षधर्मतामपत्तयय क्षेध समविशेषणिके त्या

दिति निरुक्तविधेयता कत्वस्यानुमितावानुभविकत्वम् दर्शनाय च धूमवानित्यादि ज्ञायमानेनेति च ज्ञानस्यापि जनकत्व
लाभाय वा धवारणीय च सा ध्ये विशेषणं धूमवानपं धूमकालीननादृशसंबंधेन वह्निमान्पर्वतो वह्निव्याप्यालोकवानि
ति परामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय एहत्ता निरूपित टत्तं इद्रेसत्वस्य विधेयत्वस्यावच्छेदकातगेतत्वस्थानमुद्दस
विधेयभावस्य मियो विरहादि भावः अनुनिमात्रस्य पक्षतावच्छेदकाजन्यत्वव्यभिचारवारणाय अवच्छिन्नात्मप्रकारता
विशेषणपक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिसमानकालीनत्वस्यानुमितिविषयत्वमानाभावादिति भावः द्वयोरुक्तयोग वृत्ति
सादृशाद् धीवारणाय शान्ते इति धूमवत्पर्वतो धूमकालीनवह्निसंयोगान्यसंयोगेन वह्नेर्बाधस्य वह्निव्याप्यालोकवत्व
स्य च निश्चयजन्यानुमितौ तादृशापनीतमानिच व्यभिचारस्य च वारणाय तत्र वा धाघजन्येति स्मभावनु मे त्तवस्तु नास्तु नां
गीकारे तु बुद्धिरियद मनुभवपरमिति भावः अन्तरावर्तित्वघात्तस्यसाध्यसाधनत्वादेवेत्यर्थः ज्ञायमानेति अनुमित्तावि
त्यादिः तेनेति विष्टाधिकरणावगिष्ट्य ज्ञानमात्रस्य विशेषणसमानकालिनत्वावगाहित्वेनेत्यर्थः अन्यथा एतादृ
शेनेमानगिकारे समयत्ति धूमसमानकालिन वह्निनिरूपितसंयोगेन व्याप्यग्रहादित्यर्थः ननु निरुक्तव्याप्यग्रहेऽनिक
केनुमितिर्निकावेत्यवलियदि व्याप्तेलदा ग्रह किंचेति फलवत्करणानकरणं किंतु व्यापारद्वारा कारणमित्याशय
नोह किंचेति तत्पिकचित्परामर्श एवेति लिंगांशे लो किक विशिष्टज्ञानयोरवेत्यर्थः पद्यविशिष्टबुद्धिसामान्य एव ज्ञान

४

चिं. आ.
८५

सामान्यविशेषणत्वेन हेतुत्वात्परामर्शेत्यर्थः यत्रवन्हिव्याप्यधूमवान् अयमिति अतीतानागतत्वसंनिकृष्टवाधूमविष
यकतज्ज्ञानजन्यानुमितौ व्यभिचारात्लिंगेनानुमितिहेतुरित्याशयेनाह उद्बुद्धेत्यादि धूमादित्यादिपदेनासन्निकृष्टस्योपग्र
हः नपरामर्शमात्रं धूमादित हेतुरनुमिति हेतु स्यादितिशेषः व्यापारेत्तितथा चात्तितादिहेतुकपरामर्शस्य धूमांशेऽत्र लो
किकलयात्तादृशपरामर्शेलिंगस्याहेतुत्वेनानुमितौ व्यापारद्वारासाक्षाद्वान हेतुत्वमिति भावः विद्यमानेतिपरामर्शो
व्यवहितप्राक्क्षणावर्तमानोत्तिंगत्तरमित्यर्थः तदत्तादृशक्षणवृत्तस्यालिंगस्य धूमभिन्नस्यतादृशपरामर्शादिति विष
यितयापरामर्शविरहादित्यर्थः ननु विषयितावि शेषणत्वविशिष्टस्य लक्षणलाघवाहाकमानेनैव लिंगकारणत्वग्राहधूम
त्वमहपरामर्शविषयस्येति विषयीत्ता विशेषणत्वाभावक्तत्परामर्शात्मकस्यलिंगस्येत्यर्थः तथा च विशिष्टकारणत्व
ग्राहकप्रमाणाभावविशेषणेस्यापिकारणताग्राहकाभावइतिभावः अत्र लिंगस्यभावित्वलाभार्थं पक्षस्यभावित्वमुक्तं
लिंगतावच्छेदकविशिष्टस्यनानात्वस्यविद्यमानस्यहेतुत्वसंभवादेककालिकेक्तं लिंगान्तराभावात्तद्रूपत्वाश्रयस्यत
द्रूपभिन्नत्वाभावात्तत्रानुमितौ लिंगकारणएवमग्रेपि अचार्यमतेत्यतित्तस्यावयहे अतितलिंगतानानुमितिरित्याश
येनशंकतेत्यथेति प्रागभावः ध्वंसः प्रागभावः तयोस्समानदेशत्वनियमात्तथापिविरुद्धत्वं व्याप्तियहेबाधका
भावइतिभावः अतितत्वमधर्महदशायामतीतविषयकधूमज्ञानादनुमितेरानुभाविकत्वयाव्यभिचारइत्य

श्रीराम
८५
११

शेयेनपरिहरति अतित्तेत्यादिनातथाचधूमधर्मिकातित्तत्वग्रहंप्रतितद्धर्मिकभाविदिनवृत्तित्वज्ञानंएवं धूमधर्मिकभावि
त्वग्रहंप्रतितद्धर्मिकातित्तत्वादिनवृत्तित्वज्ञानंप्रतिबंधकमित्याशयः तयोर्ध्वंसप्रागभावयोः सदिग्धत्वादितिवर्तमानात्वे
नेत्यादिः नापितिधूमइति धूमत्वेनाविद्यमानापरामर्शविषयीभूतधूमइत्यर्थः पक्षविशेष्यकपरामर्शजन्यानुमितौ
व्याचरानुसंधानव्यभिचारस्फुटकालिंगविशेष्यकपरामर्शजन्यानुमतेतमाह किंचेति अनुमानं अनुमितः शंकतेस
वैचेतिलिंगविशेष्यकजन्यायापक्षविशेष्यकजन्यतायांचेत्यर्थः प्रागभावादित्यादिनाधूम ध्वंसस्यविद्यमानधूमस्य
चपरिग्रहः अपूर्वाविशेषणात्तिनस्वसमानाधिकरणव्याप्यत्तावच्छेदकेतरधूमप्रागभावत्वादिघटितत्वेनेत्यर्थः तेषां
प्रागभावादिकानांलिंगत्वात्स्वमन्यतमत्वादरूपेणव्याप्यत्वात्तन्ननुवैयर्थ्यविशेषणप्रमाणादूषकत्वेनधूमाभावाभावस्य
चातिरिक्तत्वेनेत्याम लिंगत्वकृत्तइत्यत आह अन्यतमत्वादघज्ञानेपि तिनन्वतितधूमादिविषयकपरामर्शेन तत्र वन्हि
व्याप्यधूमप्रागभाववानित्ति तादृशपरामर्शे वाऽनुमितिर्नान्यवेत्यत आह अपिचेति नो लिंगनपरामर्शमात्रमनुमि
हेतुः ननु विशिष्टस्य कारणत्वग्राहकमानेनैव लिंगस्य हेतुत्वं वाच्यमित्यत आह नचेति व्यर्थत्वादितिप्रयोजनकत्वा
तकेचितुधूमप्रागभावादित्तिविलक्षणप्रतियोगितासंबंधेन धूमविशिष्टप्रागभावादित्यर्थः व्यर्थत्वात्तविलक्षण
तप्रतियोगित्वे धूमविशिष्टस्यहेतुतावच्छेदकत्वसंभवे प्रागभावत्वांशस्यवैयर्थ्यत्वादित्याहुः व्यर्थत्वात्प्रागभावे

प्रमाणाभावेनज्ञानत्वक्षणासिद्धत्वादिस्तेनेअपरंतुध्वंसप्रागभावविशिष्टध्वंसस्यप्राक्कालीनत्वविशिष्टाभादीत्यर्थः व्यर्थ
त्वादितितीदृशाभावत्वसमानाधिकरणस्येतीदृशप्राक्अभावत्वभिन्नस्यध्वंसप्राक्कालवृत्तित्वात्। विशिष्टत्वस्यघटि
तत्वादित्यर्थः अतएवपिचेत्यादिग्रंथोनअंकुयइत्यपिअहः। ननुसामान्यलक्षणापत्यासत्तिवादिनांनयेवन्हि
व्याप्यधूमवानितिपरामर्शवर्तमानस्यापिविषयत्वसंभवानव्यभिचारः अतएवध्वंससमानकालत्वमात्रेणेतन्नु
त्पत्तिविशेषकालीनत्वंधूमत्वेनभाविधूमत्वेनवाइत्यनाह किंचेतिप्रमात्वमितित्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वान
व्यभिचारइत्याशंक्यनिषेधतिनापित्तिप्रमेतिसाधनतावच्छेदकविशिष्टांशेअन्यांशेचेतिशेषः यत्परामर्शेतिपराम
र्शत्वस्यजातित्वमभिप्रेत्यपरामर्शत्वंज्ञानत्वमित्यपिकचितत्तविशेषेवशेतिधर्मादियरामर्शेत्यर्थः तथाताप्रमात्वादि
वैशिष्ट्यांशेप्रमात्वात्तन्नेचित्तुपरामर्शो विशेषणज्ञानंअनुमितिमात्रेविशिष्टबुद्धिमात्रेतद्धेतुत्वेति विशेष्यान्वसंबंधा
संबंधविशेषणज्ञानात्मामित्यर्थः इत्याप्याह; तच्चितिप्रत्यासामान्येति अन्यथाप्रमात्वावच्छित्तेस्याकस्मिकत्वापत्य
द्धितिभावः विद्यमानलिंगावच्छिन्नविशेष्यकत्वमेवपरामर्शस्यप्रमात्वमित्याशयेनशंकतेअथेतितत्याचेतिविष
यताविशेषेणलिंगविशिष्टस्यकारणतानाग्राहकप्रमाणासत्वेचेत्यर्थः तद्वृत्तित्वगाहित्वमेवप्रमात्वमेवमित्या
शयेनुपरिहरतिभाविन्येतितत्प्रमात्वानुरोधेनपरामर्शप्रमात्वानुरोधेनअनुमितिप्रमात्वावच्छिन्नस्याकस्मि

कत्वापत्तभयेनेत्यर्थः रत्यपिवदंतिनन्वेवधूमसमानकालीनत्वेनवन्ह्यवगाहिअनुमितिनस्यादित्याहधूमसमानकालि
नेतियद्देत्यादिधूमसमानकालीनसंयोगेनयत्रधूमस्तत्रधूमकालीनवन्हिनिरूपितसंयोगेनवन्हिरितिज्ञानादेवेत्यर्थः सं
बंधतावच्छेदकेचार्थेविशेषणस्यादोषत्वात्तेप्याहअप्रवेतिएकपर्वतावृत्तौधूमकालीनवन्हिनिरूपितसंयोगेनव
न्हिमान्नवेतिशंस्ययम्कारतायद्वापक्षलाधसामीत्तकालीनवन्हिनिरूपितसंयोगेनवन्ह्यभाववान्पर्वतइतिज्ञानवि
षयतीपक्षधर्मताबलात्तपक्षहेतो निरुक्तबाधस्यवानिश्चयात्तत्परामर्शस्यकारणत्वाभिधानंतथैवसम्प्रग्पवन्नुलिंग
स्याकरणत्वेअनुमितिकरणस्याप्यसंभवादित्यतआह किंत्विति व्याप्तिज्ञानंयत्तस्मादितिधुसत्वात्मनोमनसश्चका
रणमित्यर्थः एतेनएकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वेनव्याप्यविशेषकभावापन्नधर्मद्वयावच्छिन्नमितिनि
यमात्व्याप्तिज्ञानत्वेनकारणत्वंतस्यविशिष्टज्ञानत्वव्यापकत्वादितिपरास्तंपरामर्शस्यहेतौपक्षणसंस्कारत्वेसेवा
नुमितिनीन्पध्यापरामर्शेधर्मिकः प्रमत्वज्ञानस्यासज्ञकत्वगौरवादित्याशयेनशंकतेनचेतिपरामर्शस्येतिउपेक्षात्मक
इत्यादितथागौरवप्रामाणिकमितिभावः विषयपरीक्षाधकस्यव्यभिचारशंकानिधत्तेकभिन्नस्यनिरूपितमनुमानंवि
भजतेतत्त्वेतित्रिविधमितितयाविभाजकमीयस्यतादृशमित्यर्थः विभाजकधर्मोन्नुदिश्यतिकेवलान्वियादिकेवला
न्वयाप्ययेभेदेव्यावृत्तकमेधर्मोन्केवलान्वयित्वादिस्तद्वत्तादिसर्थः पंचम्यर्थस्यप्रयुक्तत्वस्यविधायदार्थेक

८२

दि॰ प्रा॰

८७

देशेविभागे अन्वयानसंगतिः तत्रयेषुमध्यविपयेतिधर्मपरो निर्देशः तथाचपस्यविपक्षत्वंसाध्यतावच्छेदकव
च्छिन्नाभावाधिकरणत्वंसामान्यंत्रसत्तेभिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावनिरूपितमितिः यात्तत्तदनुमानंके
वलान्वयिइत्यर्थः समवायसंबंधावच्छिन्नवन्ह्यभावाधिकरणत्वंसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नवन्ह्यभावानिरूपितकिमि
तिवन्ह्यादेः केवलान्वयित्वंउदासाधर्म्यसामान्यपदंपद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वसामान्यंयत्संबंधावच्छिन्नाभा
वाधिकरणानिरूपितात्तत्संबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिकरणत्वंकेवलान्वयित्वमितितुफलितार्थः अथाभि
धेयत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वस्यस्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वात्तत्संबंधावच्छिन्नाभिधेयत्वतद
साध्यककेवलान्वयिन्यतिव्याप्तिरताहतथ्याहितिवाच्यत्वस्यनविपक्षेपत्तिरभिधेयत्वाभावाधिकरणत्वस्वरूपसं
बंधावच्छिन्नाभावनिरूपितमित्यर्थः तद्धेतोर्विपक्षस्यावविधानेशब्दश्यक्यत्वात्तत्राभिधेयत्वस्यसत्वात्तस्यान
विपक्षत्वमप्रतियोग्यभावयोगपभावपोरेकत्वासत्वादित्यर्थः अनभिधानेशब्दाश्यकात्वेतत्रैवमानाभावः विशि
ष्टशब्दाशक्यशाब्दबोधाविषयत्वात्प्रमाणांतरस्यचाभावादित्यर्थः अनभिधेयमुपेयशब्दाश्यक्यमपिउपतिष्ठते
शाब्दबोधविषयोभवतितथाअभिधेयत्वेसतितत्याःस्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभिधेयत्वाभावाधिकरणास्यन्नानभि श्रीराम
धेयत्वदिपिशब्दाश्यक्यात्वेपिपदाद्युपस्थिताःशब्दबोधविषयत्वमपित्यर्थः तथाचतत्रशब्दएवप्रमाणमि

९३ ८७

त्तिनीसिद्धिरितिभावः ननुशब्दसामान्याशक्यमपिनशाब्दबोधविषयमपिभवतुशब्दाश्रयत्वंचाभेदादियदशेवयमेवेति
नत्रशब्दःप्रमाणमित्युक्ताहसचचेतिअत्रत्यस्यैककारोधर्मत्वादित्यनतस्योत्साकुत्तापिव्याकलेमितिनत्तुयत्किंचित्व्या
वृत्तन्याभावप्रतियोगितावच्छेदककं अत्यंताभावप्रतियोगिवृत्त्वंतदेवसाध्यंनचाघधर्मवृक्षकं बुभ्रावादिगम्य
नव्यभिचारीतिवाच्यंगुरुधर्मस्यत्रवच्छेदकत्वस्वीकारात्अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकंपद्धर्मविशिष्टसं
बंधनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्येवतीर्थापात्ततथाचलक्षणप्रसिद्धालक्षणासंभवइतिभावः गो
त्वादिशतिशक्यवृत्तादित्यर्थः अन्यथात्वरूपसंबंधावच्छिन्नवन्ह्यदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यसाध्यत्वेनवृकेवली
न्वयित्वखंडक त्वात्तस्यगोत्वजातावसत्वेन्नान्वयेदृष्टांतासंगतेरितिधेयंव्यापृतत्वस्येत्यन्योन्याभावप्रतियोगितु
वच्छेदकत्वस्येत्यर्थः अव्यावृत्तत्वेअत्यंताभावाप्रतियोगित्वपक्षेव्यापृतत्वमेव अन्योन्याभावप्रतियोगित्वपक्षे
व्यापृत्वच्छेदकत्वमेवकत्वमेवकव्यन्यपयिन्नेवलान्वयित्वेनव्यवहारविषयः व्यावृत्तत्वइतिअन्योन्याभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वस्यात्यंताभावप्रतियोगित्वइत्यर्थः अतएवव्यावृत्तेयन्निष्ठाभावप्रतियोगितदेवकेवलान्वयि
अनेकांतिकत्वादितितथाचाभिधेयत्वस्याव्यावृत्तत्वपक्षधर्मत्वं अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेअस्ति
तत्रनिन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमितिव्यभिचारइतिभावः नचात्यंताभावाप्रतियोगित्वरूपाव्यावृत्त

५८

चिं.मा

८८

त्वसत्वेपि अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमानाभावात्कथं व्यभिचारमिति वाच्यं अत्यंताभावप्रतियो
गितायाअन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकस्याभावेन व्याप्याभावावश्यंभावात् तत्र चाव्यावृत्तत्वपक्षे प
तोव्यावृत्तत्वं तत्र व्यभिचारो न संभवति गगनादितो व्यावृत्तत्वेपि तत्र धर्मत्वासंभवात् व्यभिचारासंभव इति वाच्यं धर्म
त्वपदस्य संबंधिपरत्वमित्याशयात् द्वितीयसाध्यमभिप्रेत्याह एवमितिसंवेपूर्ववत् तत्र्याघ्राद्युक्तानुमानस्याप्रमा
णत्वयात्वं अभिधेयत्वं अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं अत्यंताभावप्रतियोगित्वं वा लक्ष्यमिति न लक्ष्याप्र
सिद्धिनिबंधनो असंभव इति भावः अनुगतप्रतीतिरिति नेति अत्यंताभावप्रतियोगि अन्योन्याभावप्रतियोगिताव
च्छेदकमित्याद्यनुगतप्रतीतिबलेनेत्यर्थः गोत्ववदिति गौरितिअनुगतधीवत् घ्राचलयोरत्यंताभावप्रतियोगि
त्वान्नोक्तदोषः इति भावः अथ लक्ष्याप्रसिद्धिनिबंधनलक्षणासंभवपरः स च न संभवति अभिधेयत्वस्य लक्ष्य
त्वेन वीत्यंताभावप्रतियोगित्वान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरिति लक्ष्याप्रसिध्या हसंभव इति संयो
गाभावादेस्तथात्वं वाच्यं तदपि द्रव्यत्वं वृत्तिन्न तादृगिति तत्र तादृशानुमानेसति इति व्याचक्षुः नव्यास्तु उ
क्तलक्षणासंभवाभावेपि संयोगाभावादावव्याप्तिरित्याह तत्रेति तत्र तद्घटत्वप्रमाणे केवलान्वयित्वं तत्र रस्या श्रीराम
दितिशेष इति प्राहुः तस्याव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छेदेनानन्व ८८

२४

योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवं केवलान्वयित्वं वाच्यं तथा च संयोगात्यंताभावेनाव्याप्तिः तस्यान्योन्याभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् इत्यत आह असंतनाभावप्रतियोगिन एव केवलान्वयित्वात्केवलान्वयित्वव्यव
हिष्यमाणत्वात् अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य लक्षणत्वे अत्यंताभावप्रतियोगिनि गगनादावव्या
प्तिरिति भावः मनुलक्ष्याप्रसिध्या लक्षणासंभवः आश्रयनाशजन्यो यो गुणनाशः तदत्यंताभावस्य केवलत्वात्
अत तद्विषयप्रतीत्यापत्त्यादिताव्याप्तिमित्येशान्वयः व्यामते असंताभावाप्रतियोगित्वस्य केवलान्वयित्वे आश्र
यनाशजन्यगुणनाशात्यंताभावे अव्याप्तिरिति कश्चिन्मतं निरस्यति नापीति अपि र्बाधि सिद्धवाच्यमित्यनंतरं यो
ज्यं अत्यंताभावइत्यनतरस्य आदिरिति शेषः तथा चाश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यंताभावः केवलान्वयीस्यादिति न वा
च्यमित्यर्थः तत्र नदनत्तेनाभाव इति मयोगिवन्तव्यागमावस्यापि अत्यंताभावविरोधित्वादिति प्राचः नव्यास्तु
प्रागभावाधिकरणेपि अत्यंताभावस्वीकारेत्तेनैष दोषः किंतु इह घटनाशात्पूर्व नष्ट इत्यादिमतीमे आश्रयनाशजन्य
गुणनाशस्यापि मत्तला दोनत्तोत्तत्र तदत्यंताभावभावान्न तस्य केवलान्वयित्वमिति न च तादृशप्रतीतेः परंपरा
संबंधाविषयत्वं च भावीघ्याविषयविशेषणानां तादृशसंबंधावच्छिन्नोक्तात्यंताभावस्य चाकेवलान्वयित्वमिति वा
च्यं इह घटनाशाद्रूपनष्टत्वानन्तरेनिमततानः परंपरासंबंधविषयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वान्नद्वत्यनिपामकसंबंध

५५

चिंता ८८

स्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति प्राहुः शंकेनेत हेतितत्प्रतियोगिसमवायिदेशे पूर्वं प्रागभावाधिकरणे
तथाच प्रागभावाद्यनधिकरणकालावच्छेदेन प्रतियोगिसत्त्वनियमादित्याशयः आकाशाभावस्य वक्तुमाह तथाच
नक्तलक्षणासंभव इति स्वयनिनापीत्यादिना नव्यमते उक्तस्य केवलान्वयिलक्षणत्वे आकाशात्यन्ताभावे अति
व्याप्तिरित्याह नैयायिकेत्यादिना केवलान्वयित्वस्यादि निशेषः तस्यापि आकाशसंताभावस्यापि ननु गगनस्या
गनात्यन्ताभावाभावत्वमानाभाव इत्यत आह अभावाभावस्येति अभावाभावस्यैवेत्यर्थः भावत्वात्प्रतियोगित्वे
न व्यवह्रियमाणत्वात्तत् अभावाभावत्वस्य प्रतियोगितेन व्यवह्रियमाणत्वव्यापकत्वादिति भावः यद्यप्यनुप्र
तियोगित्वव्यापात्वस्य वलाभात्तदुदेश्यासिद्धेः शंकते अथवेति अभावाभावत्वं प्रतियोगित्वव्यापकमित्यर्थः
न थासति अभावाभावत्वस्य प्रतियोगित्वव्यापकत्वे सति अन्योन्याभावेति अन्योन्याभावप्रतियोगित्वमतः अत्यं
ताभावत्वे स्यादित्यर्थः नन्वेवं किमनिष्टमित्यत आह प्रतियोगीति घटान्योन्याभावोपदर्शितस्वरूपसंताभाव
प्रतियोगी स्यात् स भावदेशे न स्यादित्यर्थः पट्टाद्य घटोपदर्शितान्योन्याभावाधंतंताभावत्वात् स्यान घटान्यो
न्याभावसमानाधिकरणो न स्यात् इत्यर्थः अतोनायाद्यापादयोर्व्योप्यधिकरणप्रतियोग्यपेपत्तेत्रएवका
रः असंनाभावात्यन्ताभावादित्यनंतरयासः तथाचात्यंताभावाभावत्वप्रतियोगित्वव्यापकं न त्वन्योन्याभा

राम ८८

वात्यंताभावत्वमपि स्यार्थे नन्वेवमन्योन्याभावत्वं नीभावानिरिक्तस्यादित्यत आह अन्योन्याभवितिअसाधारणध
मेइति प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपइत्यर्थः केवलान्वयिवादिमतस्य घटान्योन्याभावत्वात्यंताभावत्वाभा
वोपधास्कृत्वा संगनेः वृत्तिमदिति वृत्तिमान्यत्वेऽत्यंताभावः तद्प्रतियोगित्वमित्यर्थः असतपदं चकेवलान्वयि
ताघटकेसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य लाभायान्यथाविषयमनपाकेवलान्वयिनः सर्वमित्याकारकज्ञानस्य स
मवायिना अभावप्रतियोगिना व्याप्तिनवात्तादात्म्येन केवलान्वयिनो भिधेयत्वस्य तत्तत्संबंधेना सत्ताभावप्र
सिध्यान्तराव्यासापत्तेः गगनस्वरूपाभावप्रतियोगित्वेपि गगनाभावत्वनद्भावस्यावृत्तिमत्वविरहान्नाव्याप्ति
रितिभावः केवलान्वयित्वं न तेन व्यवह्रियमाणत्वमतो नोद्देश्यविधेयभावप्रकाशिताकांक्षत्वं पदि गगनस्य
स्वाभावाभावत्वप्रमाणाभावाभावत्वे अभावस्याप्रतियोगिवभावस्याभावाभावत्वं न च गगनवान्मसिद्धेरस
यप्रमयाभावत्वमपि गगने स्याद्वैशेषादिनिविभाव्यतेतदापिवृत्तिमत्त्वपदं साधेकान्ववित्याह पदेइति आकाश
भावाद्यपिविशिष्टाभावाद्यात्मकस्वप्रतियोगिस्वरूपाभावस्य प्रतियोगिन यद्यपि स्वविशिष्टाभावाद्यात्मक
स्वप्रतियोगित्वरूपाभावोन वृत्तिमान्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिमान् इत्याकाशाभावः केवलान्वय्येवेत्यर्थः
वृत्तिमसदस्य वृत्तिमत्वविशेषतास्य वैत्यादिनिभावः अनरावचसंयोगाभावस्य संयोगस्वरूपाभावप्रति

५५

दिं.मा

१०७

योत्वेपिनाव्याप्तिरेवं चनत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभाव। प्रतियोगित्वंतत्संबंधेनत्ताधिकरणाम्यपित्वमि
निफलितंनचैवमवृत्तिगगनादावतिव्याप्तिः गगनसाधिकरणाप्रसिध्यत्तदभावस्यप्रतियोगिवैय्यधिकरण्याभावेन
नादृशाभावांतराप्रतियोगित्वादिति वाच्यंपादनासंबंधस्याभावप्रयादृश्यप्रतियोगिनाप्रपमत्तियोगित्वलिंचित्त्व
कानयोगिकत्वाभावत्वादृशप्रतियोगित्वाभाववत्त्वात्तादृशसंबंधेनकेवलान्वयित्वमित्यत्रपर्यवसानात्गगनस्यता
दृश्यप्रतियोगित्ववत्त्वादेवनकेनापिसंबंधेनतस्यकेवलान्वयित्वमितिभाव। प्रमेयत्वे अव्याप्तिमाशंकतेनचेनिप्रमे
पत्वश। व्याख्यः नकेवलम्बिपिनः अत्यंताभावाप्रतियोगिप्रमाविषयत्वस्यचेनिप्रमाया अननुगतत्वात्प्रमाविषयत्व
स्य अननुगतत्वादित्यर्थः अत्रचप्रमापाननुगतत्वाभिधानंविषयत्वाननुगतत्वप्रनियादृनाय विषयत्वापाज्ञान
स्वरूपत्वादित्यवधेयंतथाचचालिनान्यापेनसर्वस्यैवप्रमाविषयत्वस्यासंत्ताभावप्रतियोगित्वाद्व्याप्तिरिति
भावः प्रमात्वमेवहीतिप्रमात्वंचघटत्वाभाववन्निष्ठघटत्वप्रकारत्वादिरूपंनतुतन्निततप्रकारकत्वरूपंतत्स्यापि
तद्व्यर्थभेदेनभिन्नत्वादितिध्येयं अस्यप्रमेयत्वमित्यननान्वयः परासंबधात्त्वात्प्रविषयात्मकान्संबधानननुगम
श्चदोषायेतिभावः प्रमेयत्वम्प्रमेयत्वशब्दार्थः ननुपरंपरासंबंधेनकेवलान्वयित्वंवक्तुमशक्यंतस्यवक्तानियाम
कत्वात्त्वभावप्रतियोगित्तानवच्छेदकत्वात्तइत्यतआहप्रमाविजातीयविषयत्वं त्वेतिनचैवमप्रमेयप्रतियो

श्रीरामः

१०७

गित्वगर्भलक्षणाप्रव्यावर्तकमेवेतिवाच्यंतस्यावच्छेदकागर्भत्वेनात्पयोत्तइदमपिविषयतात्वास्यानुगतस्यैकस्य
स्वीकारादित्यवधेयंईश्वरीयप्रमायाएकत्वेनतद्विषयताया अप्येकत्वात्तईश्वरप्रमाविषयत्वमेवप्रमाविषयत्वशब्दा
र्थइत्यप्रतियोगित्वगर्भलक्षणमेवसाधीय्यइति। तुन्याः तनुसाध्यसंदेहः पक्षताप्रताप्रकृतेचनदभावादिदमपि
विषयतात्वस्यानुगतस्यैकस्यवादित्यवधेयंईश्वरीयप्रमायाएकत्वेनतद्विषयताया अप्येकत्वात्तईश्वरप्रमा
विषयत्वमेवप्रमेयत्वशब्दार्थइत्यप्रतियोगित्वगर्भलक्षणस्यैवसाधीय्यइतितुन्याः ननुसाध्यसंदेहः पक्षतीप्रकृ
तेचतदभावात्कथमनुमितिरिति केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकतानतवादिनाविभागी व्याहन्येत्तइत्यभिप्र
पिणाशंकतेतथापीतित्वस्याणस्याइष्टत्वेपत्यर्थः अनुमितिरित्यस्य केवलान्वयिसाध्यकेत्यादिः ननुप्रमेयत्वकारकसंश
याभावेपिनपक्षत्वहानिः प्रमेयत्वविशेष्यकघटवृत्तित्वादिप्रकारकसंशयस्यैवसत्वादित्यत आहप्रमेयत्वमितिन
प्रमेयपक्षकइतिनघटत्वादिधर्मिताचच्छेदकवइत्यर्थः तथाचसमानधर्मितावच्छेदककज्ञानस्यैवपक्षत्व
मितिभावः ननुतत्रसमानविषयत्वमेवतत्रनतुसमानविशेष्यतावच्छेदकमपितत्रमित्यत आहमिविषयकेपीति
अनुमितिभिन्नविषयकइत्यर्थः घटः प्रमेयः इत्यनुमितौ घटप्रमेयत्वोधारत्वभासतेनतुप्रमेयत्वघटवृत्तित्वउक्त
संशयेन्वतर्येतिभावः ननुप्रमेयत्वरूपकेवलान्वयिसाध्यकाभावेपिनकेवलान्वयिसाध्यकसामान्योच्छेदः प्रमेयप

४६

चिं.गा
१०२

त्वपक्षकघटवृत्तित्वादिरूपकेवलान्वयिसाध्यकत्वानुमितिरेवसामग्र्या आनइतिश्रोत्ताशंकायामाहप्रमेयत्वपक्षकेचेति
अस्तित्वसाध्यस्यघटवृत्तित्वादिसाध्यस्यअन्वयव्यतिरेकित्वमितितथाचतस्यकेवलान्वयित्वाभावेननतदनुमितेः
केवलान्वयिसाध्यकत्वमितिभावः तथाचेतिघटःप्रमेयइत्याद्यनुमितेःकेवलान्वयिसाध्यकत्वेसत्येवेत्यर्थः मध्यतेऽ
वीष्यतेननुघटेप्रमेयत्वाधारत्वावगाहिन्यामनुमित्यांप्रमेयत्वेघटवृत्तित्वमवगम्यतेनतुल्यवित्तिवेद्यत्वन्यात्अन्यथा
घटःप्रमेयइत्यनन्तरंप्रमेयंघटवृत्तिनवेतिसंशयस्तुस्वारसीयत्तःनथाचप्रमेयत्वघटवृत्तिनवेतिसन्नापस्यापिघ
टःप्रमेयइत्यनुमितिसमानविषयकमस्तुवेत्याशयेनशंकतेऽर्थेतिद्वतिसंशयोइत्याकारकसंशयोसामानविषयकादेव
तिअनुमितिसमानविषयत्वादेवेत्यर्थः अत्रघटःप्रमेयत्ववानवेतिआकारसंशयाभिधानेचदृष्टांतर्धिनवत्रदृष्टं
तपवासिद्धःपत्तुपापक्षवृत्तित्वाबोधनात्इत्यत आहतदस्येति अनुमितेस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वस्यासंभवात्पक्षेसा
ध्यमस्तिनवेत्यस्यानुमितिसमानविषयकत्वेनसंभवतीत्याशयेनसमाधत्तेविशेषणेतिविशेषणविशेष्ययोर्भावोपत्राति
वहुव्रीहिरणीसाध्यपक्षभेदेनेत्यर्थःअर्थभेदादितिअर्थस्यानुमितिनिरूपप्रयात्तनस्यभेदोवापस्मादितिविग्रहेणानुमि
तिकरणभेदादित्यर्थःपरामर्शोविशेषणमत्तस्यसाध्यस्यानुमित्तौविशेष्यतयाभानानंगीकारात्घटःप्रमेयइत्यनुमितौ
प्रमेयत्वेघटवृत्तित्वावगाहनसंभवादिनिमुवःसाध्यसिद्धिविरोधातिसाध्यसिद्धिविरोधिनीयस्येतिसाध्यसिद्धिवि

श्रीराम

१७ १०२

रोधीअस्यास्तीतिवाक्येनवाबहुव्रीहिरणीसाध्यसिद्धनिवर्त्त्यइत्यर्थः ग्राह्यसंशयस्याविरोधित्वात्पक्षाख्यतत्तासंग
तेःअत्रसाध्यनिश्चयत्वसाध्यप्रकारत्वानिरूपितत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वंअतोतदभावाप्रकारत्वादिघटितके
वलान्वयिनितदभावाप्रसिद्ध्याप्यकृतासंगतेरितिध्येयंअनुमानएंअनुमितिहेतुःनन्वेषंवाधवद्धिस्तत्वयनुमितिः
स्यादितिवाच्यंतस्यनअन्येप्रतिवंधकत्वपाअनुमित्युत्पादासंभवात्आवश्यकत्वादितिपक्षपक्षेसाध्यमस्तिनवे
तिसंशयानंतरमनुमितिस्तत्रोक्तप्रकारकत्वस्यतस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ननुतद्विशेष्यत्वद्विधेयकानुमि
तिमत्तितद्विशेष्यकत्तत्प्रकारकसंशयत्वेनहेतुत्वंउक्तस्यलेसाध्यप्रकारकसंशयानंतरमेवानुमितिर्विष्यतिसराधि.
त्वयत्वस्यपक्षनिरोपत्वादिनिनोक्तरूपेणहेतुत्वस्यावश्यकत्वमित्यत आहलाघवादितिउक्तस्थलेसाध्यप्रकारकसं
शयकत्वेनेलाघवादित्यर्थःसरावनस्यव्यवच्छेधमाहनत्तुसमानेतिसमानविशेष्यकत्वमित्यर्थः तत्रअनुमितिका
रणताबच्छेदकेनिविष्टेगौरवात्उक्तस्थलेसाध्यप्रकारकसंशयकत्वेनगौरवात् ननुपक्षविशेष्यकसाध्य
प्रकारकनिश्चयनिवर्त्यसाध्यविशेष्यकपक्षवृत्तित्वप्रकारकसंशयस्यासंभविमानविशेष्यकसमानप्रकारक
ज्ञानत्वेनेवप्रतिवंधकत्वात्पदिपुनरनुभवबलात्भिन्नविशेष्यमित्रप्रकारकज्ञानस्यापिप्रतिवंधकत्वंस्वीक्रियते
नद्यप्रमयत्वंघटनिष्ठाभावप्रतियोगिनवेतिसंशयस्यापिघटःप्रमेयइत्यनुमितेःपक्षतापत्तिःघटःप्रमेयइतिनि

४७

१०२ रोपसत्वेः तदनुत्पादस्या ऽतुभवसिद्धत्वयात्तत्रेत्याय तिमाह प्रमेयात्तु मितिभेवत्येवेति पक्षेइत्यादिः तथा च घटः प्र
मेयइतिसाध्यसिद्धेर्विशेधिप्रमेयत्वघटनिष्ठासंनाभावप्रतियोगीतवेत्तिसेशः पक्षतानभवसैवेत्यर्थः ननु साध्यविशेष्य
कसंशयादिसाधारणानिवर्त्यसाधानुगतस्यैकस्याभावेनउक्तरूपेणाहेतुत्वसंभवीतित्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंशयत्वे
नहेतुत्वावच्छेदकप्रकल्पनागौरवस्यप्रामाणिकत्वान्नदूषणावहत्वमित्यतआहपक्षेनिःसंशयगपेयेगपतेवत्तिरावका
रेणसंशयस्यव्यवच्छेदसंशययोग्यतायेसपासंशयत्वेनहेतुत्वकल्पनेलाघवइत्यत आह संशयस्यनित्तद्दोनामनुमि
तिपर्वं विनाशादिति व्याप्तिस्मरणेत्यादिताविनशादित्यर्थः सापिसंशयपपत्तापिसाधकवाधकप्रमाणेति अत्रेन
कारार्थोविवक्षितः प्रमाणात्मकत्वं निश्चयत्वंतथा च सिद्धिवाधविनिश्चययोः तत्तावच्छिन्नाभावइत्यर्थः प्रमेयत्वा
भावेइति अभावप्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः तत्प्रमाणसिद्धेः अभावप्रमेयत्वप्रतियोगित्वावृत्तोद्विनिश्चया
सिद्धेः उभावनिष्टविशेष्यतानिरूपिताप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतात्मयाः प्रमेयत्वेऽभावादित्यर्थः पक्षाप्रतेसि
द्धेर्व्याघातापत्तेः रात्तद्विशेष्यदर्शिनामिवेत्यवधेयंपक्षेतिनशेष्यत्वासिनपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वानिश्चयत्वावच्छि
न्नाभावस्येत्यर्थः साध्यसाधकत्वेनवाधनिश्चयाभावविषयानुमितिजनकत्वेनतदभावस्यैवेतितदर्थकाभावस्यैवेत्य श्रीराम
र्थः एवकारव्यवच्छेद्यः साधकप्रमाणाभावमात्रं उक्तपक्षेः साध्याभाववान्रणतादशनिश्चयाभावस्यायियोग्य

१०२

तात्वहानिः योग्यत्वात्संशययोग्यतापदार्थत्वात्तन्वीनाक्तयइत्यर्थः द्वयमपिद्वयमेवप्रयोजकं ज्ञानकतावच्छेदकं
तथा च प्रागुक्तौ हेतुरप्रयोजकइतिभावः अनुगमोऽव्यभिचारेणात्दुभयोः कारणतावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अन्य
तरत्वतद्भयनिश्चयान्यनरत्वतथाऽनुमितिजनकतावच्छेदकंतथा चनव्यभिचारइतिभावः एकप्रमाणेति एकस्य
वधर्मस्यप्रमाणतावच्छेदकत्वायतीरितिअर्थः प्रत्यक्षान्यस्तेत्तप्रमाप्रयोजकशक्यात्वादितिभावः इत्थमायातं दृ
टसाक्षात्कारोमानानुमिनेमीत्याद्यनुभवसिद्धमियोविरुद्धमत्सत्त्वादिरूपवैजात्यानंप्रमाणनिष्ठैवेलक्षणपनियाम
कतयामाराविभाजकोपाधिनात्वस्यव्यवस्थापकत्वान्यथेतिवाच्यमुक्तमित्यनेनान्वितं अनुमितिविशेषइति अनुमितिनि
५७ ष्ठविशेषविजात्यता दृशद्गानाव्यवहिताऽत्तरत्वेवेत्वपवधेपक्षेपव्यतिरेकसाध्यइति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र
नियोगित्वज्ञानजन्यइत्यर्थः अनुमितित्वासिद्धेरितितथा च तन्निष्ठविशेषानभिवेनकार्यकारणभावत्वव्यावृत्तिमित्तव्यति
रेकिसाध्यकेनानुमितिभावः उभयसिद्धत्वितिअनुमितिकारणत्वेनन्नथापिकसिद्धमिमांसकस्तिद्वान्वयव्याप्तिलानस्याभा
वादित्यर्थः तटस्थः शंकतेनचेतिवाच्यमित्यग्रेऽन्वयः अनुमितिप्रयोजकज्ञाननिष्ठानुमितिकारणतयाविषयि
तासंवधेनव्यवच्छेदकमित्यर्थः गौरवादितिवह्न्यभावव्यापकधूमाभावप्रतियोगित्वस्यधूमाभावप्रतियोगित्वस्यधू
मव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यापेक्षयागुरुत्वादित्यर्थः ननुभावसाध्यकस्थलेभवत्तांलाघवात्धूमाभावसाध्य

कवन्हिवादिहेतो अस्माकमपि लाघवात् धूमाभावव्यापकवन्ह्यभावत्वादेरेतस्य तथात्वादित्यत आह केवलान्वयित्वे
त्यादि । वाच्यत्वादिसाध्यकानुमितौ तादृशव्याप्त्यभावादित्यर्थः तन्मते यथा मां अस्त्येव तन्मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानज
न्यानुमितिकत्वस्यैव तन्यामकत्वादित्यत आह एवं चेति तथा च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्या अन्वयव्याप्त्यनुमितिजन्या
नुमितिकत्वमेव व्यतिरेकित्वं वक्तुं युक्तमिति भावः व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकोदा
हरणेऽनुपन्यासस्यानुमवृत्तानुपयुक्तत्वाभिधाने हि अर्थान्तरत्वं पदं तु अपेक्षितोपयुक्तमेवेति न लक्ष्यत्वाशंकेत्यत्र
न्वयव्याप्तिति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान ॰ द्वारा अन्वयव्याप्तिज्ञानप्रयोजनत्वेत्यर्थः अन्वयव्याप्तिज्ञानकोदाह
रणे तदुपन्यासस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकोदाहरणोपन्यासस्य अप्रात्यक्षत्वमिति अनाकांक्षिताभिधान
त्वमित्यर्थः अव्याप्यमलमाश्रित्य समाधत्ते उपलक्षणमिति निरुपाधित्वे उपाधिज्ञानाभावविशिष्टव्यतिरेकसहचारग्र
हेनेत्यर्थः निरुपाधित्वग्रहस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् इदमसंगतमिति वा च व्यभिचारसंपादनमयतदुपादाना
त्तन्नु वन्हिधूमाभावयोः साचारग्रहात् यदि धूमनिष्ठवन्हिव्याप्तिग्रहस्तथापि घटत्वादिनिष्ठद्रव्यत्वादिव्याप्तिग्र
होपि स्यात् भिन्नविषयत्वस्य उभयत्र तुल्यत्वात् इत्यत आह प्रतियोगित्वेनेति अभावस्येति अभावनिष्ठसहचारग्रह
स्यात् भिन्नविषयप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिग्रहे हेतुत्वादित्यर्थः अत एव व्यतिरेकिपक्षनिष्ठाभावस्य प्रतियोगिपक्षे

श्रीराम

५८

तिबहुव्रीहिरणीपक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वपदं साधकत्वेन साध्यपरं शिष्यं ध विपक्षाविरहविशिष्टनिश्चयपर्यन्त
या चाशंग्या विपक्षाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयेत्यर्थः साध्यसाधकत्वेन साध्यसाधकप्रमापदार्थत्वेन तत्स्य सिषाधयि
षाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयस्याभावस्येत्यर्थः इति प्राह प्रमेयत्वमिति अत्यन्ताभावप्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वमवनइ
स्येत्यर्थः संशय इति घटादिविशेष्यकप्रमेयत्वप्रकारकसंशय इत्यर्थः केवलान्वयित्वग्रहदशायां जनुमित्यतुत्पत्तिरस्त्वा
रुचिबीजं केचित्तु पक्षसाध्यभेदेन पक्षनापाभेदात् साध्यविशेष्यकपक्षप्रकारकसाध्यपरावायर्यपक्षे त्वाहि एक
रूपविकले व्यतिरेकव्याप्तिहीनद्रव्यदेकेवन्चैतान्वयिसाधकानुमानं कथं गमकं कथमनुमितिहेतुः अन्वयव्य
तिरेकिनि उभयव्याप्तिनिश्चयेनानुमितिदर्शनादिति भावः तदेवमेतिराकरूपविकलकस्यानुमितिहेतुत्वेत्यर्थः व्य
तिरेकविफलवदिति व्यतिरेकव्याप्तिविफलवदित्यर्थः रूपान्तरविकले अन्वयव्य अन्वयव्याप्तिविकले अत्रापव्य
तिरेकव्याप्त्योरिति अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः प्रत्येकमेव विषयतया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः व्यति
रेकोपन्यासना व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्यांगत्वांगीकारः ननु व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयं विना केवलानुमितिः यत्रान्वयव्या
प्तिग्रहादनुमितिस्तत्र व्यभिचारशंकानिरासार्थं व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयस्यावश्यं शंकानिरासकरणीयत्वात् विपक्षवृत्तित्व
शंकानिरासस्य विपक्षत्वावच्छेदेन साधनाभाववत्वग्रहस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्यैव सत्त्व आह व्यतिरेकश्चेति वि

पक्षेत्वावच्छेदेनसाधनाभावत्वग्रहश्चेत्यर्थः व्यतिरेकव्याप्त्याविति साध्यसाधनाभावयोर्यो व्यतिरेके साध्यसाधनस्वरूपे
तद्व्याप्तिनिरूढपदस्यार्थः अत्रावेति केवलान्वयिसाध्यके विधत्यर्थः केचित्तु ननु व्यतिरेकसहचारग्रहं विना न चपव्या
प्तिग्रहः कथमित्यत आह व्यतिरेक इति व्यतिरेकग्रहश्चेत्यर्थः व्यतिरेकव्याप्त्याविति ग्रहरावहेतुरित्यर्थः नयान्व
व्यतिरेकसहचारग्रहं विनान्वयव्याप्तिग्रहे तत्तो बाधकाभाव इति भाव इत्याहुः तदेतन्न विपक्षवृत्तित्वशंका निरा
सद्द्वारा इत्यसंगतेः तत्र व्यतिरेकसहन्याह ग्रहस्य साक्षाद्विहेतुत्वादत्र त्विति ग्रधासंगतेः सपक्षस्पक्षस्पसिद्धिव्यसिद्धि
म्पूर्व्याख्यातात् आह यत्रेति सूत्रस्यार्थो निष्कृत धव्याप्त्याविति तेनान्वितव्यतिरेकतिव्यतिरेकसहचारग्रहमात्रेणेत्यर्थः
सर्ववाक्यानामसंतिबाधके अवधारणपरत्वादिति भावः मात्रपदेन अन्वयसहचारस्य व्यवच्छेदः अतो व्यतिरेकसह
चारग्रहानिरिक्तार्थादिप्याप्यव्याप्तिकत्वापितस्य न क्षतिः तथाचान्वयसहचारग्रहाजन्यज्ञानविषयव्याप्तिकत्वं व्यतिरे
किलमित्यर्थः मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते न त्विति व्यतिरेके तिव्यतिरेकव्याप्तिग्रहजन्यानानुमितिरित्यर्थः व्याप्तिपक्ष
धर्मताज्ञानस्य व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकपक्षतानिश्चयस्यैवेत्यर्थः तद्धेतुत्वादनुमितिहेतुत्वात्तत्स्य च प्रकृते
भावदिति भावः अत्र च व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकपक्षधर्मतानिश्चयाजन्यत्वहेतुको भः स्वरूपासिध्यादिरित्यवधेय
त्तदेवाययादपति अत्रेति अत्र अनयोर्व्यतिरेकसहचारान्वयतिरेकसहचारग्रहान्तत्र साध्याभावव्याप्तेः

श्रीराम

व्याप्तिग्रहात् अत्र अन्वयस्य हेतोः पक्षधर्मतापक्षधर्मतांशे व्याप्तेः प्रकारत्वाभावात् न तादृशग्रह इति भावः व्याप्तेर्नि
व्याप्तिमकारक पक्षधर्मतानिश्चयत्वमित्यर्थः साध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारकपक्षध
र्मतानिश्चयत्वमित्यर्थः साध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयवदिति अ
न्वयव्यतिरेकिसहचारग्रहाभ्यामन्वयव्याप्तिग्रहवदित्यर्थः एवं व्यतिरेकिस्थलेऽपि चपव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे
पृथिवीतरेति पृथिवीत्वाद्यइतरभेदत्ववत्तविषयिभूतमित्यर्थः साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहे पृथिवीभिन्नभेदत्वविषयि
करणासंभवात् अहार्यव्यापिकेति व्याप्तिविषयितया अनुमितिकरणतावच्छेदकव्याप्तिरूपमाशयः पृथिवीत्यत्रेऽप्या
मिघते पृथिवीत्वादित्यत्र हेतोरेव पक्षतानवच्छेदकत्वया हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्यैव पक्षतावच्छेदकाश्र
यसाध्यवत्वालयत्वात् सिद्धेः प्रतिबंधकतया अनुमितिर्न स्यादिति सिद्धसाधनभिया पृथिवीपक्षकेतरभेदसाध्यक
पृथिवीत्वहेतुकानुमानमेवनास्तित्याशयेन समाधत्ते गंधवत्वावच्छेदेनेति अत्र प्राचीनसंमतिः अन्तरे वेति
पृथिवीत्वहेतुकानुमितिविकारणपिनोक्तदोषः समानाकारसिद्धेर्हि अनुमितिविरोधिनि पृथिवीत्वं इतरभेदव्याप्यमि
ति बुद्धेः पृथिवीत्ववत्पृथिवीत्वविशिष्टपृथिवीतरभेदानुमितौ च निरवच्छिन्नपृथिवीत्वविशिष्टपृथिवीविशेष्यक एव
व्याप्तिग्रहेण पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन इतरभेदवत्वविषयिभूतेऽनुमितिः पृथिवीत्वावच्छेदेन उपयत्ते अ

१०५ वच्छेदकावच्छेदेनानुमितिप्रतिचावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिर्विरोधिनीत्याहुः पृथिवीत्वमित्यादि सर्वा पृथिवी
इति अत्र सर्वपदं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरुद्देश्यत्वलाभाय न तु सर्वत्वस्य सत्तावच्छेदके निविष्टमित्यवधेयं न
नु तथापि अत्र मपन्यासज्ञानजनमुदाहरणमुपन्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकोदाहरणोपन्यासस्य व्युत्पत्तिराद्धि
तिदृवस्थापत आह तिव्याभेरेफवारुपेरेवव्वन्द्यभाव व्यापकाभूतो भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वादिनिरूपस्य
वन्यायगम्यगमकभावः अन्वये साध्यानुमितौ जन्यजनकभाववत्सत्यंन्वय निरेकानुमितिप्रतितादृशनिरूपस्य
पयोगपत्वेपिन तदुपधापकत्वमत आह स्पध्याभावेत्यादिना साधनेन साधनज्ञानेन साध्यस्यासाधनादनुमित्तिज
ननान्तरावव्यतिरेकिपरामर्शस्पत्र हेतुत्वं कुत्स निष्कृत्यानुमितिहेतुत्वं न व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वादि
त्यर्थः अन्यथोभयपरामर्शस्यानुमितिसामान्यहेतुत्वे अननुगमः परस्परव्यभिचारः व्याप्तिज्ञानस्य व्याप्तिघटकाभ्य
वत्वादिज्ञानस्य एवमभावादिज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुत्वे अतिप्रसंगः अभाववत्त्वादिज्ञानत्वात्तदनुमितिप्रसंगः
विशेषसामग्री अन्वयव्यतिरेकपरामर्शरूपानुमितिसामग्रीतादृशतादृशपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितौ तादृशतां
दृशपरामर्शत्वेन हेतुत्वान्न मत्कृते तत्तादृशसामग्रीन्हास्तीत्याह अन्वयव्यतिरेकेति स्वोक्तहेतौ न ध्वेतुत्वस्यैव परो श्रीराम॰
क्तहेत्वाचाभासत्वस्यापि व्यवस्थापन न तत्त्वनिर्णयादिलक्षणकार्यस्यात्सत्तेस्तादृशेककार्यतत्तुकूलसंग १०५

स्यासद्धेतोरनंतरमसद्धेतोनिरूपणंम्मनिजानीतेत्यत आह विधेति हेत्वाभासपदं हेतुवदाभासत इति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतोरिव
हेत्वाभासइति व्युत्पत्त्या हेतुदोषस्य वाचकं अत्राद्यव्युत्पत्तिमभिप्रेत्य दुष्टहेतोर्लक्षणमाह अनुमितीति स्वलिंगकप्रकृत
पक्षसाध्यकानुमितिसामान्यमनिकायसहभावेन कारणीभूतस्याभावस्य प्रतियोगिये धाथवुध्देर्विषयत्वं प्रकृतपक्ष
साध्यकदुष्टहेतुत्वमित्यर्थः सर्वत्रैव दुष्टहेतावत्तो नित्यस्यैव तादृशपथार्थज्ञानस्य विषयतामादाय स्वरूपासं
भवः च मादेरपि स्वलिंगिकाया हदः पर्वतः वन्हिमानित्यनुमितिप्र— त्तेप्रतिषधकस्य हृदत्वंय निर्वन्हित्वविषयथार्थधीस्तु न
स्वविषयत्वसंभवात् पर्वतवन्हेः साध्यतायादुष्टहेतुत्वापत्तिरतः सामान्यपदं साध्यविशेषादिघटितस्य व्यभिचारादे
र्यथार्थज्ञानस्याप्यनुमित्यासामान्यं प्रतिविरोधित्वाभावात् दूषणीभूतेप्यसद्धेतावसंभवापत्तिरतः स्वलिंगकप्रकृतपक्ष
साध्यकत्वेनानुमितिर्विशेषिता सिद्ध्यभावस्यानुमितिकारणत्वेपि न कार्यसहभावेन तथात्वमसंभवादतो यथा
र्थसिद्धेर्विषयतामादाय सद्धेतौ नातिप्रसंगः निर्वन्हित्वाद्यवच्छेदकतया गृह्यमाणस्य धर्मत्वादेर्निश्चयस्य बाधाद्य
नुमितिस्य प्राप्न्येप्रतिविरोधितया तद्विषयधर्मादिसद्धेत्वेनावारणाय निरुक्तप्रतियोगित्वनिरूपके विशिष्यानवच्छिन्नत्वा
त्यस्वलिंगकप्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधिनो व्यभिचारादिभ्रमस्य स्वलिंगकपरामर्शादिधर्मिकाप्रा
माण्यभ्रमस्य च विषयतामादाय सद्धेतौ अतिव्याप्तिवारणाय यथापदं भ्रमसामान्यभिन्नार्थकत्वेन व्यभिचारादिभ्रमस्या

५२

यंगतोयथार्थत्वात्तद्दोषनाद्वस्थ्यनवव्याप्तिज्ञानिनान्यथासिद्धस्यव्यभिचारग्रहाभावस्यानुमितिप्रत्यहेतुत्वाद्बाधि
तव्यभिचारिहेतौव्याप्तिः तत्रस्वलिंगकम्पकृतपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधितोपपथार्थज्ञानस्याप्रसिद्धेरितिवाच्यं
प्राचांमतेतत्वेतुकानुमितौतद्धेतुधर्मिकव्याप्तिज्ञानस्यैवतन्मात्रहेतुकानुमितौतद्धर्मिकव्यभिचारग्रहाभावस्यापिवार
णत्तपातदनुसरिणोवय्यकृतनिरुक्तेः कारणत्तेषांमनोरहोतव्याप्तिकस्यापिहेतौव्यभिचारधीदलापोनुमित्यनुत्पत्ते
रतरवजनकाभूतज्ञानेविघटयनरावव्यभिचारादिनसानुमित्यादिप्रत्तिवधकत्वंतत्रेत्युक्तंसंगच्छतेन्यथाव्यभिचारा
दिग्रहस्यानुपिसादिप्रतिबंधकत्वप्रसिध्यतिनहेतुनात्तउक्तज्ञानविघटकत्वानुमानस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः वस्तुतो
निरुक्तेवियमाचार्यस्येतिनमतत्रानुमितिमात्रस्यस्वसाध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षीयोसाध्यप्रकारतयाऽनुमितिसामा
न्यप्रत्येवव्यात्प्यंशेव्यभिचारधियः साज्ञाद्विरोधित्वसंभवान्नव्यभिचारिहेतावव्याप्तिरितितत्वंदित्तोप्यांतुल्यात्तेभाभ्रिस
हेतुदोषस्यलक्षणानाह यद्विषयत्वेनेतिपादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यर्थे लिंगज्ञानस्येतिपादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य
स्यसघेःयद्यपिहदादिधर्मिकवह्न्याद्यनुमितिप्रतिवन्ध्याप्यभावविशिष्टहृदादिविषयकत्वेनज्ञानसमप्रतिवधकत्वंहृदत्वेन
कपादौवह्नित्वावच्छिन्नाप्यत्वेनगुउभयाभावमवगाहमानादपिहृदोनिवह्निरित्याकारनिश्चयाज्जलहृदेवह्न्यानि श्रीरामः
सनुमितिप्रतिबंधेनहृदत्ववह्नित्वाभावत्वादिनिरूपितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमात्रपर्यवसन्नपावत्स्यभावत्व।

वह्निअप्रकारयानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेनैवतादृशानुमितिंप्रतिविरोधित्वादितिदोषमात्रएयलक्ष
णस्यसंभवस्तथापितादृशधर्मावच्छिन्नचविशेषादृशधर्मावच्छिन्नमवगाहमानज्ञानस्यतादृशधर्मघटकत्तत्पदार्थी
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुपपत्तेरप्रसिद्धादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेनतत्तत्पदार्थवैशिष्ट्यावच्छिन्नविशेष्यता
कत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वतादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टस्तादृशधर्मावच्छिन्नः प्रकृतसाधनस्यदोषइतिविवक्षितत्वे
तानकाप्यनुपपत्तिनन्वयादृशविशिष्टस्यकाचिद्विषयितानुमितिप्रतिबंधतावच्छेदिकातादृशविशिष्टहेतुदोषइत्य
वसम्यक् निर्वह्नित्वविशिष्टहृदादेर्वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतादिवयक्तेस्वेहृदो
वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिवधकतावच्छेदकत्वेनतादृशबाधप्रसक्तौलक्षणासंभवादितिवाच्यंतथासतिवह्न्यभाव
त्वविशिष्टस्यवह्निसामान्याभावस्यवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारितास्वरूपायाःपर्वतादौरोभ्रमविषयत्वायुक्तेःपर्वतोवह्नि
मानित्यनुमितिप्रतिबंधकत्वावच्छेदकत्वपाक्षसादिनापर्वतोपिवह्न्याद्यनुपस्थितेपिवह्न्यभावत्वविशिष्टस्यवह्निसामा
न्याभावस्यहेतुदोषतापत्तेः वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतावत्वेनपर्वतेवह्निमानि
त्यनुमितिप्रतिप्रतिबंधकत्वविरहादेवबाधस्माभिस्तस्यवारणात्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिः स्वप्रमेयत्वादिघटितवि
षयत्वंसव्यभिचारविषयत्वापेक्षयागौरवानुमितिप्रतिबंधकमतोनतत्रातिप्रसंगः इत्यास्तांविस्तारःसंप्रह

पिकास्तु यद्विषयकत्वेनेत्यस्य यस्य स्वांशे तत्प्रकारित्वेन लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं यद्विशिष्टत्वमेव हेतुदोषत्वमर्थः
तृतीयाद्येवि विच्छेदकत्वं तद्धेत्वनतिरिक्तवृत्तित्वेन वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नेऽप्यत्वेन गुंजाद्यभावावगाहिन्याः न्हदो वन्हिमा
निसाद्रित्वावबुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वाद्वन्ह्यभावत्वेविच्छिन्नप्रकारितायां स्वरूपसंबंधरूपस्यानुमितिप्रतिबंधकता
ध कुत्स्कैस्य विरहेऽपि वन्ह्यभावविशिष्टन्हदादेर्नातिव्याप्तिः अतएव पक्षांशे साध्याभावप्रकारितामात्रस्य बाधस्वरूपे
त्वागोचरस्य यत्त्वावगाहि बाधनिश्चये साध्याभावविशिष्टपक्षगोचरपदसंस्कारे चानुमितिप्रतिबंधकत्वाभाववत्त्व
तिमानत्वादसंभवस्य वारणीयाय यद्विशिष्टयदवगाहि संस्कारस्मृतिहेतुभूतज्ञानस्य तत्पर्यंकं लिंगस्योक्तबाधसंशयादेः
तद्विरहजनकत्वाधायच यद्विशिष्टयहोचारसंस्कारजनज्ञाननिर्णयद्विशिष्टस्य यस्य स्वोरतत्प्रकारित्वमर्थः प्रति
बंधकतानतिरिक्तावृत्तितावद्विशिष्टत्वमेव हेतुहेतुदोषत्वमितिपर्यवसितार्थः नच निरुक्तलिंगज्ञाननिर्णयद्विशिष्टस्य
यस्य कचिद्विषयतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तितद्विशिष्टः स हेतुदोष इत्येव सम्यक् स्वांशे तत्प्रकारित्वप्रवेशोऽस्त्व
शिष्यार्थ इति वाच्यं वन्हित्वावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य पक्षसर्ववन्ह्यभावस्य पर्वतांशे भ्रमविषयतावृत्तेः पर्वतो वन्हिमानित्य
नुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् पर्वतादौ वन्ह्याद्यनुमानस्य लेव वन्हित्वावच्छिन्नाविशिष्टस्य पर्यं वन्हिमानाभा
वस्य हेतुदोषतापत्तेः आभांशे वन्हित्वावच्छिन्नप्रकारितायाः पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिप्रतिबंधकतातिरिक्तवृत्ति

श्रीरामः

त्वादेव प्रत्यक्तेनस्य वारणात् नन्वेवमपि भ्रमेपत्वविशिष्टेन साध्यसामान्याभावेन विशिष्टे पक्षेऽनित्रसंगः पक्षांशे भ्रमे
येव विशिष्टस्यापि साध्यसानान्याभावस्य प्रकारितायाः अनुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यं स्वातिरिक्त
पादशस्त्वमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकं तादृशविशिष्टघटितत्वेनापि निरुक्तविशिष्टस्यावशेषणीयत्वा
न्भ्रमेपत्वादिविशिष्टबाधादेः स्वातिरिक्तेनानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकेन बाधादिनैव घटि
तत्वात् तत्रातिव्याप्तिविरहात् नन्वेवं भ्रमेपत्वमहृत्तिभ्रमेपत्वादिसत्राव्याप्तित्वाभावचद्वह्नित्वविशिष्टभ्रमेपत्वस्वरूपे
व्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तित्वविशिष्टभ्रमेपत्वरूपबाधात्मकेनैव तादृशविशिष्टांतरेणाघटितत्वादिति वाच्यं यादृश
विशिष्टविषयकत्व यत्पद्महेतुसाध्यकानुमितिनिरूपितयादृशप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वातिरिक्तेनतादृशप्रति
बंधकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकेनाघटितं यादृशविशिष्टं यत्पक्षहेतुसाध्यकानुमाने दोष इत्यस्याविवक्षि
तत्वात् उक्तस्थले व्यभि- चारस्य तु बाधघटितत्वेऽपि व्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतयावि धानुमितिं प्रति विरोधि
त्वं तदनतिरिक्तवृत्तिविषयताकस्य

इतिश्री पद्मादेवी चिंतामणि